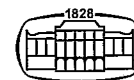
PÓK ATTILA

A haladás hitele

Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 2010

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISBN 978 963 05 8827 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akademiaikiado.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2010

Printed in Hungary

Tartalom

Bevezető
Progresszió, bűnbakok és összeesküvők a huszadik századi Magyarországon

„Nincs példa a történetben, hogy egy nemzet ellen annyi ármány s árulás
és annyi erőszak tétetett volna mozgásba, mint ellenünk."
Kossuth Lajos[1]

„Oly korban éltem én e földön, mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra s míg balhitekben hitt s tajtékzott
téveteg, befonták életét vad kényszerképzetek."
Radnóti Miklós: Töredék.
1944. május 19.

„A kelet-európai kisnépek történelmét
Isten a szenvedő igeragozás paradigmája szerint írta."
Csepeli György: Az értelmiség bekerítése.
Mozgó Világ 27, 7.

Elméleti és módszertani gondolatok

Az egykori szocialista országokban a második világháború utáni években született és a felnőtté, értelmiségivé válásban az 1968. év eseményei által meghatározóan befolyásolt nemzedék tagjai (akik közé e könyv szerzője is tartozik) számára igen egyszerűnek látszott a kötet alcímében feltett kérdés: van-e előre? Azok, akik hittek a szocializmus megvalósíthatóságában, reformok bevezetésében látták az előre vezető utat. A szociális ellátások értékeit megőrizni akaró, a gazdasági hatékonyságot a korlátozott, tervezett politi-

1 Idézi Gyarmati György: *Március hatalma, a hatalom márciusa.* Paginarum, Budapest, 1998, 7.

kai pluralizmus keretei között érvényesíteni szándékozó gondolkodásmód azonban szembesült azoknak a nemzedéktársaknak az elemzéseivel, akik a szocialista rendszer részleges vagy teljes körű, gyorsabb vagy rövidebb idő alatt történő lebontását látták a magyar társadalom előrelépéséhez elengedhetetlen teendőnek. A hatalom csúcsán, a pártközpontban serénykedő reformer, a szép kilátású könyvtári olvasóteremben a jövőt tervező „ellenzéki", az akadémiai kutatóintézet folyosóján tiltva tűrt szamizdatot terjesztő, az esti Rakpart klubi rendezvényre készülő segédmunkatárs vitában álltak egymással, de nem voltak tanácstalanok. Tudni hitték, hogy az adott társadalmi-gazdasági rendszernél van érdemben jobb modell, van előre vezető út, csak meg kell találni. A rendszerváltás forgatagában zajló politikai és történeti-politikai viták sem vonták kétségbe a haladás fogalmát, akkor sem, hogyha annak tartalmát a konzervativizmus megújításában, elfelejtett vagy a kollektív emlékezetből erőszakkal kitörlésre ítélt események, személyiségek újra felidézésében látták. Az azóta eltelt két évtized tapasztalatai nem igazolták ezeket a várakozásokat s sokan sokféle irányból keresték, keresik a kudarcok magyarázatait. E kötet tanulmányai ebben a légkörben születtek, közvetve-közvetlenül a „haladás hitelét" kutatják, különös tekintettel a magukat a „progresszió" letéteményeseinek tartó személyiségekre, irányzatokra és e személyiségek, irányzatok befolyásos kritikusaira. Az elemzések leggyakrabban használt fogalma a bűnbak és a bűnbakkeresés.

Haladás és hanyatlás

A 19–20. századi közép- és kelet-európai politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutató ugyanis gyakran találkozik egy elsősorban a súlyos válságkorszakok idején teret kapó problémafelvetéssel. Legyen dolgunk liberálisokkal vagy konzervatívokkal,

szélsőjobb- vagy szélsőbaloldali politikai irányzatok képviselőivel, kormányzati vagy ellenzéki pozícióban lévő személyiségekkel, a német- és oroszlakta területek közötti régió bármelyik nemzetével – a mindenkori balsikerek, kudarcok értelmezésének, magyarázatának rendszeresen ismétlődő, meghatározó eleme a bűnbakkeresés. A bűnbak számos formát ölthet: lehet egyén és csoport, politikai és/vagy társadalmi intézmény, eszme, gondolat vagy ideológia. Kijelölésének formája lehet terjedelmes, tudományos eszközrendszert alkalmazó analízis vagy szándékosan ködös, csak néhány ecsetvonással felvázolt, esszéstílusú érvelés, esetleg kiélezett vitában odavetett megjegyzés, társadalmi hatása független a kidolgozottság formájától és szintjétől. A bűnbakkeresés persze korántsem a közép- és kelet-európai politikai gondolkodás és gyakorlat privilégiuma, és azt sem állíthatjuk, hogy ez a problémakör lenne a legfontosabb elem régiónk politikusainak, ideológusainak és politikai elemzőinek gondolkodásában. Ha azonban hipotézisként elfogadjuk a feltételezést, hogy a bűnbakkeresés elsősorban válsághelyzetek és kudarcok eredménye, talán nem alaptalan összefüggést láttatni a közép-kelet-európai térség 20. századi súlyos megpróbáltatásai, traumái és politikai gondolkodásának a bűnbakkeresést előtérbe állító jellege között.

A kötet legtöbb tanulmányának témaválasztása tehát közvetve-közvetlenül összefügg az 1989, az annus mirabilis utáni közép- és kelet-európai tapasztalatokkal. A változásokat szakmai és személyes életében érzékelő, az évezred végére középkorúvá érő, régióbeli és a világ más tájain élő kollégáival sokfelé ágazó kapcsolatokat ápoló értelmiségi olyan élményekben részesülhetett, amelyekre neveltetése, iskoláztatása idején aligha számíthatott. Történelemmel foglalkozva ugyanis elég egyértelműnek tűnt, hogy – ha a történelemnek nincs is vége – a bipoláris világrendszer koordinátái által meghatározott intézményrendszer keretei között még számos generáció fog élni. Sokakat foglalkoztató kérdés volt, hogy hogyan

lehet méltányos – de legalábbis nem méltatlan – kompromisszumokat kötni a konszolidálódó világban, ahol (bár nem lehetett nem érzékelni az úgynevezett harmadik világ, a Dél problémáit) a sorsdöntő kérdés a Kelet és Nyugat, pontosabban a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti viszony volt. A két szuperhatalom mindent megtett azért, hogy a tömegpusztító fegyvereket kizárólagos ellenőrzése alatt tartsa és gátat vessen minden olyan mozgalomnak, amely megkérdőjelezheti gyakorlatilag korlátlan hegemóniájukat. Egy ilyen világban a történészek figyelme – Keleten és Nyugaton egyaránt – érthető módon fordult a gazdaság és társadalom története felé, keresve a politikai hatalom korlátait, azt kutatva, hogy mennyire alakíthatja egy politikus a gazdaság és társadalom hosszabb távú, sajátos törvényeknek engedelmeskedő folyamatait. Hogyan jöhet létre olyan sikeres konszolidáció, amelyben végiggondolt, rendszeres építkezés alapozza meg a társadalmi egyensúlyt, ahol a szolidaritás erősebbnek bizonyul az ideológiai, társadalmi, politikai kiszorítás képviselőivel szemben. A kétpólusú világ összeomlása a társadalomtudományokkal foglalkozók körében nemcsak a kremlinológusok, a Kelet-Európával foglalkozó politológusok számára tette szükségessé szakmai eredményeik, kérdésfeltevéseik újragondolását (és kérdőjelezte meg nemegyszer kutatóintézeteik, tanszékeik létjogosultságát), hanem legalábbis el kellett gondolkoztatnia a történészeket is. A szakmai berkeken messze túlmenő hatású munkák most inkább a változások, mint a konszolidáció tényezőit kezdték feszegetni. Ez foglalkoztatja a „történelem végét" érzékelő Fukuyamát, a történelem dinamizmusát a civilizációk egymásnak feszülésében látó Huntingtont vagy a nagy birodalmak hanyatlásának tényezőit összevető Paul Kennedyt is.[2]

2 Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man.* New York, 1993; Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remedy of World Order.* New York, 1998; Paul Kennedy: *The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000.* NewYork, 1989.

A közép- és kelet-európai régió vonatkozásában három további, helyi jellegzetességet emelnék ki. Az egyik az érinthetetlennek hitt államhatárok változtathatóságának élménye: néhány év alatt újrarajzolódott a régió térképe. A másik a gazdasági viszonyok viszonylag gyors konszolidálódásába, az életszínvonal belátható időn belüli emelkedésébe vetett hit megrendülése, csalódottság, apátia. A jövedelmi viszonyok gyors és rendkívül nagy mértékű polarizálódása sokakat szélsőséges politikai ideológiák vonzkörébe taszított. A harmadik az óhajtott és várt nyugat-európai, de leginkább amerikai közvetlen gazdasági segítség elmaradása miatti kiábrándultság. Széles társadalmi rétegek hitték ugyanis sokáig, hogy a keleti „rossz nagy testvért" vagy mostohaapát majd a nagyvonalú, nemes lelkű, kedves nyugati pártfogó váltja fel: az élet minden területét átható piaci viszonyok tapasztalata, a kiterjedt korrupció gyakran sokkoló hatással volt a társadalom nagy részére. Ezek az élmények háttérbe szorították a szovjet politikai rendszer összeomlása felett érzett (persze nem az egész társadalom által osztott) örömet, és a figyelmet a kudarcok okainak keresésére irányították. A társadalomtudományok egyszerre szembesültek a szovjetrendszer összeomlásának okai és a rendszerváltás utáni problémák gyökerei iránti felfokozott társadalmi érdeklődéssel. A tudomány persze lassan dolgozik, a társadalom pedig mielőbbi válaszokat vár és egy ilyen légkörben könnyen új erőre kap egy régi gondolkodási mechanizmus, a bűnbakkeresés és ehhez gyakran szorosan kapcsolódva az összeesküvés-elméletekben való hit terjedése. E bűnbakkeresés napi élménye is a jelenség története felé terelte figyelmemet.

Az Ószövetségtől a modern szociálpszichológiáig

A fogalom és társadalmi funkciója történetét legalább három szinten lehet megközelíteni. A hagyományos történészi vizsgálódás a gazdasági, politikai, társadalmi mozgatóerőket keresi az egy-egy történelmi helyzetben előtérbe kerülő bűnbak kijelölése mögött. Az árnyaltabb, a múlt és a jelen viszonyai között egyaránt eredményesebb eligazodást ígérő elemzésnek azonban foglalkoznia kell a jelenség pszichológiai (egyéni és csoport-) valamint vallási-teológiai hátterével is. Ez utóbbiak figyelembevétele nélkül igen nehéz magyarázatot találni az igen eltérő gazdasági, társadalmi, politikai környezetekben tapasztalható bűnbakkeresések közötti folyamatosságokra, hasonlóságokra. Mindezt mérlegelve a természetes kiindulópont az alaptörténet, az ószövetségi értelmezés.

A Biblia a következőképpen foglalja össze a történetet Mózes harmadik könyvében: *„És mondá az Úr Mózesnek: Szólj a te atyádfiának, Áronnak… Izráel fiainak gyülekezetétől… vegyen át két kecskebakot bűnért való áldozatul, és egy kost egészen égőáldozatul.*

És áldozza meg Áron a bűnért való áldozati tulkot, a mely az övé, és végezzen engesztelést magáért és háza népéért.

Azután vegye elő a két kecskebakot, és állassa azokat az Úr elé a gyülekezet sátorának nyílásához.

És vessen sorsot Áron a két bakra; egyik sorsot az Úrért, a másik sorsot Azázelért.

És áldozza meg Áron azt a bakot, a melyre az Úrért való sors esett, és készítse el azt bűnért való áldozatul.

Azt a bakot pedig, a melyre az Azázelért való sors esett, állassa elevenen az Úr elé, hogy engesztelés legyen általa, és hogy elküldje azt Azázelnek a pusztába…

És ölje meg a bűnért való áldozati bakot…

Így szerezzen engesztelést a szenthelynek Izráel fiainak tisztátalanságai és vétkei miatt…

Miután pedig elvégzi a szenthelyért, a gyülekezet sátoráért és az oltárért való engesztelést; hozza elő az élő bakot.

És tegye Áron mind a két kezét az élő baknak fejére, és vallja meg felette Izráel fiainak minden hamisságát és minden vétkét, mindenféle bűneit: és rakja azokat a baknak fejére, azután küldje el az arravaló emberrel a pusztába.

Hogy vigye el magán a bak minden ő hamisságukat kietlen földre, és hogy bocsássa el a bakot a pusztában."[3]

Témánk szempontjából a bibliai történetnek három igen fontos tanulsága van:

1. a bűnbak eredendően ártatlan, kiválasztása céltudatos döntés eredménye,
2. a bűnbakkeresés előfeltétele a bűntudat, a nyilvános, az egész közösséget megmozgató aktus célja a bűntől való szabadulás, annak tudatos átruházása, tehát egyértelműen szimbolikus tettről van szó,
3. ez a bűntudat a „törvény" megszegésének következménye.

A „törvény" ellen persze sokfajta módon lehet vétení: véletlenül, a körülmények szorításában vagy tudatosan, sőt akár valamely más, ellentétes „törvény" elfogadásával. A törvényszegés módjának és mértékének függvényében alakul ki kisebb vagy nagyobb bűntudat, lelkiismeret-furdalás. A lelkiismeret-furdalás az egyik legborzasztóbb lelki gyötrelem, ezért a „bűnös" természetesen szabadulni akar tőle. Ennek talán legkézenfekvőbb, gyors és egyszerű módja a bűn átruházása az e célra kijelölt bűnbakra. Az aktus, különösen, ha formális szertartásban realizálódik, általában megkönnyebbülést, a feszültségek oldódását hozza magával, azonban van egy súlyos hátulütője is. A „bűn" ugyanis így konkrét formát ölt és a bűnbak akkor is bűnbak marad, ha a „bűn" már

3 Mózes harmadik könyve, 16: 2, 5–10, 15–16, 20–22.

nem is létezik, vagy elvesztette relevanciáját. E jelenség viszont már igen messzire, a modern szociálpszichológia irányába mutat, és ez a modern bűnbakkeresés szinte csak nevében emlékeztet az ószövetségi „őstípusra". Áron és környezete tudta és hirdette: az átruházott bűnökkel terhelt bűnbak nem bűnös, hanem világosan kijelölt közösségi funkciót lát el. A „BŰN" ugyanis mind az egyéni, mind a közösségi élet megkerülhetetlen része – akárcsak a vezeklés és az azt követő megtisztulás is. A társadalmi élet egyensúlyának megőrzése érdekében célszerű e folyamatokat átlátható és ellenőrizhető, befolyásolható keretek között tartani. Az ószövetségi bűnbak tehát nélkülözhetetlen, modern kifejezéssel élve, szociál- és mentálhigiénés funkciót lát el, ezért nem is szabad helyben megölni, hanem a pusztaságba kell kergetni, hogy mielőtt a vadállatok áldozata lesz, minél távolabbra vigye a ráruházott súlyos terheket. E funkciója nem tévesztendő össze a rituálisan megölt kos és bak áldozatával, amely az Úr kiengesztelését és elsősorban nem a bűnös egyén vagy csoport megkönnyebbülését szolgálja.

Hit, félelem, lelkiismeret-furdalás

A középkori és kora újkori európai ember életében az egyházak és vallások adják a mindennapok és az (igen gyakori) ünnepnapok legmeghatározóbb keretét. Jean Delumeau monumentális műve[4] hatalmas forrásanyag ismerete alapján bizonyítja, hogy a „virágzó középkor" nyugati civilizációjában hogyan kerül a vallási élet középpontjába a bűntudat. Szerinte a 14. században alakul ki

4 Jean Delumeau: *Sin and Fear: the Emergence of a Western Guilt Culture.* New York,1990. Eredetileg: *Le péché et la peur.* La culpabilisation en Occident (XIIIe–XVIIIe siècles), Librairie Arthème Fayard, Paris, 1983.

a „lelkiismeret-furdalási kór" olyan globális jelenségként, amely járványhoz hasonlítható. Úgy tűnt ekkor, hogy a kereszténység ellenségeivel szembeni küzdelem, a sokfajta ellenség elleni harc, a szüntelenül ismétlődő csaták nem merítették ki a társadalomban felgyűlt agresszivitást és új, minden addiginál terhesebb aggodalom vett erőt a nyugati keresztény társadalmon: az ember önmagától való félelme. Egy 14. századi Biblia-kommentátor szavaival: „...ebben a világban egy keresztény élete nem más, mint folyamatos küzdelem ..., legnagyobb ellensége azonban nem más, mint saját maga. Nincs nehezebb dolog mint önmagunk testi vágyainak, önmagunk akaratának legyőzése, hiszen ösztönösen a gonosz felé vonzódunk." Egy másik, hasonló korabeli forrás szerint: Nem paradoxon, hanem nyilvánvaló igazság, hogy legfélelmetesebb ellenségünk önmagunk „...hiszen egyes-egyedül magamtól függ, hogy lelkemet halálra ítélem és kizárom magam Isten királyságából vagy nem teszem ezt."[5] Háborúk, járványok, természeti katasztrófák, a gondolatot jól tükröző magyar terminológiával „istencsapások" a büntetések. Egy 1593-ból származó megfogalmazás szerint „förtelmes bűneink, szüntelenül elkövetett szánalmas, őrült gonosz cselekedeteink hívták ki az Úristen egyre fokozódó haragját".[6] Az isteni kegyelem nélkül így az eredendő bűn és számtalan egyéb bűnünk minden embert a Sátán birodalmába juttathatott volna. Ebben a megközelítésben az emberi lét fő értelme az Úristen kiengesztelése, hiszen kegyelme nélkül az ember nem szabadulhat a bűntől. A középkori és kora újkori nyugati civilizáció átlagembere ugyanis a kortársak szerint három fő veszélytől tartott: a külső fenyegetettségtől (járvány, éhínség, háború), az eredendő bűn személyiségromboló következményeitől és leginkább az Úristen sikertelen engesztelését követő elkár-

5 Delumeau, *i. m.* 1.

6 Delumeau, *i. m.* 2.

hozástól. A hatalmi politika logikája szerint ez a félelem természetesen az egyház pozícióját erősítette, témánk, a modern kori bűnbakkeresés gyökereinek keresése szempontjából azonban az a legfontosabb, hogy egyetlen civilizáció sem tulajdonított akkora jelentőséget a bűnnek és bűntudatnak, mint a 13–18. század közötti nyugati civilizáció. Gondolatmenetünk itt fogalmi tisztázást igényel. Delumeau alapján ugyanis célszerű megkülönböztetnünk egymástól vétket és bűnt. A vétek alább használandó értelmezése szerint nem kis bűn vagy egyszerűen a bűn szinonimája, hanem az eredendő bűnhöz visszanyúló tudatállapot. Az illetékes szakember a gyóntatópap és nem a büntetőbíró. A morális szempontokat is figyelembe vevő történészi értékelések egyik legnagyobb dilemmájával kell itt szembenéznünk, de szociálpszichológusok és más társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek sem kerülhetik meg bűn és vétek elkülönítését. Még pontosabb fogalmazással próbálkozva: bűnről és vétekről igen gyakran nincs egy véleményen pap, teológus, morálfilozófus, jogász, pszichológus, történész, politikus és politológus. A tízparancsolat megsértése ugyanis gyakran nem mond ellent egyes társadalmak írott vagy íratlan törvényeinek és a történész történeti-politikai értelemben nemegyszer bűnnek minősít olyan cselekedeteket, amelyek a cselekedet idején élt jogászok és teológusok szerint sem a vétek, sem a bűn kategóriáiba nem tartoztak. Csak a legkézenfekvőbb példával élve: hányszor szegik, szegték meg más törvények alapján a „Ne ölj!" parancsát!

És még mindig nem jutottunk messze az Ószövetségtől. Mózes III. könyvéből kiindulva egyelőre továbbra is csak azt a nyilvánvalónak tűnő következtetést vonhatjuk le, hogy bűn és bűntudat nélkül nincsen bűnbakkeresés, és a bűnbak maga eredeti formájában köztudottan bűntelen. A középkorban és a kora újkorban a felvilágosodás koráig uralkodó az a nézet, amely mindenhol és mindenkiben a sátán befolyásának nyomait keresi és ténylegesen bűnösnek tekinti a különböző csapásokért felelősnek minősített eretnekeket vagy más, hasonlóan értékelt egyéneket és csoportokat.[7]

Előítéletek és mítoszok

Modern közép- és kelet-európai bűnbakjaink – hogy a témához illően most térben és időben is nagyot ugorjak – másként születnek, keletkezésük törvényszerűségeit, az előítéletes gondolkodás mai formáit a modern szociálpszichológia vizsgálja. Allport, Heider, Lewin és mások eredményeit összefoglalva, azokat saját kutatásai alapján kiegészítve és értékelve, a magyar nyelvű szakirodalomban Pataki Ferenc foglalkozott a kérdéskörrel. Nagyívű tanulmánya[8] a bibliai ősforrástól napjainkig tekinti át a bűnbakképződés folyamatát. A munkájának lezárása utáni irodalomból különösen jól tudtam hasznosítani Douglas[9] és Jaher[10] könyveit, valamint az Enyedi Zsolt és Erős Ferenc szerkesztette tanulmánykötetet,[11] amely nem kevesebbre vállalkozott (igen eredményesen), mint egy klasszikus alapmunka (T. W. Adorno, E. Frenkel Brunswik, D. J. Levinson, R. N. Sandford: *The Authoritarian Personality.* New York, 1950) téziseinek alkalmazása, újragondolása empirikus kutatások alapján a posztkommunista Közép- és Kelet-Európában.

7 Roin Briggs: *Witches and Neighbours, the Social and Cultural Context of European Witchcraft.* New York, 1996.

8 Pataki Ferenc: Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban. In Pataki Ferenc: *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle.* Budapest, 1993.

9 Tom Douglas: *Scapegoats. Transferring Blame.* London–New York, 1995.

10 Frederic Cople Jaher: *A Scapegoat in the New Wilderness: the Origins and Rise of Anti-Semitism in America.* Cambridge, Mass.,1994.

11 *Authoritarianism and Prejudice.* Eds. Enyedi Zsolt–Erős Ferenc, Budapest, 1999.

Történelmi, filozófiai, teológiai, szociálpszichológiai és etnográfiai megközelítések és módszerek sajátos keverékével tárgyalja a témát René Girard először 1982-ben megjelent könyvében,[12] amelyet talán leggyakrabban forgattam dolgozataim fogalmi kereteinek kialakítása során. Girard igen sokat segít a bűnbakokra vonatkozó források értelmezésében. Középkori zsidó- és boszorkányüldözési példákon mutatja be, hogy a leglehetetlenebbnek tűnő vádak érzékeltetik legtipikusabban a bűnbakkeresők gondolkodásmódját. E vádak a társadalom félelmét kiváltó, érthetetlen okú csapásokért a felelősséget közvetlenül vagy közvetve a bűnbakra hárítják és így próbálják oldani a rettegésnek betudható társadalmi feszültséget. A bűnbakok középkori és kora újkori üldözői büszkén vállalják a felelősséget tetteikért, hiszen meggyőződésük szerint ők a társadalom érdekében cselekszenek és a kiválasztott bűnbak nemegyszer – saját feltételezett fontosságának tudatára ébredve – készségesen vállalja is szerepét. A bűnbakkeresők sajátosságain kívül Girard foglalkozik a bűnbakkeresésre különösen alkalmas szituációk jellemzőivel is. Ilyenek a soktényezőjű válsághelyzetek, amikor egy-egy természeti csapás politikai konfliktusokkal, háborúkkal, járványokkal, gazdasági összeomlással párosul, s gyorsan értelmezhető válaszokra van szükség. A cselekedni akaró tömeg azt reméli, hogy a bűnbak eltávolításával megoldódik a válság, a bűnbakok világos és gyors kijelölése ezt az igényt elégíti ki. Erre a célra pedig természetesen sokkal alkalmasabbak a bűnbakkeresők által előszeretettel alkalmazott durva általánosítások, mint a finom elemzések. Tanulságos módon jellemzi végül Girard az „ideális" bűnbakokat. Erre a szerepre elsősorban a különböző okokból kisebbségi helyzetbe szorultaknak van a legnagyobb esélyük, hiszen a legtöbb társadalomban a domináns normáktól való bármilyen irányú eltérés eleve agressziót vált ki, diszkriminációhoz

12 René Girard: *The Scapegoat.* John Hopkins University Press, 1989

vezet. Az áldozatok azonban nemcsak a testileg és lelkileg deformáltak, elesettek közül, a társadalom leggyengébb, legalsóbb rétegeiből kerülnek ki, hanem – mint azt például a francia forradalom arisztokrata áldozatainak példája mutatja – az átlagtól erejükkel, gazdagságukkal, hatalmukkal eltérők köréből is. Girard fontos tétele, hogy az ezekre a tényezőkre épülő kollektív erőszak jelen van a legtöbb kulturális közegben és nem egyik vagy másik civilizációs kör egyedi jellemzője. Igen érdekes, a történész számára megszívlelendő megfigyelése, hogy a kisebbségekkel szembeni ellenérzés, gyűlölet forrása nem pusztán a kisebbség különbözősége. Sokkal inkább arról van szó szerinte, hogy az agressziót számos esetben a kisebbség alkalmazkodási igénye, a többség és a kisebbség közötti különbség megszüntetésének vágya váltja ki. Széles körű kutatási és mindennapi tapasztalat például az, hogy az antiszemita agitáció gyakrabban választja célpontjául az asszimiláció útján járó, a vádaskodók sugallata szerint azt csak tettető zsidókat, mint az identitásukat nyíltan és határozottan vállaló felekezettársaikat.[13]

Elméleti-módszertani forrásaim számbavétele során hosszabban kell utalnom egy olyan műre, amelynek kérdésfeltevése és érvelésmódja példamutató volt számomra. A rendkívül nagy hatású, sajnos korán meghalt liberális gondolkodású amerikai történész, Richard Hofstadter 1963-ban tartott előadása, *A paranoid stílus az amerikai politikában*[14] igen gyakran hivatkozott, idézett mű az Egyesült Államokban. A hidegháborús politikai légkörben fogant esszé a mccarthysta kommunistaellenes boszorkányüldözéses hangvételű politikai retorika intellektuális gyökereit és összetevőit vizsgálja. A politika szimbolikus elemei érdeklik a szer-

13 E kérdéskör igen széles összefüggésrendszerbe helyezésére l. Dan Michman: A holokauszt zsidó dimenziója c., először 1997-ben publikált tanulmányát: In Dan Michman: *Holokauszt és történetírás.* Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 56–79.

14 Richard Hofstadter: *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays.* The University of Chicago Press, 1979.

zőt, hangsúlyozva, hogy a paranoiás üldözöttségi érzés diktálta szélsőséges, összeesküvés-kereső gondolkodásmód és politikai gyakorlat a baloldaltól sem idegen. Sőt, Milton Rokeach elemzéseire[15] hivatkozva Hofstadter arról is ír, hogy a paranoid stílusú előadásmód pozitív tartalmat is takarhat. Magyarul: jó ügyet is lehet rosszul képviselni. Közép-kelet-európai vizsgálódásokban is igen jól alkalmazhatók Hofstadter amerikai forrásokra alapozott megfigyelései. A politikai értelemben vett paranoia – mutat rá például – abban különbözik a megfelelő pszichiátriai fogalomtól, hogy nem az egyén, hanem a nemzet üldözéséről beszél. Az összeesküvőket a hatalom legfőbb pozícióiban keresi, tökéletes, minden részletre kiterjedő, egyértelmű magyarázatot akar adni a bonyolult jelenségek, súlyos válságok okait firtató kérdésekre. Sajátos paradoxon, hogy a paranoid stílusú politikus ellenségének utánzására törekszik, minden részletében meg akarja ismerni vetélytársa munkásságát, egész világát, mindent megtesz annak érdekében, hogy saját szakterületén múlja felül. A paranoid politikusok további – régiónkban igencsak ismert – jellemvonása, hogy a mindenkori renegátokat, a különböző ideológiák, szervezetek, irányzatok kiábrándult tagjait tartják az egykori elvbarátaik ellen irányuló szervezkedések fő irányítóinak. A renegátok másfelől ezen túlmenő „kollektív mentálhigiénés" szerepet is játszanak az összeesküvés-elméletek híveinek gondolkodásában. Azt jelképezik ugyanis, hogy lehetséges a megtérés, megbánás és így a „gonosz" meggyengítése.

Kérdéseimet és válaszaimat igen ösztönző módon befolyásolta végül a mítoszkutatásnak az az irányzata, amelyet a posztkommunista közép- és kelet-európai politikai gondolkodást kutató Katherine Verdery[16] és Vladimir Tismaneanu[17] munkái képviselnek, korábbi időszakok kutatásában pedig Frank Tibor[18] alkalmazott.

15 Milton Rokeach: *The Open and the Closed Mind.* New York, 1960.

A genocidiumok történetével foglalkozó irodalom sem mellőzhető természetesen a bűnbakok keletkezésének és „társadalmi hasznosításának" tanulmányozása során. Közép- és Kelet-Európában pedig a holokauszt volt az emberiség és emberiesség ellen elkövetett legnagyobb bűn, ezért munkám épít az itteni antiszemitizmus és holokauszt történetével foglalkozó újabb irodalomra is.[19]

Okkeresés és bűntudat

A szociálpszichológia gazdag eszköztárából három fogalom volt a legnagyobb segítségemre a jelenség történészi értelmezésére tett kísérlet során. Az első az *enforced attribution,* amit kényszerű okkeresésnek fordíthatunk. Ez a fogalom tulajdonképpen igen egyszerű jelenséget ír le, amely elsősorban (de korántsem kizárólagosan) autoriter, totalitariánus rezsimek uralta társadalmakban figyelhető meg, de sokáig jelen van e rezsimek összeomlása után is. E társadalmakban ugyanis rengeteg feszültség halmozódik fel, mindent beleng a jogkorlátozásból adódó bizonytalanság, fenyegetettségérzés, annak ellenére, hogy számos diktátor az egyéni függetlenség feladásáért cserébe stabilitást, egyfajta álbiztonságot kínál. Sajátos módon azonban rendszerint maga a diktátor aggó-

16 Katherine Verdery: *The Political Lives of Dead Bodies.* Columbia University Press, 1999.

17 Vladimir Tismaneanu: *Fantasies of Salvation.* Princeton University Press, 1998.

18 Frank Tibor: *Ethnicity, Propaganda, Myth Making: Studies in Hungarian Connections to Britain and America, 1848–1945.* Budapest, 1999.

19 Az újabb irodalomra jól használható: Albert S. Lindemann: *Anti-Semitism before the Holocaust.* Addison-Wesley Pub. Co., 2000. és Karsai László: *Holokauszt.* Budapest, 2001; Dan Michman: *Holokauszt és történetírás,* Balassi Kiadó, Budapest, 2008.

dik legjobban saját biztonsága miatt – a kézenfekvő példák listája Nérótól Ceauçescuig igen hosszú. A bizonytalanság, kiszolgáltatottság érzetét gyakran tudatos vagy a tudatalattiban ható bűntudat kíséri. Ez az érzés lehet „spontán": a diktátor és eszközként használt hívei gyakran hivatkoznak a machiavellista alapelvre, amely szerint a cél (ez általában az igen elvont, nehezen konkretizálható társadalmi jólét és béke) szentesíti az eszközt. Jóval gyakoribb a diktatúrákban a mesterségesen indukált, erőszakkal kikényszerített bűntudat. Így hat például a szovjet KGB gyakorlatában meghonosodott alapelv, amely szerint a legkisebb hibák is járhatnak olyan következményekkel, mint egy szándékos árulás, ezért ugyanolyan bűnnek minősíthetők és ugyanolyan szigorral büntetendők. Koestler és Orwell mesterien írják le a mechanizmus működését,[20] azt az ördögi folyamatot, amelynek során a „hatóság" szakembere áldozatában kiformálja a bűntudatot és az aktuális politikai céloknak megfelelően manipulálja a bűn bevallásának és a vezeklés igényének ősi emberi ösztönét. A katolikus egyházi gyakorlatban szigorúan egyéni gyónás, a kirótt büntetés, penitencia feloldozáshoz, megbocsátáshoz vezet, célja a megtévedt lélek visszatérítése a „helyes útra". A diktatúrák nagy perei során tett vallomások ezzel szemben megszégyenítik, lealacsonyítják a vallomástevőt, a vezeklés nem vezet megbocsátáshoz, feloldozáshoz – épp ellenkezőleg, a bűntudatot erősíti, amit csak a „kért és remélt" súlyos büntetés enyhíthet. A diktátor mindenhol árulókat, bűnösöket keres, hiszen az autoriter rendszerekben felhalmozódó rengeteg feszültséget valahogyan oldani kell, különösen akkor, amikor szegénység és/vagy háború tetézi a szenvedéseket. A diktátor pozíciója természeténél fogva „tökéletes", így ha uralma alatt nem paradicsomiak a viszonyok, azért csak más felelhet. A

20 Arthur Koestler: *Darkness at Noon* (első megjelenés London, 1941), George Orwell: *1984* (első megjelenés London,1949).

szakképzett diktátor azonban nem lenne az ami, ha szabad utat engedne az általa kiválasztott bűnbakkal szembeni agressziónak. Ez a „konszolidált autokrácia" paradox módon relatív biztonságot is teremthet a bűnbak számára, hiszen a mindenkori napi érdekek a tömeges és szélsőséges agresszió időleges visszafogását is diktálhatják. Az érem másik oldala pedig az, hogy újszülött demokráciában az autoriter rendszer összeomlását közvetlenül követő időszakban fokozódhat a bűnbakkeresés és üldözés. A hosszú, fájdalmas átmenet a diktatúrából a demokráciába ma már külön diszciplína, a tranzitológia tárgya, témánk szempontjából az érdemel figyelmet, hogy az igazságtétel, jóvátétel, kárpótlás problémáinak előtérbe kerülése humuszos táptalaj a bűnbakkereséshez. Ha már évtizedeket nem lehet kitörölni a társadalmak történetéből s leginkább emlékezetéből, határozott igényként jelentkezik a „bűnösök" mielőbbi, egyértelmű kijelölése. Mindezekben az esetekben érvényesül a kényszerű okkeresés, kielégíteni akarván az egyéni és kollektív élettervek kudarcaira egyértelmű, monokauzális magyarázatot kereső tömegigényt.

Hasonlóan fontos szerepet játszik régiónk jelenkori bűnbakkeresési folyamataiban a felemelkedő *új politikai elitek öndefiníciójának igénye.* A tennivalók özönét technicista, pragmatikus módon leíró, a részletekben, az élet realitásainak útvesztőjében elmerülő politikai program aligha számíthat a választópolgárok millióinak mandátumokat érlelő szimpátiájára. Sokkal hatékonyabb, célravezetőbb az elhatárolódás, a negatív program és e negatívumok optimális megtestesítője lehet egy jó stratégiai és taktikai érzékkel kiválasztott bűnbak.

Ez a jelenség vezet át a kényszerű okkeresést követő második szociálpszichológiai jelenséghez, *a bűnbakok közösségi kohéziót teremtő* és kisebb-nagyobb társadalmi csoportokat *mobilizáló funkciójá*hoz. Ez – a szociálpszichológusok tapasztalata szerint – leginkább a preautoriter társadalmakra jellemző. Éles ellentétben

az ószövetségi értelmezéssel, ahol a bűnbak iránt nem gyűlöletet, hanem inkább hálát és némi sajnálatot éreznek (hiszen nélkülözhetetlen társadalmi funkciót lát el), egy feszültségekkel küszködő, káoszba, anarchiába hajló társadalomban a bűnbak jól szolgálhatja az autoriter átmenetet sürgető politikai mozgalmak tömegbázisának szélesítését. Erik H. Erikson igen találóan *„pseudo-speciation"*-nek nevezi azt a folyamatot, melynek során a bűnbakokat más, mégpedig alsóbbrendű fajhoz tartozónak minősítik, amellyel ennek megfelelően kell bánni. Nem érvényesek rá a „mi fajunkat" védő tilalmak és így a formálódó tömegmozgalom kohézióját nagy mértékben erősítheti a vele szemben elkövetett agresszió, hiszen közhelynek minősülő szociálpszichológiai tapasztalat, hogy a gyűlölet számos esetben jobban erősíti a csoport összetartozását, mint a szeretet.

A témánkhoz kapcsolódó harmadik (és legtöbb figyelmet követelő) szociálpszichológiai jelenség az *előítélet*, amelynek kutatása során az utóbbi években igen sok, a történész számára is jól hasznosítható eredmény született.[21] Ezek számbavétele során ha nem is az Ószövetséghez, de legalábbis Kant *a priori* fogalmához tanácsos visszanyúlnunk. Ez azért látszik lényegesnek, mert a szociálpszichológia vonatkozó klasszikus művét, Allport munkáját[22] alapul véve a téma kutatói általában abból indultak ki, hogy az előítélet patologikus tudati jelenség. A szocializációs folyamat során formálódik, tudatlanságban, félreértésekben gyökeredzik és legtöbbször egyes etnikumok, nemzetiségek ellen irányuló gyűlöletet, irracionális és immorális ellenérzést jelent. Egyes újabb vizsgálódások

21 Jon Mills–Janusz A. Polanowski: *The Ontology of Prejudice.* Value Inquire Book Series 58. Rodopi Bv. Editions, 1997; *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Szerkesztette: Bakó Boglárka, Papp Richárd, Szarka László. Balassi Kiadó, Budapest, 2006. Különösen hasznos e kötetből Balassa Szilvia tanulmánya: Antiszemiták, cigányellenesek, xenofóbok. 206–240.

22 Willard G. Allport: *The Nature of Prejudice.* Reading, MA, 1949.

azonban arra a következtetésre jutottak, hogy az előítéletes gondolkodás az emberi psziché természetes adottsága. Mills és Polanowski ezt kifejtő értelmezésében az előítélet tárgya elhatározás kérdése, de valakivel, valamivel szemben mindenkinek vannak előítéletei, ugyanúgy ahogy – ennek logikus ellentételezéseként – mindenkinek vannak preferenciái. Ez egybevág a kanti *a priori* fogalmával, amely szerint a valóság sohasem létező, tiszta formájában jut el tudatunkba, hanem érzékszerveink szükségszerűen torzító szűrőjén át. Ilyen értelemben a megismerő gondolkodás eleve előítéleteken alapszik és ide épül be a bűnbakkeresés is. A fiatal szerzőpár érvelésének másik hivatkozási alapja Freud személyiségelmélete, amely szerint a lelki élet dinamizmusát a lélek három fő alkotó eleme, az ösztön-én (*id*), az én (*ego*) és a felettes-én (*super-ego*) közötti folyamatos interakció adja. Egy szellemes megfogalmazás szerint „az ember ...sötét pince, amelyben egy jól nevelt vénkisasszony (super-ego) és egy szexőrült majom (id) vívja véget nem érő, halálos küzdelmét egy meglehetősen idegesnek látszó banktisztviselő (ego) játékvezetése mellett."[23] Ebben a folyamatos interakcióban kaphat fontos szerepet a bűnbakkeresés, amellyel ez a bonyolult folyamat rövidre zárható: az idből feltörő, a superego nyomása alatt az egóba interializálódott bűn ugyanis azonnal exteriorizálódhat. Magyarán szólva: az egyén (vagy csoport) szembesül bűnével, tudatosítja azt, de azonnal át is ruházza.

A jól választott bűnbak haszna

Az eddigiekben elsősorban a bűnbakkeresők jellemzőivel és a bűnbakkeresést kiváltó mechanizmusokkal foglalkoztam – a fogalmi keretek bemutatásának következő állomása az áldozat,

23 David Peck–David Whitlow: *Személyiségelméletek.* Budapest, 1983, 43.

a bűnbak vizsgálata. Hogyan választódik ki a bűnbak, milyen egyének,csoportok tölthetik be legsikeresebben ezt a funkciót? Tom Douglas kutatásai[24] tűnnek leghasznosabbnak e kérdés megválaszolásához. Girardhoz hasonlóan ő is úgy látja, hogy a bűnbak legfontosabb jellemzője idegensége – egyáltalán nem, vagy a csoport átlagához képest sokkal kevésbé azonosul a csoport domináns értékeivel. Pontosabban: a csoport így ítéli meg, bár a tényleges helyzet gyakran lehet egészen más. Nemegyszer éppen arról van szó, hogy a bűnbak túlzottan nagy, hiteltelennek tűnő ragaszkodást mutat a csoport meghatározó értékeihez. A bűnbak áldozat, általában gyenge és kiszolgáltatott, társadalmi befolyása, tekintélye jelentéktelen. Vannak azonban kivételek: a bűnbak rangja, pozíciója ugyanis emelheti a csoport önbecsülését és evvel szoros összefüggésben belső kohézióját is. Girard antropológiai és irodalmi forrásokra alapozott álláspontját Douglas klinikai vizsgálati eredményei erősítik meg: a gyenge, szegény és elesett egyéneknek és csoportoknak van egy társadalomlélektani szempontból közös jellemzője a gazdag és befolyásos egyénekkel és csoportokkal, mégpedig marginalitásuk. Kirínak a tömegből, ha eltérő irányban is, de látványosan eltérnek az átlagtól. Ráadásul, válságos időkben, amikor a tömegek megmozdulnak, a gazdagok és hatalmasok (főleg ha etnikumuk, nemzetiségük, vallásuk folytán is a „törpe kisebbséghez" tartoznak) könnyebben válhatnak a kollektív düh, felháborodás áldozataivá. Douglas kutatásai is megerősítik azt a hétköznapi tapasztalatot, hogy a bűnbak pozíciójába nemcsak kényszer eredményeképpen, hanem önkéntes, önfeláldozó módon is lehet kerülni s végül, hogy a bűnbakkeresés inkább jellemző régebben együtt lévő, mint újabban szerveződött csoportokra. A jelenséget a csoport kollektív érdekei szempontjából vizsgálva a klinikai kutatások egyértelműen azt bizonyítják, hogy bármenyire is megalázó, sok szenvedéssel járó, alig elviselhető helyzet a bűnbaké, a bűnbakot kereső csoport szempontjából igen hasznos lehet ez a folyamat. Sikere esetén ugyanis feloldódhatnak a csoport belső feszültségei, konfliktusai, nőhet összetartozás-tudata, kohéziója. A csoport önfenntartási, túlélési ösztöne fejeződhet ki a „sikeres" bűnbakkeresésben – ezért válhatnak képessé kulturált, művelt, a csoport életben tartásáért felelősséggel tartozó vezető személyiségek rendkívüli igazságtalanságokra korábban egyenértékűnek tekintett társaikkal szemben.

24 Tom Douglas: *Scapegoats.* Transferring Blame. London–New York, 1995.

A bűnbak legfőbb jellemzője tehát valamilyen szignifikáns (gyakran etnikai, nemzeti) különbség, eltérés a csoport elfogadott normáitól, ami rendszerint párosul a potenciális bűnbak rendkívül gyenge vagy kiemelkedően eredményes teljesítményével. Antropológiai, irodalmi és klinikai példák sokasága bizonyítja, hogy különösen nagy esélyük van erre a szerepre olyan egyéneknek és csoportoknak, akik magatartásukkal vagy pusztán létükkel a nagycsoportot saját gyengeségeire, dilemmáira emlékeztetik.

Bűnbakok és összeesküvők a megismerési folyamatban

Elméleti-módszertani tájékozódásom elmerészkedett a filozófia területére is, hiszen a bűnbakkeresés a megismerési folyamat sajátos formája és ugyanaz a gondolkodási mechanizmus élteti, mint az összeesküvés-elméletek követőit. Talán nem túlzott leegyszerűsítés, ha azt állítjuk, hogy ezek az elméletek gonosz cél érdekében szervezkedő kisebb vagy néha globális hálózatot alkotó bűnbakok igen hatékony tevékenységét feltételezik. Egy igen szellemes tanulmány, Brian L. Keeley munkája[25] elsősorban az 1995. április

25 Brian L. Keeley: Of Conspiracy Theories. *The Journal of Philosophy.* Volume XCVI, No. 3. March 1999. 109–126. Magyarul: A konspirációs elméletekről. *Holmi,* XII.

18-i, Oklahoma Cityben lezajlott, 168 áldozatot követelt robbanás okainak, az elkövetők motívumainak magyarázatait értelmezve jut a történész számára is megfontolható következtetésekre.

Mindenekelőtt rámutat arra, hogy – mivel sohasem ismerhetjük meg egy-egy esemény valamennyi kiváltó okát, összetevőjét, természetesen arra sincs lehetőségünk, hogy egyértelmű ítéletet mondjunk egy-egy összeesküvés-elmélet valóságtartalmáról. Episztemológiai szempontból – és tegyük hozzá: a bűnbakkeresés és az összeesküvés-elméletek hatásmechanizmusát kutató történész szempontjából is – nem is a valóságtartalom a legfontosabb. Sokkal inkább az számít, hogy miért hiszünk vagy nem hiszünk az ilyen elméletekben. Keeley David Hume-ra hivatkozik, aki a csodákkal foglalkozva figyelmeztetett: az emberi gondolkodás vizsgálója számára nem a csoda valóságossága, hanem a bele vetett hit motívumainak a megértése a feladat. Ezen az úton haladva a bűnbakkeresés és az összeesküvés-elméletek híveit egy idejétmúltnak tűnő, a világban valamilyen rendet feltételező, inkább a 19. századra jellemző világnézet utolsó mohikánjainak tekinthetjük. Ez a feltételezett rend persze a gonosz cél megvalósításának van alárendelve. Az ilyen elméleteket cáfolóik nem pusztán azért utasítják el, mert az alapjukul szolgáló „tények" hamisak, megalapozatlanok, hanem mert a 20. századi, 21. század eleji világ gazdasági, társadalmi, politikai folyamatai ellenőrizhetetlenek, csak racionális alapon nem értelmezhetőek, jelenségeit Eugène Ionesco és Samuel Beckett abszurd drámái jobban tükrözik, mint átfogó teóriák. Pontosabban: a közgazdasági, szociológiai, politikatudományi elméletek a hétköznapi gondolkodás számára nem elérhetők és nem érthetők, az összeesküvés-elméletek viszont igen leegyszerűsítő módon egy racionális, átfogó magyarázatot tudnak adni. Evvel pedig – kritikusaik nézeteitől függetlenül – alapvető emberi igényt elégítenek ki. Az összeesküvés-elméletek legfőbb ismeretelméleti jellemzője tehát az, hogy az értelmezendő eseménynyel kapcsolatos információkat szigorú, zárt rendben helyezik el, következetes, egyértelmű, racionális magatartást feltételeznek a sötét, gonosz cél érdekében szervezetten tevékenykedő bűnbakok részéről. A tudományos értelmezések sohasem lehetnek ilyen tökéletesek, kivételek nélkül alkalmazhatók. Az alkotásra inspiráló kétely nélkül nincs, nem lehet előrelépés a megismerésben.[26]

évfolyam, 11. szám (2000. november) 1371–1386. A tanulmányra Laurent Stern hívta fel figyelmemet, amiért – és inspiráló beszélgetéseinkért – itt is őszinte köszönetet mondok.

Tanulság

Hogyan segíthetik e szempontok és módszerek a „haladás hitelét" kutató történész munkáját? Elsősorban arra figyelmeztetnek, hogy a bűnbakkeresés nem pusztán társadalmi-politikai deviancia, hanem az egyéni és közösségi lét alapvető lelki és társadalmi jelensége. Nem kigyógyítani kell belőle a társadalmat, hanem sajátosságainak és hatásmechanizmusainak megértésével kell próbálkozni. Hadd kockáztassam meg a feltételezést: a bűnbakkeresés nem jobb- vagy baloldali ideológia, hanem sajátos gondolkodási mechanizmus, amely a legkülönbözőbb típusú eszmerendszerekbe épülhet be és bármelyiket radikális, szélsőséges irányba sodorhatja.

Közép-kelet-európai viszonyaink között a bűnbakok két alaptípusát különböztethetjük meg. Az első, a nemzeti alapon kiválasztott és gyűlölt bűnbak három tipikus helyzetben keletkezik. Legjellemzőbb a nemzeti kisebbségek bűnbakká választása, de

26 A témakör legismertebb magyar szakértője Lakatos László. Legfontosabb munkái elérhetőek honlapján (lakatos.free.fr).

közel hasonló eséllyel szerepelnek a mindenkori szomszéd népek és a kis népek sorsába önző módon beavatkozó ellenséges nagyhatalmak. A másik típushoz tartozó, szociális alapon kiválasztott bűnbakok leggyakrabban a kozmopolita, profithajhászó kapitalisták, akik gazdasági és politikai eszközök sajátos kombinációjával próbálják elérni gonosz céljaikat.

A 19–20. századi magyar történelemben nagy leegyszerűsítéssel, de a lényeget így talán jobban érzékelhetővé téve, a haladás, a progresszió léte vagy lehetősége a nemzeti és társadalmi szabadság programjainak viszonyán keresztül értelmezhető. Ha a két szabadságprogram sikeresen kapcsolódik egymáshoz, vagy legalábbis a társadalom véleményformáló része ezt így érzékeli, akkor él a haladás-hit, ha e szabadságtörekvések konfliktusba kerülnek, akkor eltűnik a hit a haladásban és elszaporodnak a bűnbakok.[27]

A kötet tanulmányai leginkább ilyen eseteket vizsgálnak, azt remélvén, hogy a bűnbaktermelő társadalmi ellentmondások, feszültségek elemzése nem aláássa, hanem biztosabb alapra helyezi a haladás hitelét.

27 A témakör legújabb magyar nyelvű részletes kifejtése: Dénes Iván Zoltán: *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések.* Argumentum, Budapest, 2008.

Képzelt konszolidáció? A kiegyezéstől Trianonig

Birodalmi egység és magyar szuverenitás
A dualizmus kori magyar közigazgatás politikumáról

A kiegyezés minden lehetséges szempontból alapvető jelentőségű mérföldkő a Habsburg Birodalom egészének fejlődésében és Magyarország belső történetének alakulásában is. Magyarország és a Habsburg Birodalom viszonyának évszázadok óta megoldatlan problémája – legalábbis számos kortárs úgy hitte – 1867-ben rendeződött. Olyan dualista államszervezet jött létre, amelyben Magyarország saját belső ügyeinek gazdája lett és megfelelő csatornákon keresztül érvényesíthette befolyását a Birodalom egészét érintő kérdésekben is. A kiegyezés létrehozói – mindkét oldalon – fellélegeztek: az uralkodó és a körülötte lévő központi államapparátus osztrák-német vezetői azt gondolták, hogy Solferino és Königgrätz után végre csatát nyertek, a minden ízében recsegő-ropogó Birodalmat megmentették a széteséstől; Deák Ferenc és társai pedig azt hitték, hogy megtalálták az „arany középutat" az abszolutizmus és a forradalom között, hosszú időre biztosították a magyarság nyugodt fejlődésének kereteit. Mindez persze remény, hit és – ahogy azt a magyar emigráció vezetői lankadatlan hévvel

hirdették – nem kis mértékben illúzió volt. A Lajta mindkét oldalán azonban a hangadó politikai erők az adott körülmények között nem láttak olyan kedvezőbb megoldást az alkotmányos kormányzás megvalósítására, ami egyaránt lett volna érdeke az osztrák-német burzsoáziának, valamint a magyar nagy- és középbirtokos rétegeknek.[28] Titkon mindenki azt remélte, hogy az uralkodó megmaradt, döntő jelentőségű abszolutista jogait az ő érdekeinek támogatására használja majd fel.

A kiegyezést követő évek meghozták a magyar társadalom polgárosodásának lassú kibontakozását, amelynek alapja a gazdaság kapitalista irányú fejlődése volt. Mindez szükségszerűen járt együtt a polgári állam intézményrendszerének megszületésével, amely a gazdasági-társadalmi fejlődés jogi-szervezeti kereteit biztosította. Mennyiben felelt meg ennek az intézményrendszernek egyik legfontosabb része, a közigazgatás az új birodalmi berendezkedésnek és az átrétegződő magyar társadalom igényeinek? Erre a nagyigényű kérdésre próbál vázlatos feleletet adni ez a tanulmány, elsősorban a vonatkozó magyar irodalom alapján. A birodalmi berendezkedés és a magyarországi közigazgatás közötti kapcsolatok

28 Az osztrák alkotmányosság és a kiegyezés összefüggéséről vö. Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez.* Budapest, 1976. című művét (208–209.). A legfrissebb átfogó munkák: Diószegi István: *A Ferenc József-i kor.* Tudomány – egyetem. Vince Kiadó. Budapest, 1999; Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában.* História Könyvtár, Monográfiák. Budapest, 1996. Széles horizontú áttekintést ad az Austrian History Yearbook Forum rovata *The Sinews of State Building* c. eszmecseréje, XXXVII (2006), 35–72. Igen eredeti Péter László Die Verfassungsentwicklung in Ungarn c. könyvterjedelmű fejezete in *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* VII/1., herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2000. 242–540. Péter László főbb téziseire l. Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet? c. tanulmányát in *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára,* szerkesztette Angi János és Barta János, Multiplex Média-DUP, Debrecen, 2000.

vizsgálatára szorítkozik, nem veszi sorra a területi közigazgatással kapcsolatos, egymással szemben álló centralista, illetve municipalista érveket sem. Nem abból a feltételezésből indul ki, hogy valamilyen elvont polgári állam ideális helyi közigazgatási szervezete a községi autonómiára építő centralista vagy a megyei törvényhatóság meghatározó szerepére építő, az állami „omnipotenciát" ellensúlyozni kívánó municipalista berendezkedés. Úgy gondolom, hogy a konkrét társadalmi, politikai közegtől függetlenül, abból kiszakítva közigazgatási intézmények, berendezkedési formák és egyes részmegoldások sem vethetők össze, köztük értékhierarchia nem állítható fel.[29] Tagadhatatlan ugyan, hogy a kibontakozó kapitalizmus talaján felnövő polgári állam számára nem előnyös a jelentős helyi autonómiákat adó, széttagolt közigazgatás. Pusztán az a tény azonban, hogy a megye, a magyar helyi közigazgatás alapvető szervezete a nemesi rendi érdekvédelem szervezete volt, önmagában nem kérdőjelezi meg a szervezet létjogosultságát egy polgári vagy polgárosodó államban, hiszen egy adott függési rendszerben a megyei szinten érvényesülő önrendelkezés a polgárosodás lehetőségeit esetleg fokozottabb mértékben biztosítani képes nemzetállamiságra való törekvés kifejezője lehet. A vizsgálódás mindezek figyelembevételével és az adott keretek között azt a célt tűzheti maga elé, hogy feltárja az adott közigazgatási berendezkedés meghatározóit, a konkrét helyzet következményeit, ugyanakkor persze nem menthet fel értékítéletek kimondásától sem.[30]

29 Vö. H. Heffter: *Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1952. című művének előszavát.

30 Természetesen a jogi szabályozásban érvényesülő tendenciák, erők áttekintése nem egyezik meg az adott rendszer tényleges működésének ismertetésével. És bár jó néhány helytörténeti munka áll rendelkezésre a dualizmus kori közigazgatás történetéről, ezek többnyire megelégednek a központi törvényhozás megszabta keretek helyi kiépítése történetének bemutatásával, a szervezetek működéséről kevés munka szól. A kevés ilyen munka egyike Zsuppán F. Tibor: A helyi önkormányzat újjászervezése 1871–72-ben című tanulmánya (*Századok,* 1980. 260–280.),

A tanulmány szerzőjének fő kutatási területe az 1867 utáni évtizedek magyarországi történetírásának és történeti gondolkodásának története, történetírás és politika kapcsolódása, kölcsönhatásai a kiegyezés és a századforduló közötti időszakban. A korabeli belpolitikai élet központi kérdésének, a közigazgatás „modernizálásának" történeti előzményei sokszor bukkannak elő a témával kapcsolatos, sokszor igen heves vitákban. Innen az indíttatás a téma vizsgálatára.

Központi és helyi igazgatás 1867 után

A közigazgatásnak mindenekelőtt el kell különítenünk két szintjét; a központi irányítást és a helyi igazgatást. Mindkettő szempontjából természetesen alapvető változásokat hozott, hogy 1867-től újra felelős magyar minisztériuma volt az országnak, amely az országgyűlésnek is tartozott felelősséggel, a király csak rajta keresztül, miniszteri ellenjegyzéssel gyakorolhatta végrehajtó hatalmát. A királyi helytartó, a nádor tisztsége gyakorlatilag megszűnt, új szervekre volt viszont szükség a közös ügyek, a hadügy és a külügy, illetve az azok költségeinek fedezéséhez szükséges pénzügy intézésére. A magyar történetírás az utóbbi évtizedekben behatóan elemezte a közös minisztériumok, a közös ügyek szerepét a Monarchia életében.[31] Gyakorlatilag sohasem sikerült az érdekelt feleknek megegyezésre jutnia a közös minisztériumok, illetve a

amely az 1870/42. tc.-ben és az 1871/18. tc.-ben rejlő napi politikai és pártszempontokat gazdagon dokumentálva, teljességre törekvően mutatja be.

31 A problémáról átfogóan ír, utalva a témával kapcsolatos különböző felfogásokra Hanák Péter: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? *Századok,* 1971. 5/903–922. – A tanulmány eredetileg egy, az Egyesült Államokban tartott Monarchia-konferenciára íródott és megjelent angolul az Austrian History Yearbookban 1967 (vol. III.) Pt. 1260–1302.

közös minisztertanács illetékességét és hatáskörét illetően. A kiegyezés eltérő osztrák és magyar felfogását jól tükrözik a kiegyezési törvény két szuverén állam szövetségét hangsúlyozó magyar és az összbirodalom egységét kiemelő osztrák változatának szövegeltérései. Ferenc József uralkodói jogköre messze meghaladta az alkotmányos monarchák lehetőségeit, elsősorban a hadsereggel való alig korlátozott rendelkezési joga miatt. A magyar ügyek közvetlen ellenőrzését tette lehetővé számára a magyar minisztertanács által 1867. március 17-én elfogadott „vertrauliche Punktuation", amely 24 pontból áll.[32] Különösen nagy volt azoknak a gazdasági ügyeknek a száma, amelyekhez a legfelsőbb jóváhagyásra volt szükség és a nagyrészt egyházi ellenőrzés alatt lévő elemi iskolák kivételével gyakorlatilag az egész oktatásügy is az uralkodó közvetlen ellenőrzése alatt állt. Legismertebb azonban az ún. uralkodói „előszentesítési jog" biztosítása, vagyis hogy „nebst den Entwürfen von Gesetzvorschlägen und wichtigen provisorischen Verordnungen auch alle Landtagsvorlagen vor der Einbringung beim Landtag Sr. Majestät vorzulegen sind".[33] Ez természetesen a költségvetési országgyűlési beterjesztés előzetes bemutatását, így közvetve az országgyűlés bármikori feloszlatásának lehetőségét is magában foglalta és az ezt ellensúlyozni próbáló törekvéseknek a magyarországi belső közigazgatási rendszer szempontjából igen nagy jelentősége volt.[34]

32 L. Iványi Emma (szerk.): *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az I. világháború korából.* Budapest, 1960. 531.

33 G. Bárány: Ungarns Verwaltung. In *Die Habsburger Monarchie 1848–1918. II. Verwaltung und Rechtswesen,* hrsg. A. Wandruszka, P. Urbanitsch. Wien, 1975. 404. Magyarul: „A törvényjavaslatok és fontos provizorikus rendelkezések tervezetein kívül az országgyűlési beterjesztéseket is az országgyűlésnek történő beterjesztés előtt fel kell terjeszteni Őfelségéhez".

34 Megoszlanak a vélemények arról, hogy mennyire új ez az uralkodói jog, témánk szempontjából létezése a döntő.

A magyarországi központi törvényhozó szerv, a kétkamarás országgyűlés, amelynek alsóházát a népképviseleti alapon, cenzusos választójog szerint az ország lakosságának kb. 6%-a választotta, felsőházában pedig születési jogon a főrendek ültek (az 1885. évi reformig, amely korlátozta a felsőházi tagság feltételeit) és a központi végrehajtó szerv, a minisztérium alatt helyezkedtek el a helyi közigazgatási hatóságok. Elsősorban ezek összetételének, hatáskörének szabályozása jelentette a közigazgatási problémát Magyarországon, ezek tanulmányozása során találkozhatunk a legtöbb magyar közigazgatási jellegzetességgel.

A helyi igazgatást egyrészt a minisztériumoknak, a központi kormányzatnak alárendelt kinevezett szervek, másrészt a helyi önkormányzat hatóságai látták el. Ebből – az osztrák közigazgatásban Doppelgleisigkeit néven ismert hasonló (de korántsem azonos) – helyzetből számos probléma adódott, így a dualizmus kori magyarországi politikai harcoknak az Ausztriához fűződő viszony és a nemzetiségi kérdés mellett gyakran felmerülő központi problémája a helyi közigazgatás, amelynek két szintje a község és a megye. Probléma volt mindenekelőtt a helyi önkormányzati szervek és a központi kormányzat viszonya, a két önkormányzati szint, a megye és a község egymáshoz való viszonya, a megyei, illetve községi állami és önkormányzati szervek kölcsönös viszonya, és mindezeknek a kérdéseknek a rendezését alapvetően határozta meg a központi kormányzat helye a Birodalomban és korántsem utolsósorban az a tény, hogy az ország lakosságának mintegy fele nem magyar nemzetiségű volt.

Az 1867-ben munkálkodni kezdő Andrássy-kormány egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy új törvények alkotásával biztosítsák az új alkotmányos központi kormányzat és a törvényhatósági önkormányzat közötti összhangot. A nagy feladatot irányító központi hivatalokban számos olyan tettre kész fiatal és középkorú hivatalnok kapott helyet, akik minden hitüket az államba vetették. A reformkor és az 50-es évek liberális nemzedékének követői ők, akiknek legnagyobbjai egyszerre kiemelkedő társadalombölcsészek, koruk társadalmának alapkérdéseiről publikáló írók és ugyanakkor sokszor a gyakorlati élet szakemberei is. Arany László elsőrendű pénzember, Keleti Károly statisztikus, Asbóth János mérnök, Toldy István író, jogász, történész és minisztériumi tisztviselő, valamint, bár központi állami hivatalt sohasem viselt, idetartozik az etatizmus egyik leglelkesebb magyarországi híve, Grünwald Béla is, aki történész, közigazgatási kézikönyv szerkesztője és hosszú évekig gyakorló alispán.[35] Gondolkodásukat nagymértékben a pozitivista bölcselet határozta meg, az az irány, amelyet a társadalomról szóló gondolkodás terén Spencer és Bentham, valamint Buckle, a természettudományban pedig Darwin képvisel. Úgy hitték, hogy a nemzetek történetének meghatározója a nemzetek alapvető érdekeik által motivált létharca. E küzdelem során az államalkotásra képes népek kiemelkednek, s e népek közé tartozik a Kárpát-medencében a magyarság, amely nélkül ott csak „germanizáció vagy orosz barbárság"[36] képzelhető el. Az ideálisnak tartott liberális nemzeti állam civilizációt terjesztő funkciójával nem fér össze a széles hatáskörű helyi önkormányzat, mindenekelőtt azért, mert az a nemzetiségi többségű területeken visszaszorítaná a magyar elemet, másrészt pedig túlzott befolyást biztosítana a polgárosodást megakadályozó birtokos rétegeknek. Mindez persze korántsem jelenti azt, hogy az említett eszmék közvetlenül lettek volna jelen az 1867 utáni magyar helyi közigazgatást kialakítók gondolkodásában, igen áttételesen, közvetve hathattak csak. Igen elterjedt volt azonban az a magától értetődőnek tekintett, az előző gondolatokból táplálkozó nézet, hogy a magyarság sorsa csak önálló magyar nemzetállamban kép-

35 Vö. Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség.* Budapest, 1976. 284. sk.

36 Asbóth Jánostól idézi Németh G. Béla: *i. m.* 290.

zelhető el, és a közigazgatásnak ezt a nemzetállamot kell létrehoznia, illetve megvédenie. A tragikusnak is nevezhető ellentmondás az volt, hogy az említett szűk értelmiségi, a centralisták utódaiból álló csoport egy polgári nemzetállamot álmodott meg, társadalmi bázisa azonban csak a nemesi nemzet államának volt. A „hivatalos liberalizmustól" – a Deák-párt és a balközép fúziójából alakult, az ország sorsát irányító párt szabadelvűnek nevezte magát – igen távol állt Mill vagy Montesquieu gondolkodása, sőt egyáltalán a társadalmi alapkérdések elvi végiggondolása is. Sajátos magyarországi jelenség ezzel összefüggésben, hogy miután a kormányban csalódtak, a közigazgatás államosításáért, tehát igencsak polgári jellegű célokért küzdő értelmiségiek a dualista korszak társadalmi programjában legkonzervatívabb politikai alakulatához, a Sennyey Pál, majd Apponyi Albert vezette jobboldali ellenzékhez csatlakoztak. Azért tették ezt, mert a Szabadelvű Párt felemás, a megyei középbirtokosság érdekeinek védelmére és a központosításra egyaránt ügyelni próbáló közigazgatási politikája nem elégítette ki őket.

Felemás politika

Milyen is volt ez a felemás politika?

A magyar helyi igazgatás legfőbb szerve évszázadok óta a nemesi vármegye volt. 1848 előtt a megye az igazgatás és a politika meghatározó jelentőségű fóruma, hiszen a megyének a diétára meghatározott programmal követküldési joga van, igazságszolgáltatási és a községekre nézve felügyeleti fórum, a jobbágyigazgatás szerve, közreműködik az állami adó behajtásában, valamint saját szükségleteire is adót vethet ki, hajthat be. Feladata a jobbágyok számának összeírása is, amelynek alapján meghatározták, hogy a nemeseknek hány katonát kell állítaniuk. Széles körű joga-

ival a megye az abszolutista törekvések elleni védekezés bástyája is lehetett, védelmezői mindig erre hivatkoztak. És bár 1848-ban a nemzetiségi területek magyar nemességének háttérbe szorulásától tartva nem mondják ki, hogy az országgyűléshez hasonlóan a megyei közgyűlést is népképviseleti alapon kell választani, az is nagy áttörés, hogy az ideiglenesen alakítandó megyei bizottmányok megválasztásában a nemesek mellett a nem nemesek képviselői is részt vehettek. Az abszolutizmus idején a megye a központi hatalom területi közvetítő hatóságaként funkcionál, majd az 1860-61-es, az októberi diplomát követő, az alkotmányosság illúziójával kecsegtető rövid időszakban helyreáll a vármegyei önkormányzat, hogy a provizóriumot követően 1865-ben formálisan, majd a felelős magyar kormány megalakulása után, 1867-ben valóban újjáalakuljon. Az 1861-es bizottmányokat hívták össze, azok bonyolították le a tisztújításokat. A megválasztott tisztviselők a végleges rendezésig voltak kötelezve feladataik ellátására. A kormány 1867. április 10-én „intézvényben" fejti ki a megyével kapcsolatos elképzeléseit: „A szabadság végelemzésben nem más, mint az önkormányzat joga. E jog alig van valahol szélesebb alapon fektetve, mint nálunk: helyhatósági intézményekben." A polgári szabadságideál sajátos magyar középnemesi megfogalmazása ez, a szabadság nem az állampolgári, egyéni jogokban, hanem a törvényhatósági önkormányzatokban van.[37] Bárány György megfogalmazásában: „1848-ban és 1867-ben Magyarországon megerősítették az egyéni jogokat, később azonban szűkítették őket. A dualista berendezkedés anakronizmusa volt, ... hogy Ausztriában, amely a kiegyezés előtt nem volt úgynevezett alkotmányos állam, az állampolgárok alap- és szabadságjogait az 1867-es

37 Vö. Sík Jenő: A törvényhatósági önkormányzat szerepe a dualizmus idején. In *Jogtörténeti Tanulmányok* II. Budapest, 1968. 130–153. „Az intézvény" szövegét is ebből a tanulmányból idézem.

decemberi alkotmányban nem pusztán deklarálták, hanem egy birodalmi bíróság felállításával gyakorlatilag alábástyázták, Magyarországon pedig, ahol az alkotmányos eljárásmódnak oly mély gyökerei voltak, a sajtó- és vallásszabadság kivételével nem került sor a polgári és politikai jogok[38] rendszeres kodifikálására, és e jogok megsértése miatt sem lehetett panaszt tenni valamely bíróságnál ... ez a körülmény és nem az önkormányzati jogok szűkítése volt Magyarországon a liberalizmus korában az alkotmányjogi és közigazgatási fejlődés punctum saliense."[39]

Igen érdekes az előbb említett „intézvény" szövegének folytatása, amely mintegy előlegezi a dualizmus kori közigazgatási törekvések kettősségét: leszögezi, hogy a szabadság csak akkor valósulhat meg, ha nemcsak a köztörvényhatóságok, hanem az országos önkormányzat is fennáll. Ennek feltételeként a felelős kormányt és annak rendelkezési jogát jelölte meg, majd leszögezte, hogy „erkölcsi és anyagi felvirágzásunk, nemzetünk összes jövője attól függ, amint a két egyaránt fontos intézményünk életműködését egymással összhangzásba hozni akarjuk és bírjuk". Az ország „ön-

38 Ezeket a jogokat főleg miniszteri rendeletek szabályozták. Vö. Leonard Bianchi: A polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus időszakában. In *Jogtörténeti Tanulmányok* II. Budapest, 1972. 157 sk.

39 Vö. G. Bárány: i. m. 440. Eredetiben: „in Ungarn die Rechte des Individuums in den Jahren 1848 und 1867 zwar bestätigt, später aber ... eingeengt wurden. Es war ein Anachronismus der dualistischen Einrichtung, dass in Österreich, das vor dem Ausgleich kein sogenannter Verfassungsstaat war, die Grund- und Freiheitsrechte der Staatsbürger in der Dezemberverfassung von 1867 nicht einfach deklariert, sondern auch durch Einsetzung eines Reichsgerichtes praktisch untermauert wurden, in Ungarn dagegen wo die Tradition des verfassungsmässigen Verfahren so tief verwurzelt war, kam es mit Ausnahme der gesetzlichen Regelung der Presse- und Religionsfreiheit weder zur systematischen Kodifizierung der bürgerlichen und politischen Rechte noch war es möglich wegen ihrer Verletzung ein Beschwerde bei irgendeinem Gericht einzulegen.
Dieser Umstand und nicht die Schmalerung der munizipalen Rechte ... war das punctum saliens der ungarischen Verfassungs- und Verwaltungsentwicklung im Zeitalter des Liberalismus in Ungarn."

kormányzatáról" azonban a kiegyezés adta keretek között nem lehetett szó, hiszen – ahogy már említettem – a kormány nemcsak az országos „önkormányzati testületnek", az országgyűlésnek, hanem az uralkodónak is felelős volt, számos ügyben nem hozhatott végleges döntést a király hozzájárulása nélkül. A központi és a törvényhatósági önkormányzat összhangba hozása tehát nem az utóbbi teljes önkormányzatának biztosítását, hanem a központi kormányzat korlátozottságával való egyeztetést jelenti. A kormányrendelet tehát (különben a legszebb magyar rendeletnek is szokták nevezni) „... municipalista elveket hangoztat, de a kormány rendelkezési jogának *gyakorlati* szempontból történt lerögzítésével centralista irányú fejlődést helyez kilátásba."[40]

Végleges rendezés – a megye

A végleges rendezést az 1870/42. tc. hozta meg, amely egységes általános szabályozást adott a 49 magyar és 8 erdélyi vármegyét, egy magyar és két székely vidéket, öt magyar kerületet, a Királyföldet (9 szász szék és 2 szász vidék), a szabad királyi városokat és 20 egyéb várost magukban foglaló törvényhatóságoknak. A törvény kimondja, hogy a törvényhatóságok egyrészt gyakorolhatják az önkormányzatot, másrészt közvetíteniük kell az állami közigazgatást, végül pedig egyéb ügyekkel is foglalkozhatnak, ezekre vonatkozó álláspontjukat kifejthetik, egymással és a kormánnyal közölhetik, sőt kérvény alakjában közvetlenül is felterjeszthetik. (Az igazságszolgáltatást az 1870/42. tc.-vel egy időben, 1871. január 1-jén hatályba lépett 1869/4. tc. vette ki a törvényhatóságok jogköréből.[41])

40 Vö. Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus idején.* Budapest, 1976. 21.

41 Az 1869: 4. tc.-ről vö. Máthé Gábor tanulmányait: A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869/4. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében. *Gazdaság-*

Az önkormányzati jog azonban egészen mást jelentett, mint 1848 előtt, hiszen a forradalmat megelőzően az magában foglalta a törvényhatóságok követválasztási és utasítási jogát, lehetőséget adott a megküldött jogszabályok törvényességének felülvizsgálására, a helyi igazságszolgáltatás gyakorlására. Az új törvény megfogalmazása szerint: „Önkormányzati jogánál fogva a törvényhatóság saját belügyeiben önállólag intézkedik, határoz és szabály-rendeleteket (statutumokat) alkot; határozatait és szabály-rendeleteit saját közegei által hajtja végre, tisztviselőit választja, az önkormányzat és közigazgatás költségeit megállapítja, s a fedezetről gondoskodik; a kormánnyal közvetlenül érintkezik." Ezt a látszólag széles jogkört igen nagy mértékben korlátozta, hogy gyakorlatilag minden, a megye költségvetését, gazdálkodását érintő határozat csak miniszteri jóváhagyás után volt végrehajtható, valamint az, hogy a miniszter végső soron elutasíthatta a törvényhatóság fellebbezését és kötelezhette határozatának megváltoztatására, illetve a felsőbb szintű döntés végrehajtására. Igen fontos tény azonban evvel összefüggésben, hogy „kivétetnek a végrehajtás kötelezettségének szabálya alól az országgyűlés által meg nem szavazott adó tényleges behajtására, vagy meg nem ajánlott újoncok kiállítására vonatkozó rendeletek." Evvel ugyanis bizonyos fokig megőrizték a törvényhatóság sajátos, függetlenséget oltalmazó, uralkodói önkény ellen védekező funkcióját. Ha ugyanis az országgyűlés nem szavazza meg az adókat vagy újoncokat – feltehetőleg, mivel azt a nemzeti érdekek szempontjából sérelmesnek tartotta – a kormány elvesztette rendelkezési jogának törvényes alapját.

A törvényhatóság képviseleti testülete a törvényhatósági bizottság tagjainak felét a törvényhatóság választásra jogosult lakói

és Jogtudomány, 1969. 3. 133–159., valamint in Die Fragen der Kompetenzregelung zwischen der Verwaltung und dem Justizwesen in den ersten Jahren des Dualismus in Ungarn. In *Verwaltungshistorische Studien* (Redakteur: A. Csizmadia), Pécs, 1972. I. 163–191.

nyílt szavazással választották az országgyűlési választójog alapján, másik felét a törvényhatóság legtöbb állami egyenes adót fizetői (az értelmiségiek adóját itt kétszeresen számolták) alkották. Megyékben ötszáz, törvényhatósági jogú városokban kétszázötven lakos után számítottak egy bizottsági tagot. A törvényhatóság feje, a végrehajtó hatalom legfőbb helyi képviselője a belügyminiszter által kinevezett főispán volt. Feladatához tartozott a törvényhatósági tisztviselők munkájának ellenőrzése, akiket állásukból fel is függeszthetett.

A legtöbb egyenes adót fizetők közvetlen képviselete, a virilizmus intézménye nem magyar találmány, sajátos változata a Reichsratba történő választás kuriális rendszerének, illetve az osztrák községi törvény (18/1862 RGBl) vonatkozó intézkedésének.[42] A birodalom két fele társadalmi-politikai berendezkedésének különbözőségét mutatja azonban, hogy a Lajtán túl „a választást vagyongazdálkodási aktusként értelmezték (die Wahl wurde als Akt der Vermögensverwaltung aufgefasst)".[43] A választásra jogosultakat ugyanis az általuk fizetett közvetlen állami adó nagysága alapján három, kisebb községekben két választási testületbe osztották és ezek mindegyike a község által továbbított közvetlen adók egyharmadának, illetve felének fizetőit képviselte. Mindegyik választási testület a hozzá tartozó választók számától függetlenül a *Gemeindesausschuss*ban a helyek egyharmadának, illetve felének betöltésére volt jogosult. S bár ez a megoldás a vagyontalan rétegeket eleve kizárta a községi képviseletből, megnőtt – a forradalmat megelőző időszakhoz képest – a közigazgatás társadalmi bázisa, lehetőség nyílt a polgári érdekek képviseletére.

42 Vö. J. Klabouch: Die Lokalverwaltung in Cisleithanien. In *Die Habsburger Monarchie 1848–1918* II. Wien, 1975. 270–305., valamint ugyanő *Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich.* Wien, 1968., továbbá E. Melichar: Az osztrák közigazgatás fejlődése 1867 után. *Levéltári Közlemények.* 1971/2. 301–321.

43 J. Klabouch: *i. m.* 283.

Magyarországon egy, a Lajtán túlival megegyező megoldás elképzelhetetlen volt. Szerepet játszott ebben a történelmi hagyomány, amely szerint a megyei törvényhatóság a területén élő egész nemesség érdekeinek képviseleti szerve, mivel pedig a nemzetet a nemesség jelenti, a megye egyúttal a nemzeti érdekek helyi képviseleti szerve is. A döntő politikai befolyású középnemesség számára a megyei önkormányzat a neoabszolutizmus idején is a nemzeti érdekek (tehát a Habsburg-önkénnyel szembeni védekezés, valamint a nemzetiségek feletti szupremácia megőrzése) védelmének szimbóluma volt. Az is világossá vált azonban 1867 után, hogy a kibontakozó polgári átalakulásnak gátat vethet, hogyha a törvényhatóság továbbra is lényegében kizárólagosan a közép- és kisnemesség érdekeinek képviselője marad. A kiegyezést követő két évtizedben a törvényhatósági bizottság egyik felének virilista alapú szervezése jelentős mértékben akadályozta, hogy a megyékben a kisnemesség és a deklasszálódott középnemesség, a városokban pedig a hasonló szerepet játszó céhes kispolgárság a modernizáció ellenzőinek fórumaivá tegye a törvényhatóságokat.[44]

A kiegyezés után kialakult formájában tehát a törvényhatóság egyszerre volt a központi állami és a helyi önkormányzati igazgatás középszintű szerve. Ha a Lajtán túli közigazgatási berendezkedéssel vetjük össze a magyarországit, a megyét nem a *Landok*nak megfelelő egységeknek (hiszen nem rendelkeztek az azokéhoz hasonló autonómiával és politikai jogokkal), hanem a *Bezirkshauptmannschaft* (az állami közigazgatás Landon belüli körzeti szerve) és a *Landesausschuss* (a területi önkormányzat legmagasabb rendű szerve) sajátos keverékének tekinthetjük.

44 Vö. Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői.* Budapest, 1979. 7–8.

Végleges rendezés – a község

A magyarországi helyi igazgatás másik szintje a község, amely azonban korántsem felel meg az osztrák *Gemeindé*nek (bár a községi szabályozás néhány eleme az osztrák *Gemeindegesetz*ből származik), amellyel csak a megye hasonlítható össze. Ausztriában ugyanis a Gemeinde, Magyarországon pedig a megye volt az egész polgári korban a helyi önkormányzati igazgatás legfontosabb egysége. A magyar községek jogi helyzetét az 1871/16. tc. szabályozta. A törvény igen nagy jelentőségű a magyar közigazgatás – és polgári átalakulás – történetében, hiszen 1848-ig a községek szervezetét, jogait, kötelességeit csak úrbéri szerződésekkel, magánjogi úton határozták meg, és az 1848. évi törvények nem alkották meg a községek helyzetének az úrbériség megszüntetését figyelembe vevő új rendszerét. A hiányzó községi törvényt leginkább megyei szabályrendeletek pótolták, így elsősorban Arad megye 1861-ben alkotott községszervezési szabályrendeletét tekintették általában irányadónak.[45]

Az 1871/18. tc. rendelkezései értelmében a község egyetlen kategóriájának (sem a rendezett tanácsú városoknak, sem a kis, sem a nagy községeknek) sem voltak politikai jogai, viszont saját belügyeire vonatkozólag határozhatott, szabályrendeletet hozhatott, rendelkezhetett a község vagyona felett, községi adót vethetett ki, de mindezt csak megyei jóváhagyással. Függése a megyétől tehát lényegesen nagyobb mértékű volt, mint az osztrák községek alárendeltsége, hiszen bár ott is „a törzsvagyon elidegenítésére vagy

45 Vö. Barta László: *A községjegyzői intézmény története Magyarországon.* Budapest, 1882. II. 33. – A községi törvény előzményeiről rendkívül alapos, kitűnő áttekintés Kérészy Zoltán 1942-ben megjelent tanulmánya. *Községi közigazgatásunk alaptörvényéhez* [1871. XVIII. tc.] előzményei. Klny. Az Illés József emlékkönyvből. A témáról l. még Hencz Aurél: *A magyar falvak igazgatásának száz esztendeje. 1871–1971* (Kézirat) Szeged, 1972.

megterhelésére a községi adópótlékok bizonyos határ feletti megállapítására és a községi terhek kivetésre vonatkozó határozatok felsőbb szintű jóváhagyást igényeltek, ez azonban nem politikai hatóság, hanem a felsőbb szintű autonóm testület, a *Land* vagy a kerületi bizottság volt."[46] A tartományi állami közigazgatási szervek kétségtelenül felügyeleti jogot gyakoroltak a községek felett, ez azonban csak annak megakadályozására szorítkozott, hogy a községek hatáskörüket átlépve a hatályos törvényeket megsértsék.[47]

Nagyjából és egészében a minden más működési területet alapvetően befolyásoló gazdálkodási, költségvetési ügyekben az alárendeltség jellege a birodalmi kormányzat és a magyar országgyűlés, illetve minisztérium, a központi kormányzat és a törvényhatóságok valamint a megyei törvényhatóságok és a községek viszonylatában hasonló volt. A magyar minisztérium csak akkor terjeszthette az országgyűlés elé a költségvetést, ha az uralkodó ezt előzetesen jóváhagyta, a megyei törvényhatóság gazdasági jellegű határozataihoz a belügyminisztérium engedélye kellett, a községek költségvetését pedig a megyei törvényhatóság hagyta jóvá. (A községek vagyonkezelési önállósága kétségtelenül nagyobb volt a törvényhatóságokénál, hiszen a pótadóra nem szoruló, szabályosan elkészített községi költségvetést a megyei törvényhatóságoknak jóvá kellett hagyniuk, és pótadóügyben a község fellebbezhetett a belügyminiszterhez, ha a megye döntésével nem értett egyet, a fő tendencián azonban ez nem változtat.) A gazdasági ténykedések ellenőrzésén kívül a tisztviselők kinevezésével, elbo-

46 Vö. J. Klabouch: *i. m.* 285. Eredetiben: „die Beschlüsse über die Veräusserung oder Belastung des Stammvermögens, über die Festsetzung der Gemeinde–steuerzuschläge über ein bestimmtes Limit und die Auferlegung von Gemeindeabgaben bedurften einer höheren Genehmigung, nicht aber der politischen Behörde, sondern der Übergeordneten autonomen Instanz (des Landes- oder Bezirksausschusses)."

47 Vö. E. Melichar: *i. m.*

csátásával, fegyelmi ügyeivel kapcsolatos számos szabályozásban is érvényesült a közigazgatási centralizációra való törekvés. Így pl. az 1886/21. tc., az újabb törvényhatósági törvény fokozza az államosítási tendenciát. Jelentős mértékben megnöveli a kinevezett főispánok jogkörét, hiszen ettől kezdve, ha az úgy ítélte meg, hogy az „állam érdeke halaszthatatlan intézkedéseket követel", a rendelkezéseit az alispán nem hajtotta végre, a belügyminiszterrel egyetértésben teljesen kézbe vehette a törvényhatósági és községi közigazgatást. Korlátozta az új törvénycikk a törvényhatóságok felirati jogát, gyakorlatilag a főispán elérhette, hogy bármely közgyűlési határozat végrehajtása csak a kormány jóváhagyása mellett legyen lehetséges. Hasonló tendencia érvényesült az új községi törvényben, az 1886/22. tc.-ben is. A községek önállóságát csökkentette, hogy az addiginál sokkal nagyobb mértékű beleszólást kapott az alispán, a főispán és a főszolgabíró a községi tisztviselők kijelölésébe, és a főispán vagy a kormány feloszlathatta a községi képviselő-testületet, ha annak valamely eljárása megítélésük szerint államérdeket sértett.

Hatalompolitika és közigazgatás-politika

A központi állami akarat fokozott érvényesítése volt a célja az 1876/6. tc.-nek is, amely a közigazgatási bizottság intézményét honosította meg Magyarországon. Deklarált célja az volt, hogy megteremtse a törvényhatósági szinten működő, a kiegyezés óta eltelt évek alatt fokozatosan kialakított állami szakigazgatás és a törvényhatósági közigazgatás közötti szervezett együttműködést. A testület 21 tagjából tízet a törvényhatósági közgyűlés választott, öt (az alispán, a főjegyző, a tisztiügyész, főorvos és az árvaszéki elnök) megyei tisztviselő volt, hat pedig a központi hatalom képviselője. (A főispán, a királyi adófelügyelő, a királyi államépítészeti

hivatal képviselője, a tanfelügyelő, a királyi ügyész.) A törvényhatóság képviselőinek számbeli fölénye azonban nem volt arányos érdemi befolyásukkal, ugyanis bár a határozatokat általában többségi szavazás alapján hozták, a főispán – egyetértésben a miniszterrel – fellebbezéssel elérhette célját. Igen nagy hatalmat összpontosított kezében a főispán: nemcsak a kormány közvetlen képviselője és a törvényhatóságok széles jogkörű felügyelője volt, hanem az állami középfokú szakigazgatási szervek közvetlen felettesének funkcióját is ellátta.

Érvényesül azonban a dualizmus kori közigazgatásban egy másik, az előbbivel összefüggésben álló célkitűzés is, a dualizmus *adott* kormányának biztosított védelmet. Ha ugyanis a közigazgatási piramis csúcsán rendellenesség tapasztalható, a király parlamenten kívüli kormányt nevez ki és a költségvetési év lejártával jóváhagyott költségvetés nélkül próbálja gyakorolni a végrehajtó hatalmat, a törvényhatóság a kormány minden cselekedetét törvénytelennek tekintheti. Arra van csak kötelezve, hogy a kormány rendeleteit (megszabott határidő nélkül) megtárgyalja és mivel állásfoglalásait más törvényhatóságokkal is közölheti, bizonyos fokig „a törvényhatóságok közgyűlései átveszik az elnapolt vagy feloszlatott országgyűlés politikai szerepét”.[48] A közigazgatási bizottság is hozzájárulhat ahhoz, hogy megnehezítse a parlamenten kívüli kormány tevékenységét. A bizottságban lévő állami – még a parlamentáris kormány által kinevezett – tisztségviselők, ha akarják, lelassíthatják az ügyintézést, elnézhetik a törvényhatósági tisztviselők kormányellenes intézkedéseit, tartózkodhatnak az elsőfokú határozatok meghozatalától. Ellenük csak a közigazgatási bizottság fegyelmi választmánya járhat el, az pedig ezt parlamenten kívüli kormány felszólítására nyilván nem fogja megtenni.[49]

48 Sarlós Béla: *i. m.* 14.

49 Az 1876/7. tc. rendelkezései szerint.

E tanulmány keretei között nem elemezhető hatalompolitika és közigazgatás-politika összefüggése a dualizmus idején, a témának nagy monográfiát szentelő Sarlós Béla következtetéseit idézhetjük csak: „Túlzottan egyoldalú az az álláspont, mely szerint a törvényhatósági igazgatás hatásköre, jelentősége a korszak végéig állandóan csökken. S bármennyire általánossá, a történetírásban és jogtörténetben úgyszólván megkövesedett előítéletté vált ez az álláspont, egyes közigazgatási tartalmú törvények elemzése arra mutat, hogy ez a hatáskör legalább annyira szélesedett, mint amennyivel csökkent. S ez nem is lehet másként: amíg az 1867/10. tc. és a király előszentesítési joga érvényben volt, érvényben kellett maradnia az 1870/42. tc. 16. § – 58. § d. pontja szerinti garanciális rendelkezéseknek (a törvényhatóságok mentesítése a parlamenten kívüli kormány rendelkezései végrehajtásának kötelezettsége alól), különben a dualizmus magyarországi közjogi rendszere elvesztette volna egyensúlyát ... nem az állam kötött valamiféle kompromisszumot a megyékkel, hanem a kiegyezés kormányrendszerét, annak legfőbb sajátosságait vetítette ki közigazgatási szintre a törvényhozás. Az új törvények modern jellegű polgári közigazgatási rendszert hoztak létre, ebbe a rendszerbe olyan alkotmányjogi biztosítékokat építettek be, amelyek kizárólag a dualizmus fenntartását szolgálták.”[50]

Tagadhatatlan: a kiegyezés után kiépülni kezdő és Tisza Kálmán kormányzása alatt kialakított közigazgatási rendszer – amelynek itt csak néhány fő vonásáról esett szó – a maga nemében mestermű volt. Lehetőséget adott a nagybirtokos, a középbirtokos, dzsentri érdekek kifejeződésének, de utat engedett a kapitalizálódásnak, a kereskedelmi, ipari és finánctőke térnyerésének is. Az egyensúly azonban törékeny volt és az adott keretek csak egy nagyjából mozdulatlan politikai-társadalmi alap melletti zavarta-

50 Sarlós Béla: *i. m.* 58. és 115.

lan közigazgatást biztosíthattak. A dualista Monarchia 1890-es évektől fokozatosan mélyülő politikai-társadalmi válságát természetesen nem akadályozhatták meg ezek a politikai-társadalmi feszültségek levezetésére szánt keretek.

Radikális és liberális demokraták Magyarországon a huszadik század első felében

A modern demokrácia végeredményben
a dolgozó, a műgonddal alkotó ember életformájának győzelmét jelenti
a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember felett.
Bibó István[51]

Merre van előre? A közelmúltban elhunyt kivételes formátumú történész, Litván György 1978-ban megjelent *Magyar gondolat – szabad gondolat* című könyve máig az egyik legérdemibb hozzájárulás a modern magyar progresszió tartalmát meghatározni próbáló történeti vitához. Litván a progresszív politikai mentalitás, gondolkodás és politika lényegét a „nemzeti és a társadalmi szabadságtörekvések" összekapcsolásában látta. E törekvések csillagórája a reformkor. 1848 sikereinek, 1849 tragédiájának majd 1867 konszolidációs erőfeszítéseinek tapasztalataira egyaránt építve a századfordulón leginkább jogvégzett városi értelmiségiekből álló új reformnemzedék tesz kísérletet ismét nemzeti és társadalmi radikalizmus összeillesztésére. Történetírásunk és kollektív emlékezetünk az 1870-es években született újabb reformnemzedék meghatározó részének a polgári radikálisokat tartja, akik szerint

51 *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Válogatott tanulmányok.* II. 1945–1949. Budapest, 1986. 191.

a nemzeti és egyéni szabadság együttes kivívásának legfontosabb eszköze, fegyvere a demokrácia.[52] Megítélésem szerint éppen ezért célszerűbb ezt az elsősorban Jászi Oszkár nevével azonosított irányzatot radikális demokratának nevezni, akkor is ha a csoport tagjai magukat általában polgári radikálisként határozták meg. Különösen indokoltnak látszik ez ebben a rövid vázlatban, amely egy másik, a demokráciát szintén programjának alapjául tekintő politikai és ideológiai irányzatot, a leginkább Vázsonyi Vilmos nevével azonosított liberális demokráciát is tárgyalja.

Az addigi nyolc évtizedes története során nagyszerű teljesítményeket felmutató, 1848 forradalmával és 1867 konszolidációjával a magyar társadalom, politikai rendszer és gazdaság modernizációjának alapjait létrehozó magyar nemzeti liberalizmus az első világháború előtti két évtized során fokozatosan kiüresedett, demokratikus elemei elsorvadtak. A hatalomgyakorlás szerkezetét alapvetően egyik párt sem kívánta átalakítani, napi konfliktusaikban kevés figyelmet szenteltek a korabeli magyar társadalom alapkérdéseinek, így a nagybirtok feudális hagyományokat konzerváló szerepének, az agrártársadalom súlyos helyzetének, a munkás- és nemzetiségi követeléseknek.

A 20. század első éveiben a Huszadik Század c. folyóirat körül kikristályosodó fiatal értelmiségi kör a magyar társadalom helyzetét a kor új tudománya, a szociológia eszközeivel akarta feltérképezni. A 30 éven át kormányzó szabadelvűek bukását követő

52 A témakör legfontosabb 1990 előtti irodalmára l. historiográfiai áttekintésemet. Pók Attila: *A radikális demokrata ideológia kialakulása Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 166–182. Az azóta eltelt időszak legfontosabb vonatkozó irodalmáról l. Szűcs Zoltán Gábor kritikáját: Jászi. Jászi. Jászi. *Politikatudományi Szemle* 2004(3) 283–298. A legújabb kísérlet Jászi gondolatrendszerének rekonstrukciójára Kucsera Tamás Gergelynek az ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskolája keretében készült dolgozata (2005).

1905-6-os politikai válság e kör egy részét a társadalom tudományos megismerésének, problémái tudatosításának programjától a társadalmat formálni kívánó cselekvés irányába mozdította el. A politikai válság időszaka idején megpezsdült a magyarországi kulturális-szellemi élet. Ekkoriban jelenik meg Ady Új versek című kötete, ekkor kezdődött meg Bartók és Kodály népdalgyűjtő munkája, 1908 elején indult a Nyugat c. folyóirat. Korszakos váltások előjeleit láthatták hazai gondolkodók Európában is: addig nem látott méretű sztrájkhullámok Németországban és Franciaországban, forradalom Oroszországban. 1906 júliusában rehabilitálják a francia harmadik köztársaságot megrázó koncepciós per vádlottját, az 1894-ben elítélt Dreyfus kapitányt. Itthon és külföldön is régi, néhány évvel korábban még örökkévalónak látszott intézmények, értékek létjogosultságát kérdőjelezték meg mindezek az események. Olyan közhangulat alakulhatott ki, amelyben nem tűntek lehetetlennek a jelentős változtatások. Akiknek volt reformelképzelésük, lehetett némi reményük arra, hogy követőkre találnak. Az 1907-re kikristályosodott, főleg polgári asszimiláns hátterű polgári radikális csoportnak (egy-két tucat hangadó, 5-600 fős közvetlen hatókör) pedig határozott elképzelései voltak a szükséges változtatások irányáról, velük új politikai ideológia jelenik meg a magyar közéletben. Legnevesebb megfogalmazói az ekkor 32 éves, rövid földművelésügyi minisztériumi munka után írói, szerkesztői munkásságából élő Jászi Oszkár, valamint a nemzedéktárs Ady Endre voltak. A feladat nem volt könnyű, Jászi felidézi emlékirataiban idős liberális értelmiségi barátja, a neves orientalista, Vámbéry Ármin figyelmeztetését: „Öcsém, ennek nem lesz jó vége. Magyarországon nyugati szociális politikát hirdetni olyan, mint hentesboltot nyitni Mekkában."[53]

53 Litván György: *Jászi Oszkár.* Osiris, Budapest, 2003. 33.

Ez a radikális demokrata ideológia a hazai állapotokat a demokrácia általános követelményeihez mérve értékelte és programjában a polgári demokrácián is túlmenő elképzeléseket fogalmazott meg: „A radikalizmus a dolgozó középosztályok anyagi, szellemi és erkölcsi többtermelésre irányuló mozgalma, amely politikailag támogatni kíván minden olyan törekvést, amely produktív erők fejlesztésére, szervezésére, a munka nélküli jövedelmek kiküszöbölésére irányul."[54] Programszerű megnyilvánulásaikban kiemelték, hogy a testi és szellemi munka szolidaritását össze akarják kapcsolni a dolgozó polgárság demokratikus hagyományaival. Radikális változtatást láttak szükségesnek a földbirtoktulajdon területén. A feudális maradványnak minősített nagybirtokok helyett ideáljuk a hatékony kisgazdaság volt. Minden addigi közéleti szereplőtől eltérő módon közelítettek a nemzetiségek helyzetéhez. A nemzetiségi politika szerintük a demokrácia archimedesi pontja, „a széles tömegek elemi kulturális, közigazgatási és bíráskodási szükségleteit kell anyanyelvükön kielégíteni".[55] Mindehhez a legfontosabb politikai eszköz az általános, titkos választójog, amely lehetővé tette az együttműködést a szociáldemokratákkal.

Radikális és demokrata rendszerkritika

Radikális kritikával már korábban mások is léptek fel a dualizmus kori magyar társadalom és politikai jelenségeivel szemben, így az 1880-as években az Antiszemita Párt, az 1890-es években a Katolikus Néppárt, a parasztmozgalmak vagy a kezdődő munkásmozgalom. Kritikájuk elsődleges viszonyítási alapja azonban nem

54 OL P 1123 Martinovics Páholy munkáinak jegyzőkönyvei. 1908. május 27.

55 Mérei Gyula (összeállította és sajtó alá rendezte): *A magyar polgári pártok programjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 318.

a demokrácia, s a radikálisok remélt társadalmi bázisa is tágabb. A demokrácia – a szociáldemokratáktól eltekintve – ezt megelőzően a dualizmus idején egy párt nevében és programjában kap kitüntetett helyet. Az 1900. augusztus 20-án Kolozsvárott zászlót bontó Polgári Demokrata Párt vezetője Vázsonyi Vilmos, egy Zala megyei zsidó tanító fia, Budapesten ekkor már 6 éve sikeresen politizáló 32 éves ügyvéd volt. Programja az „elárult" márciusi demokrácia védelmében lépett fel a választójog kiterjesztése, az állam szociális gondoskodása, a „gazdasági igazság" mellett, a nagybirtok, a hitbizomány ellen. „Demokraták vagyunk, akik a mai termelési rend keretében akarjuk diadalra vinni a népállamot és megoldani a szociális problémákat"[56] – mondta programjuk. A polgári radikalizmus átfogó, gyökeres változtatásokat rendkívül éles retorikával követelő programja helyett tehát szűkebb körben, s jóval kisebb, főleg pesti zsidó kis- és középpolgári bázisra építve, kevésbé átfogó, de az adott politikai rendszeren belül megvalósítható célokat tűztek ki. Vázsonyi az első demokrata programmal (először 1901-ben) megválasztott magyar országgyűlési képviselő. Vázsonyi a Terézváros meghatározó politikusa volt és az ő pártja adott biztos politikai támogatást Bárczy István budapesti polgármester (1906–1918 közötti) városi beruházási és szociálpolitikájához.[57]

A közéleti hatóerőhöz szükséges fórumot eleinte Vészi József Budapesti Naplója, a Huszadik Század című folyóirat, majd 1910-től a rendkívül igényesen szerkesztett, a korabeli magyar szellemi élet neves alkotóit (Ady Endre, Ágoston Péter, Balázs Béla, Bíró Lajos, Csáth Géza, Ignotus, Kosztolányi Dezső, Rónai Zoltán, Somlyó Zoltán) mozgósítani képes Világ c. lap biztosította a radikális

56 Mérei: *i. m.* 288–87.

57 Vázsonyiról legújabban l. Tőkéczki László: *Vázsonyi Vilmos.* Budapest, 2005. A Vázsonyival kapcsolatos vitákat áttekinti az 1994. március 25-i vita alapján készült Vázsonyi Vilmos emlékezete (szerk. Kőszeg Ferenc) c. kötet. AB-Beszélő Kiadó. Budapest, 1995.

demokraták számára. Példányszáma tízezer körül mozoghatott, az induláshoz szükséges anyagi és szervezeti támogatást az akkoriban mintegy 100 páholyban több mint 10 000 főt összefogó magyar szabadkőművesség egy része adta. Fontos itt idézni Jászinak a szabadkőművesség hazafiatlan kozmopolitizmusát, forradalmiságát hangoztató, máig visszhangzó vádakkal kapcsolatos megjegyzését: „A szabadkőművességnek viszonya a radikalizmushoz és a szocializmushoz tehát nem az volt, hogy ő lépett volna fel eszmeébresztően vagy eszmeterjesztőleg, hanem csupán az, hogy egyes radikális és szocialista írók és politikusok megkísérlették ezt az álmos és tunya testületet megnyerni az emberi szabadságharc nagy törekvéseinek."[58]

1914 júniusában Jászi úgy ítélte meg, hogy polgári értelmiségi, városi kis- és középvállalkozói és közhivatalnok támogatói már elég erőt képviselnek egy országos párt működtetéséhez. 1914 nyarán azonban a háború veszélye háttérbe szorított minden más kérdést. A radikális álláspont háborúellenes volt, de előretekintő is. Azt kereste, hogy a háborús helyzet miatt felgyorsult belső társadalmi mozgások és a nemzetközi viszonyok átalakulása hogyan befolyásolhatja a demokratizálódás folyamatát és adhat-e lehetőséget a közép-európai népek egymás közötti viszonyának harmonikusabbá tételére.

Gondolat és cselekvés

A háborús vereség, a Monarchia felbomlásának tragikus pillanatában adatott meg a politikai cselekvési lehetőség Jászi és néhány kitartó híve számára. Olyan helyzetben, aminek kialakulásában

58 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás.* Auróra, München, 1969. 41.

nem volt szerepük, hatalmas felelősség nehezedett rájuk. Károlyi-párti és szociáldemokrata szövetségeseikkel együtt szűk kényszerpályán mozogva próbáltak demokratikus társadalom- és nemzetpolitikai elveik jegyében cselekedni. A békekonferencia hangadói és a Monarchia utódállamai vezetői számára Jászi és radikális demokrata szemléletű munkatársai súlytalanok voltak, nem számítottak partnereknek. Ők pedig semmilyen színű terrorhoz sem kívántak asszisztálni, a megoldás ezért a tényleges emigráció vagy itthon maradva először a teljes visszavonulás, majd a kevés sikerű helykeresés lett.

Jászi Bécsből, majd 1925-től Amerikából kritizálta a szerinte a legrosszabb 1914 előtti hagyományokat folytató Horthy-rendszert: „A Horthyék abszolutizmusa a régi ragadozó magyar feudalizmus, klerikalizmus és úri analfabetizmus számára, valamint a nagy zsidó uzsora számára az optimum állapotot jelenti."[59] A világháború előtti időszakhoz képest felfogásában nagy változás annak a felismerése, hogy az a citoyen értelemben vett polgári réteg, amelyre támaszkodni akart, Magyarországon még nem formálódott ki. 1938-ban úgy látta, hogy „sem gróf, sem városi entellektüel, sem zsidó nem hozhat igazi változást. Aki megadhatja a lökést az »új« felé, az egy paraszt vagy zsellérfiú, aki most talán Makón vagy Békéscsabán játszik az út porában ..."[60]

Magyarországon az 1920-as évek első felében a Világ és 1926-os betiltása után a Magyar Hírlap, valamint 1926 és 1939 között a Századunk című folyóirat (leginkább 1934–39 között, Csécsy Imre szerkesztősége idején) tett kísérletet a polgári radikális demokrata eszmerendszer továbbéltetésére. Braun Róbert, Csécsy Imre, Vámbéry Rusztem, a húszas évek végén hazatért Hock János, Hat-

59 *Bécsi Magyar Újság,* 1922. október 26. In *Jászi Oszkár publicisztikája.* (A továbbiakban JOP). Magvető, Budapest, 1982. 414.

60 Jászi Oszkár: Leszámolás – beszámolás nélkül. *Századunk,* 1938. 72–75. In JOP 445.

vany Lajos és ma már kevésbé ismert barátaik sokat vitatkoztak az „októbrizmus" tartalmáról, 1918 demokratikus forradalma bukásának okairól és megosztotta őket a hazai establishment valamint a szovjet modell és a kommunisták értékelése. Súlyos tehertétel volt számukra a vita októberük vezéralakjával, a szovjet modellt és a kommunistákat a harmincas években a német–szovjet megnemtámadási szerződésig, majd a háború végén ismét nagyra értékelő Károlyi Mihállyal.[61] Az új körülmények között az ideológia fő tartalma „a bolsevizmussal és a fasizmussal egyaránt szemben állva a demokrácia és szabadság álláspontjának hirdetése".[62] Csécsy a spanyol polgárháború idején írta: „Tisztelet a spanyol polgári radikálisoknak, demokrata munkásoknak és intellektuelleknek, akik a szabad gondolat vitái helyett ma a fizikai harcot állják – az egyik ellenséggel szemben, a másik oldalán ... De a gondolkodónak kötelessége, hogy már ma megmondja az ő nevükben is: ez a harc nem az ő harcuk. Fasizmus és bolsevizmus háborúja ez – a demokráciának már csak annyi köze van hozzá, hogy mindenképp ő marad majd a vesztes."[63] Jászi leghűségesebb itthoni híve 1941 után azonban többször ellentétbe kerül mesterével. Ő inkább a polgári demokráciák háborús szövetségesét, Jászi a bolsevizmus kíméletlen terjesztőjét látta Szovjetunióban.

61 Lackó Miklós: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. In Lackó Miklós: *Válságok – választások.* Gondolat, Budapest, 1975.

62 Csécsy Imre levele Jászi Oszkárhoz. 1935. május, idézi Valuch Tibor: Radikalizmus és demokrácia vonzásában. In Csécsy Imre: *Radikalizmus és demokrácia.* Aetas, Szeged, 1988. 12.

63 Csécsy Imre: Demokrácia. (Széljegyzetek). *Századunk* 1936. 8. sz. 329–344. In Csécsy Imre: *i. m.* 146.

Liberális demokrata értékek

A liberális demokrata politika viszont más utakon járva, az eredeti programnak megfelelően a mindenkori adott rendszer keretei között próbálta érvényesíteni a demokratikus célkitűzéseket. Vázsonyi 1917-ben miniszterként lehetőséget kapott egy a korábbinál jóval szélesebb választói kört létrehozó választójogi reform kidolgozására. Trianon után Nemzeti Demokrata Pártnak átkeresztelt pártja a húszas évek első felében a legfontosabb ellenzéki párt volt. A liberális demokrata értékeket a „független kis exisztenciák", a kisiparosok, kiskereskedő, köz- és magánhivatalnokok, a „nemes gerincű lateiner osztály"[64] érdekeinek védelmében, a felekezeti és szociális diszkrimináció elutasításában látta. Bármekkora különbség is választotta el a korrekciós-kiigazító, fejlesztő Vázsonyit a struktúrabontó Jászi Oszkártól, ő is remélte, hogy a Horthy-rendszer liberális kritikusai bízhatnak a győztes antant hatalmak támogatásában. A népszövetségi kölcsön feltétel nélküli odaítélése, a frankhamisítási per tanulságai azonban világossá tették, hogy erre nincs esélyük. Parlamenti képviseletük a Horthy-korszakban mindvégig megmaradt, de a mandátumok 2-3 százalékára korlátozódott, a városokban viszont átlagosan 15-20 százalék volt. Vázsonyi váratlan halála (1926. május) után a liberális demokrata eszmeiség és politika fia, Vázsonyi János, valamint Rassay Károly[65] nevéhez fűződött. Tartalma a harmincas években bővült a fasizmusellenességgel, ami a háború idején a politikai mozgások egyik hajtóereje lett, és 1943 végére a Demokratikus Polgári Szövetségben rövid időre egy platformra hozta a fokozatos demokratizálás

64 *Magyarországi pártprogramok 1919–1944* (szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991. 89.sk.

65 Rassayról publikálta legújabb könyvét a két világháború közötti liberális demokrata politika és eszmetörténet legjelentősebb kutatója, L. Nagy Zsuzsa. L.Nagy Zsuzsa: *Rassay Károly.* Napvilág, Budapest, 2006.

hazai arisztokrata, nagypolgári és liberális demokrata kis- és középpolgári híveit.

1945 után elfogyott a politikai levegő a radikális és liberális demokrata nézetek képviselői számára. A társadalmi-politikai fejlődés túllépett programjaikon: a földkérdés, a munkáskérdés, általában a szociális kérdés most a széles bázisú és támogatottságú nagy pártok programjának része lett. Lehetett avval érvelni 1947-ben, hogy „a radikalizmus és a szocializmus gyökerei ugyanabba a racionalista humanizmusba nyúlnak vissza ... a mi végcélunk s az ő végcéljuk. az ember teljes felszabadítása a természeti és társadalmi erők szolgasága alól, lényegében egy és ugyanaz",[66] a citoyen progresszív polgárság és a munkásság érdekei tehát egybeesnek, a hatalom birtokosai azonban nem így gondolták.

A dióhéjnyira sűrített történeti összefoglalónál itt és most fontosabb számunkra a mának szóló tanulságok felidézése.

Mának szóló tanulságok

A radikális demokrata ideológia legkidolgozottabb és a vonatkozó szakirodalomban is legtöbbet elemzett, a mának talán legtöbbet adó része a nemzeti és nemzetiségi kérdés.[67] Jászi talán még Habsburg-Monarchia-könyvénél is büszkébb volt a nemzeti-nemzetiségi kérdés történetét átfogóan feldolgozó művére.[68] A problémakör elhanyagolását a demokráciára leselkedő egyik legnagyobb veszélynek tartotta. Bármennyire is tudatában volt azonban annak, hogy a nemzeti és demokrata célok egymás ellenében aligha vihetők sikerre, ezt a Horthy-rendszer kritikájában – akárcsak más, e kérdéskörrel küszködő irányzatok – nem tudta sikeresen, „eladhatóan" megvalósítani. Így süthették rá a dunai patriótára a hazafiatlanság mélységesen igaztalan vádját.

Elgondolkoztató, hogy a jelentős tömegmozgósító erőt soha, napi politikai súlyt pedig 1918 néhány kényszerpályás hetétől eltekintve szintén nem képviselt, de nagy szellemi kisugárzású értelmiségi csoport hogyan válhatott közellenséggé több igen eltérő jellegű huszadik századi magyar rezsim vezetői és nagy befolyású politikai irányzatok számára. Tisza István a polgári radikális Huszadik Század ellensúlyozására indította meg a Magyar Figyelőt, az I. világháború után Jászi Oszkárban és barátaiban a magyarországi történeti és politikai gondolkodás hangadó személyiségei – máig visszhangzóan – Trianon egyik nemzetvesztő, nemzetáruló okozóját láttatták.

1947-ben a kommunista Szabad Nép szerint az újra induló Huszadik Század elárulta egykori önmagát, mivel tagadja az ellenforradalom lehetőségét,[69] az újjáalakított Társadalomtudományi Társaság főtitkára, Káldor György szerint Jászi téved, amikor az „osztályharc-rivalgásban" és nem az ellenforradalomban látja a magyar fejlődés veszélyét és így akarva-akaratlanul a „magyar

66 Kende Zsigmond: Radikalizmus és szocializmus. *Haladás*, 1947. november 13. 3. Bóka László: Negyvennyolc élő momentuma. *Haladás*, 1948. január 9. 5.

67 Így például: Litván György: Egy régi könyv időszerűsége. In Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Válogatás.* Bevezette, válogatta és jegyzetekkel ellátta Litván György, Gondolat, Budapest, 1986. 13–14.; Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Magvető, Budapest, 1985.

68 Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Deutsch, Budapest, 1912, Gondolat, Budapest, 1985.

69 Gimes Miklós: Az elárult Huszadik Század. *Szabad Nép*, 1947. április 20. 7.

és a világellenforradalom szövetségesévé"[70] válik. 1960-ban nagy terjedelmű monográfia próbálta bizonyítani, hogy „a radikalizmus az ellenforradalmi ideológiának forrásául is szolgált nem egy esetben: a polgári radikalizmus is ellenforradalmi a szocializmussal szemben, s az ellenforradalom előtti polgári demokratikus illúziókban nagy szerepe volt a polgári radikalizmus örökségének".[71]

A polgári radikálisok tudományos igényű, alapos elemzésre épülő társadalmi diagnózisai mindig a társadalom legérzékenyebb kulcskérdéseire, ellentmondásaira mutattak rá, s ezért terápiás javaslataik megkerülhetetlennek tűntek. Sajátos módon ellenfeleik kommentárjain keresztül is mérhetjük jelentőségüket. Nemcsak valós problémákat, hanem valós társadalmi igényeket is megfogalmaztak. Ellenfeleik ezért megpróbálták elzárni előlük az új ösvényeket, utakat, amelyeket vágni próbáltak a magyar politikában, ahol gyengének, és a szellemi életben, ahol erősnek bizonyultak. Megkerülhetetlenek voltak pozitív értelemben is: az 1970-es, 80-as években és különösen a rendszerváltás időszakában a demokrácia szellemiségét és intézményeit Magyarországon meghonosítani akaró személyiségek számára. Számos, ma is aktív politikus Jászinál olvasta a sztálinista kommunizmus legkíméletlenebb magyar kritikáját és az ő írásai alapján próbálta értelmezni a liberális szocializmus tartalmát.[72] Schlett István értékelése szerint a gondolatrendszer a liberális vagy demokratikus szocializmus gondolati megelőlegezése.[73]

70 Káldor György: Jászi Oszkár és a magyar ellenforradalom. *Tovább*, 1947. június 13. 3.

71 Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata.* Gondolat, Budapest, 1960. 6.

72 L. erről: Gyurgyák János: Lehetséges-e a liberális szocializmus? (Jászi Oszkár ideológiája). In Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja.* Századvég Füzetek 1. Hét Torony Könyvkiadó, Budapest, 1989. 335–340.

Tanulságos lehet a politikailag tudatos mai nemzedékek számára a nemzetállami függetlenség és a demokrácia között a radikális demokraták által feltételezett korreláció. Kissé kiélezve szinte azt mondhatnánk, hogy nemcsak korrelációt feltételez Jászi függetlenség és demokrácia között, hanem a két fogalom tartalmát nagyrészt azonosnak tartja. Első megközelítésben az elmúlt közel két évtized tapasztalatai alapján azt mondhatnánk, hogy Jászi tévedett: a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlása után kialakult kisállamiság az antidemokratikus, gyakran szélsőségesen nacionalista irányzatok erőre kapását hozta magával. Másik oldalról nézve azonban a szétrobbant államalakulatok működésképtelenségének egyik legfontosabb oka a demokratikus nemzeti, szociális és egyéni érdekképviseleti intézményrendszer hiánya vagy puszta formalizmusa volt s a függetlenség követelése összekapcsolódott a demokratikus szabadságjogok melletti kiállással. Így szemlélve, saját korunk tapasztalatai megerősítik Jászi álláspontját.

Szellemi-politikai hagyatékuk szintén megőrzendő értéke az, hogy a politika céljai között a legfontosabbnak az emberi méltóság intézményes védelmét tartották, annak a biztosítását, hogy az elvont közérdeket képviselve ne lehessen gond nélkül feláldozni az individuumot.

A polgári radikális demokraták minden, a demokrácia térnyerése érdekében tett erőfeszítésük ellenére nemegyszer reménytelen-

73 Schlett István: *A „munkáskérdés" és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban, 1848–1906.* Kossuth, Budapest, 1987. 309–310.

nek látták a magyar demokrácia helyzetét: „A magyar demokrácia csenevész növény. Nagyvárosi kávéházaknak és magányos intellektuális dolgozószobáknak sápadt virága. Külföldről átültetett luxuspalánta, mely nem tud a magyar földben megélni, csak a gondolati melegházak mesterséges humuszában és hőmérsékletében. Úgy százezer ipari munkás és négy-ötezer lateiner féltve ápolja ezeket a demokrata-ültetvényeket az agrárfeudalizmus kietlen Szaharája közepette. De mindenki érzi, tudja, fájlalja, hogy ezek a kis, izolált erdőcskék csak tökéletlenül és bizonytalanul tudják lekötni a grófi uralomnak és a klerikalizmusnak a kultúrát elseprő és szabad lélegzést megakasztó futóhomokját”.[74] Ebben az 1910-es keserű kifakadásban az a különösen feltűnő, hogy Jászi a magyar demokratikus tábor helyzetének leírásakor szinte szó szerint ugyanazokat az érveket használja, mint legkritikusabb ellenségei: hazai gyökértelenség, életközeli valóságismeret és a társadalmi támogatottság hiánya.[75] Nem kétséges ugyanakkor e kis, de máig ható kisugárzású csoport tagjai számára, hogy a demokrácia intézményrendszerének kiépítése, működése és a demokratikus gondolkodású személyiségek politikai és társadalmi térnyerése nélkül előbb-utóbb összeomlik mind a dualista kormányzati mind a magyar politikai establishment, s ez az egész társadalmat katasztrófába fogja taszítani. Az utókor bölcsességével megállapíthatjuk, hogy e két demokrata irányzat – eltérő hangsúlyaik, igencsak különböző politikai módszereik, egymással szembeni fenntartásaik ellenére – ebben egyetértett és nem tévedett. Igazuk volt: mind a dualista korszak utolsó másfél-két évtizedében, mind az első világháború után, sőt az 1945 utáni új helyzetben is a demokratikus szabadságjogok és az azokat garantáló intézmények hiánya nemcsak a hátrányos helyzetbe szorított társadalmi, gazdasági, fele-

74 Jászi Oszkár: A kiskéri parasztok. *Világ,* 1910. április 28. In JOP 129.

75 Lásd például Szekfű Gyula 1927-es véleményét! (*Magyar Szemle,* 1927. 2.)

kezeti, etnikai csoportokat, hanem az egész nemzeti társadalom – sőt a polgári radikálisok szerint az egész közép-kelet-európai régió – stabilitását és szuverenitását veszélyeztette és veszélyeztetheti ma is.

A progresszió stációi
Jászi Oszkár Kossuth-képe

A „második reformnemzedék" fogalmát Horváth Zoltán 1961-ben megjelent munkája[76] óta használja történetírásunk nagyra értékelő, elismerő tisztelettel adózva így annak az 1870-es években született, főleg városi asszimilált értelmiségiekből álló generációnak, amely a huszadik század első másfél évtizedében igen aktívan tevékenykedett a magyar kultúra és közélet porondján. Az 1956-ot követő megtorlás utáni magyar szellemi életben jelentős esemény volt e könyv, hiszen a neves régi baloldali szociáldemokrata újságíró olyan széles ívű panorámát rajzolt a magyar századelő szellemi életéről, amelyben a progresszió tábora messze túlnyúlt a korabeli uralkodó történetszemléletben a haladás letéteményesének tekintett „forradalmi munkásmozgalmon."[77] Horváth Zoltán azt kívánta dokumentálni, hogy a 19. század utolsó éveiben, a mil-

76 Horváth Zoltán: *Magyar századforduló.* Gondolat, Budapest, 1961.

77 L. Nagy Péter utószavát a mű 1974-es kiadásához, valamint Pamlényi Ervin kritikáját (*Magyar Nemzet,* 1961. január 7.)

lenáris csillogást követő bő másfél évtized során ez a nemzedék reformkori elődeihez hasonló kreativitással és odaadással foglalkozott a korszak politikai és társadalmi alapkérdéseivel. A könyv művelődéstörténeti panorámába ágyazva mutatja be, hogyan lett a nagykárolyi körorvos fia, a budapesti egyetem jogászhallgatója, a földművelésügyi minisztérium fizetés nélküli segédfogalmazója, Jászi Oszkár tudományos felkészültsége, szervezőképessége, sokfelé nyitott egyénisége révén e reformnemzedék egyik központi személyisége tudósként, folyóirat-szerkesztőként, publicistaként és alkalmanként aktív politikusként is. Gyakran idézik Adynak a fiatal Jásziról írott sorait:

s hogy folyósan szélesedtek az ő útjai,
úgy ömölgettek felé mindenünnen ...
a magyar becsületesek és intellektuellek útjai.[78]

Progresszió és reakció a századelő Magyarországán

Használható-e ma is a „második reformnemzedék" fogalom Horváth eredeti értelmezésében, mely szerint „akár az első reformnemzedéknek, ennek a másodiknak is az erkölcsi erő, az igazság tudata, a nagy kulturális felkészültség szerezte meg azt a kivételes helyzetet, hogy túlnyomó hatalommal, egy masszívan megszervezett társadalom egész szervezetével szemben olyan tekintélyre növekedett, amelyet a rend urai a maguk számára a legnagyobb veszedelemnek ítéltek".[79] Horváth egy kétpólusú társadalmi-politikai rendszert feltételez, abból kiindulva, hogy a megújulás igénye

78 Jászi végrendeletében kérte, hogy ezek a sorok kerüljenek sírjára. L. *Jászi Oszkár válogatott levelei* (összeállította, jegyzetekkel ellátta: Litván György, Varga F. János) Magvető, Budapest, 1991. 568.

79 Horváth: *i. m.* 14–15.

irodalomban, művészetekben, tudományban, politikában hozzávetőleg egy időben, gyorsan és radikálisan jelentkezett. Értelmezése szerint az 1906 utáni időszakban többé-kevésbé egységes erőt jelentettek a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század körül szerveződő értelmiségi csoportok, a Nyugat köre, Ady, Móricz, Bartók, Kodály és a szociáldemokrata Népszava olvasói – a „haladás" táborát, amellyel Horváth szembeállította a „hivatalos" Magyarország szintén többé-kevésbé egységesnek feltételezett reakciósságát. Szerinte ez a „reakció" (amelynek fő társadalmi hordozói a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus klérus) felelős Magyarország kulturális elmaradottságáért. Az alapvető szociális, gazdasági reformok, leginkább a nagybirtokrendszer csak a „hivatalos" Magyarországgal konfrontálódva, egy sajátos ellenkultúrára alapozva voltak kidolgozhatók és ez az ellenkultúra volt a magyar progresszió egyik pillére. Evvel szembesült „a reakció egységfrontja", amelynek gyújtópontjában Tisza István gróf állt. Két tábor van tehát a magyar közéletben, politikában Horváth szerint 1906 után: „azoké, akik az erősödő, de számban még mindig apró kisebbséget jelentő munkásosztály oldalán robbantani akartak mindent, s velük szemben az a lomha, de nyomasztó többségű tömeg, melyet a reakció szabadon felhasználhatott".[80] Horváth könyve korszakhatár a magyar századelő történetének kutatásában, a társadalomtudós-művész-irodalmár reformgeneráció teljesítménye e könyv nélkül nem került volna méltó helyére a magyar eszmetörténetben, de ez az értelmezés nem tükrözi a bemutatott anyag sokszínűségét, gazdagságát. Hasonlóan leegyszerűsítő az az 1960-as évektől az oktatásban is érvényesülő felfogás, amely szerint a magyar politikai progressziót a századelőn az a három fő irányzat képviseli, amelyek 1918 októberében a Magyar Nemzeti Tanácsban találkoztak: a szociáldemokrácia, a polgári radikalizmus és Károlyi Mihály Függetlenségi Pártja. Az októberi program: az általános választójog, a földreform, a nemzeti kisebbségek jogainak kodifikálására irányuló törekvések jelentik a progresszió platformját, és akik azt bármi okból elutasítják vagy a társadalmi válságjelenségekre más terápiát kínálnak, nem sorolhatók a „haladás" táborába.[81] Az utóbbi évek kutatásai alapján árnyaltabb kép formálódik: előtérbe került a kormányzat teljesítménye a gazdaság, a művelődés modernizálásának területén. A progresszió nem korlátozódhat a politikai rendszer demokratizálására vonatkozó reformtervekre, a közoktatás korszerűsítése, Wekerle pénzügypolitikája, Darányi agrárreform-elképzelései[82] a magyar társadalom életminőségének javítását szolgálták, akárcsak Andrássy, Eötvös, Deák, Trefort, Tisza Kálmán, Baross Gábor, Szilágyi Dezső és számtalan hivatalt vállaló társuk államépítő teljesítményei. A második reformnemzedék központi személyisége, Jászi Oszkár és köre épp abban látta egyik fő feladatát, hogy a magyar liberalizmus hagyományainak fokozatos kiüresedésére figyelmeztetve dolgozzon ki reformprogramot. Befejezetlenül maradt öregkori visszaemlékezéseiben Jászi például nagy lelkesedéssel ír Csáky Albin és Szilágyi Dezső egyházpolitikájáról,[83] amely a modern állam intézményrendszerében kívánta elhelyezni az egyházakat és a liberalizmus felújítását ígérte az 1890-es évek közepén. Az egyetemi tanulmányai során szerzett tapasztalatok, majd a földművelésügyi minisztériumban végzett munka, a magyar valóság alaposabb megismerése arra késztette Jászit, hogy ne a meglévő intézményrendszeren belül, hanem azon

80 Horváth: *i. m.* 283.

81 L. erről Hajdú Tibor: Az utak szétválnak. *Világosság,*1993. 3.

82 Glatz Ferenc: Darányi és kortársai (Kérdőjelek a századforduló magyar történelmében). In *Darányi Ignác emlékkonferencia,* Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2000.

83 JOP 569.

kívül keressen magának fórumot. Az előtte járó viktoriánus nemzedék még épp ellenkezőleg, elsősorban az állam intézményein keresztül látott lehetőséget a reformokra, a „második reformnemzedék" terveit inkább új intézmények, fórumok révén kívánta megvalósítani.

Történeti személyiségek politikai üzenete

A történészi kérdésfeltevések – bevallva, bevallatlanul – igen gyakran gyökereznek a történészt körülvevő mikro- és makrotársadalom napi történéseiben, különösen Közép-és Kelet-Európában, ahol a politikai viták igen nagymértékben használnak történeti utalásokat, paradigmákat. Politikai program, üzenet gyakran hatékonyabban, világosabban, egyszerűbben fejthető ki történeti „kódolással", mint sok részletre kiterjedő „technicista" leírással. A politikai viták során a magyar reformkor vezető személyiségeinek, Deák, Kossuth, Széchenyi, Eötvös, Wesselényi, Batthyány nevének említése szemléletmódra, profilra és programra utalhat, annak érdemi kifejtése nélkül.[84] Ugyanaz áll a második reformnemzedék korának (1896–1914) vezető személyiségeire – leginkább Tisza Istvánra és Jászi Oszkárra – is.[85] A legutóbbi évek politikai életében – igencsak leegyszerűsítve a jelenséget – azt tapasztaljuk, hogy Tisza és Jászi politikai, gondolkodói öröksége hasonló szimbolikus jelentőséget kap a politikai-ideológiai szekértáborok elhatárolódása során (ha szűkebb körben is), mint a reformkor vezető személyiségei. A mai történeti-politikai vitákban kikristályosodó egyik felfogás szerint „Tisza a nemzetért igazi felelősséget érző és

84 A 2002. évi magyar választási kampány során Deák Ferenc a szocialisták, Kossuth a szabaddemokraták, Széchenyi a Fidesz retorikájába épült be.

85 Vö. Tőkéczky László: *Tisza István.* Budapest, 2000. Pelle János: *Jászi Oszkár.* Budapest, 2001.

azt a hatalom vállalásával és gyakorlásával ténylegesen megvédeni képes nagyformátumú államférfi, Jászi és köre pedig egy agresszív, nemzetellenes irányzat képviselői, akik kardot rántottak minden ellen, ami a magyarságot eszmei és szellemi-közjogi örökségében ezer esztendő alatt megtartotta".[86] Ehhez az általános kemény kritikához kapcsolódik a legsúlyosabb konkrét vád: „A háború vesztével, a király lemondásával mohón nyúltak a hatalomhoz, lelövették ... Tiszát és az őszirózsa jegyében elkezdték azt a tragédiát, amit kormánynak neveztek ... előkészítették az ország második Mohácsát ...".[87] Ezt az éles szembeállítást oldotta fel az utóbbi 1-2 évtized magyar történetírása –- nem tagadva meg Tiszától a tragikus sorsú patrióta szerepét, ugyanakkor pedig értékelve a Tiszával szemben álló szocialista, radikális és függetlenségi párti ellenzék teljesítményét.[88] A tudományos és politikai megközelítések ellentéte ösztönöz a progresszió vonulatainak újragondolására. Ez az írás e problémakör egy kis szeletére, egy kérdésre keresi a választ: Hogyan és miért kapcsolódik Jászi a reformkor személyiségei közül a magyar liberalizmus kossuthi hagyományához? Hogyan épül be a második reformnemzedék e központi személyiségének gondolkodásába az első reformnemzedék vezéregyénisége, Kossuth eszmei és politikai hagyatéka? Miben folytatja Jászi Kossuth örökségét? Ez a kérdés felvillant egy tágabb, itt csak jelezhető problémakört: kijelölhető-e a modern kori magyar politika és politikai gondolkodás történetében egy „progresszív vonulat", amelyben Jászi és köre a reformkori liberalizmus örököse?

86 Boross Péter: Miért nem szavazhatunk a baloldali pártokra? (1. rész) *Magyar Nemzet,* 2002. január 21.

87 Uo.

88 Különösen alapos elemzést ad erről a kérdéskörről: Vermes Gábor: *Tisza István.* Századvég, Budapest, 1994. VII. fejezet. Rövid, lényegbevágó Tisza-jellemzést ad szintézisében Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest, 1999. 69–70.

Jászi Kossuth-képe 1918-ig

A 19–20. századi magyar progresszió gondolati ívéről Litván György adta a legátfogóbb képet.[89] A magyar közélet és politikai közgondolkodás egyik leggyakoribb vitatémáját, „magyar gondolat" és „szabad gondolat" viszonyát elemző tanulmány a progresszív politikai mentalitás, gondolkodás és politika lényegét a „nemzeti és a társadalmi szabadságtörekvések"[90] összekapcsolásában látja. E két évszázad alatt „a reformkor volt ... az egyetlen hosszabb időszak, amelyben a nemzeti és társadalmi szabadságtörekvések, ha nem is konfliktusmentesen, de végül mégis összekapcsolódtak, egymást erősíthették. Ebben a pezsdítő légkörben nőtt fel és tevékenykedett az a nemesi és honorácior értelmiség, Eötvös, Petőfi, Táncsics, Vasvári Pál, Ujházi László, Szalay László, Beöthy Ödön és társaik nemzedéke, amelynek gondolkodásában nemzeti és társadalmi radikalizmus mintegy természetesen fonódott egybe."[91] Erre az összeillesztésre tesz ismételt kísérletet az elsősorban asszimilálódott városi értelmiségiekből formálódott századfordulói reformnemzedék, ez Jászi célja és Kossuthnál ehhez talál segítséget, erőt adó gondolati forrást és magatartásmodellt.

89 Litván György: *„Magyar gondolat – szabad gondolat".* Magvető, Budapest, 1978. Idézeteim az újabb kiadásból származnak: Litván György: *Októberek üzenete.* Osiris, Budapest, 1996.

90 *I. m.*15.

91 Uo.

A tudós politikussá érő Jászi[92] Kossuthhoz először gondolkodói és politikusi pályájának fontos fordulóján, 1906–7-ben kapcsolódik, amikor a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság körén belül kikristályosodott radikális társadalmi-politikai programot összegzi. A program a függetlenségi eszmét állítja a középpontba, „a tudománytalan, demagóg, agrárfeudális függetlenségi gondolatot" szembesíti a feltételezett népi hagyománnyal, „amely nem az Ausztria elleni harc, hanem a jobbágyfelszabadító

92 Élete első, Elemér Oszkár név alatt közzétett könyvében (*Görgey Artúr 1848–49-ben. A történelmi kritika eredményeinek rövid összefoglalása.* Budapest, 1896.) Görgeyvel összevetve igen negatív képet ad Kossuthról: kiszámíthatatlan, intrikus, a hatalomhoz mindenáron ragaszkodó egyéniségként ábrázolja. Itt említek meg egy, a lelőhelyi környezetből következtethetően az 1930-as évek első felében Körtvélyesen készült kézírásos feljegyzést Kossuth jelleméről (Jászi Collection, Manuscripts, Butler Library, Columbia University in New York, a továbbiakban Jászi Collection). A feljegyzés szerint Jászi húga, Madzsarné Jászi Alíz, jellemanalízését örökítette meg:
Nicht wirklich gebildet
Hohe Meinung von sich selbst
Sehr intuitiv – oft genial
Furchtbar eitel ... ausgesprochen feig
Eine moralische Feigheit – sehr egozentrisch
Ein Mann der sich gerne hört
Demagogischer Sprachtalent
Kann die Menschen gut ausnützen – kein ehrlicher Kamerad. Egoismus
Erinnert an Friedrich István
Ein primitives Verhältnis zu Frauen
Blosse Sensualitat ohne höhere Erotik
Er macht den Eindruck des Helden eines Volkstückes
Frauen spielen keine grosse Rolle in seinem Leben
Er ist absolut nicht religiös in wahrem Sinne des Wortes
Ein radikales Temperament. Zu einem langen Leben predestiniert
Periodisch kolossal arbeitsam, aber innerlich keine fleissige Natur
Sehr ambitiös. Er kann seine Endziele nicht erreichen. Er bleibt immer eine grosse Primadonnafigur

demokrácia első ujjongó reményeinek emléke".[93] A másik találkozási pont a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos kutatásait ekkoriban kezdő fiatal társadalomtudós és Kossuth között Kossuth kiutahiai alkotmánytervének, korai emigrációs évei nemzetiségi politikájának tanulmányozása.[94] Ekkor formálódik az 1912-ben megjelenő hatalmas szintézis egyik fő gondolata, amely a nemzetiségi kérdésben jelöli meg a demokrácia „archimedesi pontját". Kossuthra alapozódik a mű egyik alapgondolata: az „új Magyarország" pillére a függetlenségi programmal egyeztetett társadalmi reformprogram, hiszen „Magyarország függetlenségét csak gazdasági és kultúrerőinek legteljesebb kifejlesztése biztosíthatja"[95] együttesen egy türelmes nemzetiségi politika gyakorlásával.[96]

Jászi 1918-ban fordul különösen nagy, elmélyülő érdeklődéssel Kossuth felé, amikor a monarchia jövőjét gondolja végig tavasszal írott és októberben publikált könyvében.[97] Meghatározó viszonyítási pontja Kossuth dunai konföderációs terve. A dualista Monarchiát felváltandó ötpillérű (Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehország és a délszlávokat összefogó Illyria) föderatív állam egyensúlyát, belső erejét a kossuthi elvek megvalósításától reméli. Egyik oldalon a konföderáció keretei között „nemzetiségeink fajrokonait függetlenséghez segíteni",[98] másrészt pedig „a velünk együtt élő nemzetiségek összes jogos s az állam egységével összeférő igényeit a legmesszebbmenőleg kielégíteni".[99] Ez utóbbi azonban semmiképpen sem jelentheti területi autonómiák adását, belső föderalizációt, mivel egy ilyen „rendszer reális előfeltételei: a földrajzi és gazdasági részekre tagoltság, ősi közjog-territoriális autonómiák folytatólagos továbbélése, több nemzet államalkotó öntudata Magyarországon nem forognak fenn".[100] Így képzelhető el Magyarország területi egységének és a régió békéjének megőrzése. Egy ilyen ideáltipikus megoldás lehetősége azonban ugyanolyan távol esett Kossuth, mint Jászi politikai mozgásterétől. Jászi szerint Kossuth tervének fő gyengéje az volt, hogy a konföderációt a Habsburg Monarchia romjain és nem a meglévő birodalom kereteinek átformálásával kívánta megvalósítani:[101] Jászi saját politikai gyakorlatában, amikor 1918 késő őszén a Károlyi-kormány nemzetiségügyi minisztereként a nemzetiségek képviselőivel tárgyal, a gyökeresen új politikai helyzetben már nem tudja tartani magát a könyvében kifejtett elvekhez, ajánlatot tesz a nemzetiségeknek adandó területi autonómiára, de tárgyalópartnerei ezt már nem fogadják el, hiszen számukra addigra a realitás az állam elhagyása lett.[102] Jászi teljes mértékben tudatában volt tervezete

93 Jászi Oszkár: Az új Magyarország felé. *Huszadik Század,* 1907(I)1–10. Közli: JOP 89–106. Idézet 97.

94 L. pl. Régi és új hazaárulás c. cikkében. *Huszadik Század,* 1909(II)293–301. Közli: JOP 107–120.

95 Az új Magyarország felé, JOP 99.

96 Ezt a felismerést Jászi kritikusai is értékelik, de hibáztatják a következtetést. L. Szekfű Gyula értékelését: „A polgári radikálisok a nemzetiségi kérdésben csak a baj konstatálásánál követik a nagy magyar elődöket, a hibát már tőlük eltérve ... a régi magyar középosztály »feudális« hajlandóságában keresik, a magyarról minden rosszat elhisznek s a nemzetiségeket mindenben ártatlannak találják. A radikálisok vezére még a románok 48-i borzalmas kegyetlenségeit is menteni tudja, még pedig Friedjung azon adatával, hogy a hivatalos osztrák összeírás szerint a magyarok is sok gyilkosságot követtek el 48-ban. A magyar radikális, ki Kossuthot szellemi ősének reklamálja, gyanútlanul elfogadja a hamisított osztrák kimutatást..." *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest,1934, 359.

97 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője.* Budapest. 1918. Reprint ÁKV-MAECENAS, Budapest,1988.

98 *I. m.* 47.

99 Uo.

100 *I. m.* 52.

101 *I. m.* 94.

102 Szász Zoltán: Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). In *Erdély története.* Harmadik kötet. Szerkesztette: Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest,1986. 1711–1714; Peter Haslinger: *Arad, No-*

elkésettségének, kidolgozatlanságának, megvalósíthatatlanságának, művének publikálásával nem annyira cselekvési programot kívánt adni, mint inkább a pozitív szándék, s egy korábbi alternatíva dokumentálásának szánta.[103] Kitart amellett, hogy Kossuth terveinek alapelve helyes volt, hiszen reménye szerint erre építhető a háborúk elkerüléséhez hozzásegítő, a „nemzeti államokon túlmenő gazdasági és politikai integráció ... a régi hódítási és leigázási módszer alkalmazása nélkül".[104]

Az emigrációban

Mutatis mutandis 1919. május 1. olyan szerepet kapott Jászi életében, mint 1849. augusztus 17. Kossuth pályáján. Sok évtizedes emigráció kezdődött számukra és már az első években, a bécsi emigrációban az emigráns politika lehetőségeit elemezve Jászi újra Kossuth példájához fordul. Régi dilemmával kell új körülmények között szembenéznie: hol van az a határ, ameddig a saját hazája aktuális viszonyait a külföldi közvélemény előtt bíráló politikus elmehet. Első, a hazai viszonyokat külföldi fórumon kritizáló írása Párizsban jelent meg a koalíciós kormányról,[105] kiváltva

vember 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1993. 122–135; Galántai József: Utószó. In Jászi Oszkár: *A monarchia jövője.* Reprint ÁKV-MAECENAS, Budapest, 1988. 22.

103 Jászi 1918-as föderáció elképzeléseiről és általában 1918 előtti terveiről a Duna menti népek közelítésére l. N. F. Dreisziger: Between Nationalism and Internationalism: Oscar Jaszi's Path to Danubian Federalism,1905-1918. *Canadian Review of Studies in Nationalism,* XIX, 1–2(1992)19–29. Jászi föderalizmus koncepciójáról l. még Szarka László: Állami integritás – regionális integráció. *Valóság* 1986(12)69–77.

104 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője.* 98.

105 L'imbroglio hongrois. In *Ady Endre Összes Prózai Művei* VIII. Sajtó alá rendezte: Vezér Erzsébet. Budapest,1968. 474–479.

Rákosi Jenő éles reakcióját.[106] A másik fontos előzmény: 1910–11 fordulóján a neves erdélyi természettudós függetlenségi politikussal, Apáthy Istvánnal szállt ilyen témájú vitába a Világ hasábjain. Apáthy helytelenítette, hogy Jászi politikai céljai (így például az általános választójoggal kapcsolatos elképzelései) megvalósítása érdekében túlzottan mozgósítani próbálja a „nyugati" közvéleményt – a hazai célokat hazai eszközökkel és „nem idegen hadak segítségével"[107] kell szerinte megvalósítani. 1911. újévi válaszában Jászi végletesen érvel: „A demokrácia problémája immár nem egy szűk országé többé, hanem az egész világé ... Avagy Kossuth Lajost is bűnösnek tarja Apáthy, mert az osztrák rémuralmat, mely a magyar főnemesség egy nagy részével szövetkezett, világszerte megbélyegezte?"[108]Apáthy teljes joggal hívta fel Jászi figyelmét arra, hogy „Kossuth Lajos idegen hatalom ellen kérte a külföld segítségét, nem a magyarokat rágalmazta"[109] és a magyar állam demokratikus átalakítása idegenek beleszólása nélkül intézendő belső ügy.

A Horthy-rendszert Bécsből 1922-ben kritizálni más alaphelyzet volt. A Kossuthtal való összehasonlítás Jászi saját helyzetének felértékelését jelentette, hiszen, mint *Kossuth Lajos emigrációja és az októberi emigráció* című cikke bevezetőjében írja a Horthy-rendszer hivatalos propagandája által ekkoriban gyakran hazaárulással vádolt emigráns: „ma már nincs senki, aki Kossuth Lajos és szűkebb körének jóhiszeműségét, motívumai tisztaságát

106 *I. m.* 479–481.

107 Apáthy István: A magyar búza és az idegen. *Világ,* 1910. december 25. 67–68.

108 Jászi Oszkár: Az idegen krumpli és a magyar. *Világ,* 1911. január 1. 33–34.

109 Apáthy István: A peronoszpóra. *Világ,* 1911. január 22. 33. A vitáról és az „árulkodás" kérdéséről l. Litván György: Hazaárulás-e a hazára „árulkodni"? *Valóság,* 1984(12)58–69. és in Litván György: *Októberek üzenete.* Osiris, Budapest, 1996. 108–130. Apáthyról: 115.

és lángoló hazaszeretetét kétségbe vonná".[110] Jászi hosszasan idézi Kossuth Ausztria megsemmisítésére felszólító gondolatait, az első világháború szerinte mindenben igazolta Kossuth prognózisait: „A Habsburg-dinasztia, a dualizmus, a magyar-német elnyomó és természetellenes uralom valóban nemcsak a Habsburg ház, nemcsak a Habsburg-birodalom, de Magyarország katasztrófájára is vezetett."[111]Az igen leegyszerűsített gondolatmenet szerint az 1918. októberi forradalom Kossuth célkitűzéseit folytatta három területen: az állami függetlenség megszerzésében, a demokratikus szabadságjogok kivívásában és a szomszédos államokkal való viszony rendezésében. Akárcsak 1849-ben azonban „egy utópisztikus forradalom romjain újra az abszolutizmus rendszere következett be", így tehát Jászi – realitásoktól elszakadó – értékelésében az októberi emigráció „nagyban és egészben ugyanazon célokért harcol, mint Kossuth Lajos emigrációja". Ha a célokban nem is, nagy

110 Bécsi Magyar Újság, 1922. október 22. és 26. Közli: JOP 404–414. Ebben az időszakban, 1923–24-es amerikai útja idején igen élesen, de visszhang nélkül támadta Jászit Gábor Andor az amerikai magyar sajtóban. Szabó Ervin 1848 értelmezéséből kiindulva Gábor igen torz képet ad az októbrizmus politikájáról: „Az októbrizmus csak éppúgy akarja s tudja a »munka rabságát« Magyarországon megszüntetni, ahogy Kossuthék. Az októbrizmus Magyarországon kívüli agitációjának annyi eredménye lesz Magyarországra nézve, amennyi Kossuthékénak volt ... Ugyanott folytatja a Kossuth legendát 1924-ben, ahol a magyar uralkodó osztály 1914-ben abbahagyta ... Bánffy és Tisza István azt akarták, hogy a nemzetiségek a magyarsággal együtt »működjenek«„ Nem látták, hogy ez lehetetlen, mert az adott helyzetben ez az együttműködés halálos elnyomottságot jelentett a nemzetiségekre. Jásziék azt akarják, hogy a munkásság a burzsoáziával s ne ellene harcoljon. Nem tudják meglátni, hogy ez az adott helyzetben a dolgozók számára jelenti a halálos elnyomottságot". (*Új Előre*, 1924. április 24.) A kép torz, mivel Jásziék jól érzékelték a Horthy-rendszer antidemokratizmusát, ugyanakkor Gábor jól tapint rá az októbrista emigráció politikusainak leggyengébb pontjaira: nem voltak képesek összefogni a Horthy-ellenes erőket és minden alap nélkül reménykedtek abban, hogy a kisantant államai (leginkább Csehszlovákia) együttműködnek velük. Gábor Andor és Jászi viszonyára l. Litván Györgynek a 34. jegyzetben idézett művét: 306–309.

111 *I. m.* 408–409.

a különbség Jászi szerint a két emigráció eszközeiben: Kossuthék politikai és katonai szövetségeket kötöttek külföldi államokkal és mozgalmakkal, míg Jásziék teljesen függetlenek (vagyis szövetségesek nélküliek) és működésük a propagandára korlátozódik. Ez a propaganda Jászi szerint csak optikai csalódás révén minősíthető saját hazájuk és nemzetük elleni rosszhiszemű fellépésnek, hiszen „ha a dolgok realitását eltakaró ideológiai lepleket leszakítjuk, nyilvánvaló, hogy ma is ugyanazzal a nagybirtokos és klerikális Habsburg kamarillával és szoldateszkával állunk szemben mi is, amely ellen Kossuth Lajos egész életküzdelmét irányította".[112] Sőt, Jászi szerint a Bach-korszak a politikai szabadságjogok elkobzása mellett korszerű közigazgatási, jogi és közlekedési, hitelügyi reformokat valósított meg, amely a „Horthy-abszolutizmusra" nem jellemző, mivel a jogfosztás itt csak „a dolgozó népelemek, a proletariátus, a föld nélküli és kisbirtokos parasztság és a produktív intelligencia ellen irányul".[113] Ők pedig elnyomottak és gyengék ahhoz, hogy felismerjék: az ő érdekeiket ténylegesen Jásziék képviselik. Ezek a mérlegelő elemzést nélkülöző, az autoriter horthysta politikai rendszer miatti felháborodást tükröző nézetek minden érdemi hazai támogatástól, esetleges együttműködő kapcsolattól megfosztották Jászit, aki ekkor az otthoni ellenzéktől ugyanúgy elhatárolta magát, mint a kormányzattól. Ebben az elszigetelt, a hazai viszonyokat befolyásolni képes politikai cselekvésre semmilyen lehetőséget nem adó helyzetben Jászi politikai és emberi önbizalma megőrzéséhez rendkívül fontos volt a Kossuth-hagyományhoz kapcsolódás: „A történelem szelleme és az erkölcsi igazság éppúgy mellettünk van, miként egykor a Kossuthék emigrációja mellett volt"[114] – írta.

112 *I. m.* 411–412.

113 Uo.

114 *I. m.* 414.

1925-ös amerikai letelepedése után is fontos szerepet játszik Jászi gondolkodásában Kossuth politikusi öröksége. Kossuth jelképezi számára a dualista rendszer demokratikus alternatíváját, amelyhez a Horthy-rendszer demokratikus alternatíváját formáló saját tevékenysége is kapcsolódik. Az „akadémiai" történetírás normáit, értékítéleteit felülbírálva, az 1920-as években saját hagyományrendszert állít fel, amelynek fő vonulata Dózsa Györgytől Rákóczi Ferencen és Martinovics Ignácon keresztül Kossuthhoz majd Károlyihoz vezet. Tragikus, megtört sorsú hősökről van itt szó, akik osztották a magyar nép feudális oligarchia és Habsburg-abszolutizmus okozta szenvedéseit, hiszen Kossuth és Károlyi is az „osztályabszolutizmus és a külső ellenség" áldozatává váltak.[115] Egy másik alkalommal a következőképpen részletezte ezt a gondolatot: „Csak az amerikai út követése menthet meg minket: ... a feudális birtokok felosztása, szabadkereskedelem, autonómia valamennyi nemzeti kisebbségnek, állam és egyházak elválasztása, gazdasági konföderáció a szomszédos államokkal, szabad és liberális oktatás ... egyszóval köztársaság a népért és a nép által ... ez volt Kossuth Lajos igazi öröksége, amit Károlyi Mihály próbált folytatni. De akárcsak, ahogy Kossuth 1848-ban, Károlyi is kudarcot vallott 1918-ban, népünk tragikus elrendeltetése, hogy legjobb emberei nem tudják megvalósítani önzetlen és nagyszerű eszméiket ... a valóban független, szabad és demokratikus magyar köztársaságot ..."[116] Az emigrációs években Károlyi növekvő Szovjetunió iránti szimpátiái miatt egymástól egyre távolabb kerülő Jászi és Károlyi 1848 és 1918 párhuzamba állításával mindvégig egyetértettek. Jó alkalom volt Jászi számára a párhuzamvonásra a „hivatalos" Magyarország reprezentatív részvétele a New York-i

115 Cím nélküli angol nyelvű kézirat 1928 márciusából, Jászi Collection.

116 1926. január 24-én a loraini (Ohio) Hungarian Civic Clubban tartott előadás szövege, Jászi Collection.

Kossuth-szobor felavatásán 1928. március 15-én.[117] Jászi őszinte elismeréssel adózott a szobrot nagy anyagi áldozattal létrehozó magyar emigránsoknak, de a magyar küldöttséget egy „fenékig rohadt rendszer", a „feudális fasizmus" képviselőinek tekintette, amely sem szociális, sem nemzeti programjában nem követi Kossuth szellemét. Kossuth igazi politikai örököse érvelése szerint Károlyi: „aki komolyan vette Kossuth Lajos üzenetét, és felosztotta saját birtokait a parasztok között".[118] Jászi így távol maradt a szoboravatási ünnepségtől – cikke és magatartása persze csak fokozta politikai elszigeteltségét.

Kossuth, Trianon és Jászi

Az emigrációs Kossuth személyisége és politikai programja mérce, vonatkoztatási alap Jászi számára az 1930-as években is, amikor a demokrácia eszméit és politikai gyakorlatát abszolút mércének tekintő oberlini professzor a bolsevizmus és fasizmus fenyegetését érzékeli. Az októbrista emigrációval kapcsolatos egyik leggyakrabban emlegetett vád 1918 őszi naivnak minősített külpolitizálásuk, s ennek révén a hatalmas területveszteségek miatti felelősség volt, evvel az igen súlyos váddal való szembenézésben is segítségül hívható Kossuth. Erre a legjobb példa, amikor Jászi a nagy tekintélyű Foreign Affairs c. folyóiratban 1933 őszén *Kossuth és a trianoni békeszerződés* címmel az 1850-es Kossuth–Teleki László levele-

117 A szoborállításról l. L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században.* Budapest, 1977. 76–77.

118 Jászi Oszkár: Kossuth meggyalázása. A New York-i Kossuth-szobor 1928. március 15-i leleplezésekor meg nem tartott beszéd. Megjelent *Az Ember,* 1928. március 30. Közli JOP 415–420.

zést ismertető-elemző tanulmányt közöl.[119] A Törökországban tartózkodó Kossuth és Franciországba menekült emigráns társa egy évvel a szabadságharc leverése után teljesen egyetértenek abban – mutatja be Jászi –, hogy a magyarországi nemzetiségek helyzetének rendezése nélkül nincs lehetőség az ország nemzetközi státusának rendezésére sem. A nagy vita közöttük abban áll, hogy Teleki szerint területi autonómiát kell adni a magyarországi szerb és román kisebbségeknek ahhoz, hogy létrejöhessen egy magyar–román–szerb regionális föderatív államalakulat, más szóval a szerbekkel és románokkal nem jöhet létre külső föderáció belső föderatív berendezkedés nélkül. Kossuth visszautasítja a belső föderatív átalakítást, szerinte ez az elképzelés következetes végrehajtása esetén hat kis államra bontaná fel Magyarországot, hiszen az autonómia nem korlátozható a szerbekre és románokra, hanem ezt követelnék a szlovákok, rutének és németek is. Az öt „nemzetiségi provincia" ki lenne téve szomszédos, határon túli nemzeti közösségeik vonzerejének és ez Magyarország területi integritását fenyegetné. A Vajdaság a szerbekhez, Erdély, a Bánát nagy része az „oláhokhoz", a szlovákok a csehekhez, a ruténok Oroszországhoz, a nyugat-magyarországi németek Ausztriához csatlakoznának. Horvátország példáját hozza fel arra, hogy a területi autonómia megadása előbb-utóbb feloldhatatlan konfliktusokhoz vezet. Jászi térképen ábrázolja Kossuth 1850-es aggodalmait, feltüntetve azt a határvonalat, amely mögé az ország területe korlátozódott volna, ha feltételezése szerint az egyes területi autonómiát kapott magyarországi nemzetiségek saját nemzeti közösségeikhez gravitálódnak. Ez a határvonal pedig – és ezért volt fontos Jászi számára ez a téma – rendkívüli módon hasonlít a trianoni határra. Ebből pedig az következik, hogy Magyarország területi egységének felbomlásával mint eshetőséggel már 70 évvel Trianon előtt számot vetett a 19. századi magyar történelem egyik legnagyobb formátumú egyénisége, aki, akárcsak Jászi, felismerte: ha nem sikerül a nemzetiségek kulturális, gazdasági, politikai igényeit figyelembe vevő politikát érvényesíteni, az ország területi integritása veszélybe kerülhet. Jászi gondolatmenete igen egyértelmű: a kiegyezést közvetlenül követően Deák Ferenc és Eötvös tudatában volt annak, hogy csak konszenzusra törekvő, józan, mértéktartó nemzetiségi politikával kerülhető el ez a veszély, a következő politikusgenerációk azonban már nem ügyeltek erre és erőszakos asszimilációs politikával próbálták megőrizni az államegységet. A magyar nemzeti érdekkel ellentétes volt Jászi szerint a Monarchia balkáni expanziója és a Németországgal való szoros együttműködés: „Amikor Németország vereséget szenvedett, az Osztrák–Ma-

119 Kossuth and the Treaty of Trianon, *Foreign Affairs,* October 1933. vol. 12. 86–97. Nem egyértelmű, hogy milyen forrásból merítette a tárgyalt leveleket Jászi, mivel ekkor semmilyen új forráskiadvány nem került kiadásra. Lábjegyzeteket nem ad, de az ismertetett levelek közül egy (Kossuth Telekinek, 1850. április 18.) már Pulszky Ferenc *Életem és korom* c. művében (Budapest, 1881. III. kötet, 36–44.) megjelent, a többit pedig a Nemzeti Múzeum őrizte, tehát Jászi számára valaki másolatokat készíthetett. Kossuth 1850. június 15-i Telekihez intézett levelét közli Ács Tivadar: *Kossuth demokráciája.* Budapest, 1943. 35–50., az 1850. augusztus 22. Kossuth-levelet Telekihez Deák Imre közölte: Az első magyar–román konföderációs tervek (Kossuth Lajos konföderációs elgondolásai), *Magyar Kisebbség,* 1932. 539–543, ez esetleg eljuthatott Jászihoz. Ugyanezekben a hónapokban dolgozik Kossuth-könyvén Hegedűs Lóránt (*Kossuth Lajos, legendák hőse.* Budapest, 1935), aki használja ezeket az anyagokat, és a Pesti Hírlapban két cikkel reagál Jászi írására. (1933. október 15. és 19.) Először a Prager Presse 1933. október 7-i számából értesült arról, hogy Jászi olyan Kossuth által készített térképet közölt 1850-ből, amely előrevetíti a trianoni határvonalat. A cseh lap ezt a trianoni határ indokoltsága melletti érvnek tekintette, de az eredeti szöveg kézhezvétele után Hegedűs rögtön nyilvánosságra hozta a cseh csúsztatást, hiszen a térkép azt a helyzetet ábrázolja, amitől Kossuth a legjobban félt, és egyáltalán nem azt, amit reálisnak tartott. Elfogadhatatlannak minősítette azonban Hegedűs Jászinak azt az értékelését, hogy Kossuth 1850-es állásfoglalásai a nemzetiségi területi autonómiák elutasításáról azt a meggyőződését sugallják, mely szerint „Magyarország darabokra fog tépetni saját centrifugális erői által". Ilyen alapon, érvel Hegedűs, „minden országot, amely büntetőjogot hoz be, avval lehetne vádolni, hogy gyilkosságokkal foglalkozván, azokat előrelátta, ennélfogva besorozható a bűncselekmények elkövetői közé ..."

gyar Monarchia további fenntartása lehetetlenné vált, a Birodalom mindkét felében az egyes nemzeti csoportok természetes fejlődési tendenciái érvényesültek, mint amikor a gát mögé szorított folyó vize áramlani kezd az akadály elmozdítása után."[120] Jászi történeti érvekkel védelmezi és helyezi tágabb összefüggésbe saját politikáját. A lényeg: nem az 1918–19-es külpolitika, hanem sokkal régebbi probléma, a nemzetiségi kérdés nem vagy rosszul kezelt betegsége a trianoni tragédia egyik mélyebb oka. Mindez persze egyáltalán nem csökkenti Jászi érvelésében a győztes nagyhatalmak politikusainak felelősségét Trianon etnikai és gazdasági irracionalitásáért és igazságtalanságáért. Mégis, ha sikerül bizonyságot adni arról, hogy nem puszta önkény és szeszély vezette a győzteseket, hanem a „háború kimenetelének volt egy természetes logikája, amely erősebb volt a diplomáciai játékok számításainál,"[121] akkor talán van esély a békeszerződések hibáinak korrigálására és a volt Habsburg-birodalom területén létrejött államok gazdasági együttműködésének helyreállítására, további konfliktusok elkerülésére. Az 1850-es Kossuth–Teleki levélváltások tanulsága Trianon és Trianon következményeinek perspektívájából Jászi szerint az, hogy toleránsabb nemzetiségi politikával, a nemzeti érdekeket jobban szolgáló külpolitikával az idejében felismert politikai problémák kezelhetők lehettek volna, hiszen amióta csak 1848–49-ben napirendre került a nemzetiségi kérdés, fenyegetett az ország területi egységének felbomlása, mégpedig a trianoni határhoz igencsak hasonlítható módon.

A föderalizmus esélyei

120 Kossuth and the Treaty of Trianon, 96. A *Foreign Affairs* magyar vonatkozású cikkeiről: Romsics Gergely: Magyarország a Foreign Affairsben, 1940–1948. *Külpolitika* VII(2001) 1–2, 208–254.

121 *I. m.* 86.

Jászi itt nem törekedett, nem törekedhetett sok szempontú, kimerítő elemzésre, ezt már megtette 1929-ben megjelent *A Habsburg-birodalom felbomlása* c. művében.[122] A magyar olvasókhoz 1983-ban eljutott könyvhöz írott bevezetőjében[123] Hanák Péter mutat rá: Jászi avval hoz újat a Monarchia felbomlásával kapcsolatos addigi irodalomban, hogy a Monarchiát összetartó és szétfeszítő erők összehasonlító elemzésével kimutatja: a felbomlás nem pusztán a háborús kimerültség, a katonai vereség következménye, hanem mélyebb okai a Birodalom megoldatlan gazdasági, társadalmi, politikai problémáiban keresendők. Ez azonban nem megkerülhetetlen végzet, hanem tendencia, amely megfelelő politikával befolyásolható. A történeti és szociológiai kutatás legfőbb értelme tehát a mindenkori lehetséges alternatívák kimutatása. A felbomlásnak pedig Jászi szerint a demokratikus föderalizáció volt az alternatívája, amelynek gondolati alapjait itt is Kossuth nézeteire vezeti vissza. A problémakört először 1912-ben megjelent könyvében járta körül, részletesen szembesült vele 1918-ban a Monarchia jövőjéről írva, és a felbomlás tapasztalataival gazdagabban, az amerikai perspektívából nézve is kitart mellette. Szembe kellett néznie 1912-es helyzetelemzésével, amikor úgy ítélte: „A magyar nemzetiségi kérdésnek nincs semmiféle közjogi komplikációja, semmiféle országos értelemben vett, külön államiságra törekvő, más államalakulatok felé természetszerűleg gravitáló, vagy történelmileg odatartozó szerveződés nem volt ebben az országban."[124] Az új helyzetben is tapasztalva a túlcentralizáció és a mesterséges asszimiláció gyakorlatát a Monarchia utódállamai-

122 *The Dissolution of the Habsburg Monarchy,* Chicago, 1929.

123 *A Habsburg-monarchia felbomlása.* Gondolat, Budapest, 1983. 16.

124 *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Válogatás. Gondolat, Budapest, 1986. 246.

ban, Kossuth ideáltipikus viszonyítási alap marad. Egyrészt a nemzetiségi kérdésnek a „személyi elv" alapján történő kezelése okán, „amely az osztrák szociáldemokrata párt 50 évvel későbbi elveihez hasonlítható és alapgondolata még ma is égetően aktuális a nemzetiségi problémával küzdő országok számára".[125] Részletesen ismerteti a vallási egyesületekhez hasonlítható nemzeti egyesületek tervét, mint a régióban alkalmazható modellt. A másik elem a Duna-konföderáció programja, amely „felismerte, hogy kizárólag Magyarország, Románia, Szerbia (és később Csehország) gazdasági és politikai szövetsége tudná biztosítani ezeknek a kisebb államoknak a függetlenségét a pángermán és pánszláv nyomás közepette, és hogy csakis így, a nemzetiségi probléma megoldása révén lehetne hathatósan fenntartani a békét Közép-Európában".[126] A kossuthi program alternatíva volt, Kossuth „messzelátó szemmel hangsúlyozta azt a problémát, amely fél évszázad után Magyarország romba döntője lett".[127]Jászi még ekkor is hisz abban, hogy a Monarchia föderatív átszervezése reális alternatíva volt, de érvei negatív érvek: a nemzeti kisállamiság csak szerepcserékhez és nem a nemzeti feszültségek feloldásához vezetett: „... az elnyomott nemzet politikai morálja gyökeresen megváltozik, ha uralomra jut. A nemzeti egyenlőség korábbi követelése könnyen átcsap a nemzeti szupremácia követelésébe ... a győztes nemzet kulturális és történelmi küldetésnek állítja be más, gyengébb nemzetek települési területének elfoglalását ...".[128] Mindebből új politikai program körvonalai rajzolódtak ki: Jászi politikai realitásnak tekintette a történeti Magyarország integritásának megszűnését és Szarka László megfogalmazásában: „ez a fel- és beismerés lett

125 *A Habsburg-monarchia felbomlása,* 406.
126 Uo.
127 *I. m.* 407.
128 *I. m.* 386.

a kiindulópontja annak az újraértékelésnek, amely a magyar hegemóniáról való lemondástól a regionális érdekközösség tudatosításán keresztül a Duna menti kisnemzetek magasabb rendű közösségtudatának szorgalmazásáig vezette el őt".[129] Ez azonban nem a kossuthi elvek tagadása, hanem az új körülmények közötti alkalmazására tett kísérlet.

Közös dilemma

A kossuthi párhuzamok nem korlátozódtak a politikai eszmék, stratégia és taktika összehasonlítására, hanem kiterjedtek a személyes sorsok összevetésére is. Egyik legfontosabb, már említett dilemma Jászi számára a Horthy-rendszer nyilvános, nemzetközi fórumokon történő kritikájának mértéke volt. A Times szerkesztőjéhez 1926 januárjában írott levelében Kossuthot teszi meg példaképének, amikor mérleget von a Bethlen-kormány által igényelt népszövetségi kölcsönnel kapcsolatos akciójáról. Jászi demokratikus politikai reformok végrehajtásától szerette volna függővé tetetni a kölcsön folyósítását, ennek érdekében sok előadást tartott és cikket írt.[130] Széles körű propagandamunkája visszhangra talált, de eredményt nem hozott, mivel a kölcsönt nem a Jászi által kívánatosnak tartott politikai feltételek mellett folyósították. „Minden erőfeszítésem kudarcot vallott és a Népszövetség úgy döntött, megmenti a kompromittálódott és pénzügyi csődbe került Horthy rezsimet ... Ezt követően felhagytam mindenfajta politikai tevékenységgel ... a helyzet némileg hasonló ahhoz, amikor a kiegyezés után Kossuth már nem harcolt a Habsburgok ellen ... Úgy éreztem, helytelen bármi olyat tenni, ami megnehezítheti a pénzügyi rekonstrukciót, még akkor is, ha

129 Szarka László: *i. m.* 76.
130 Litván György: Hazaárulás-e a hazára „árulkodni"? 125.

így megerősödik az abszolutista rezsim hatalma."[131] Ez, akárcsak Kossuth esetében, nem a kritika megszüntetését, hanem konkrét politikai akciók mellőzését jelentette. Jászi 1927. nyári megfogalmazásában: „Úgy érzem, hogy tudományos munkám mellett egy másik kötelezettséget is vállalni kell. Azt, hogy ébren tartsam azokat az eszméket, amelyeket 1918 októberében kitűztünk ... Politikai emigráció nincs többé, de van még néhány ember, aki ébren fogja tartani a magyarság lelkiismeretét a reakció mai sötét korszakában ... Meg-megújulóan le fogjuk szegezni elveinket a jövő számára ... Úgy, miként 1848 emberei közül megmaradt egy néhány, Kossuth Lajos és pár társa, akik nem engedték, hogy a forradalom nagy célkitűzése a 67 silány kompromisszuma által eltakartassék."[132] Jászi igencsak felértékeli lehetőségeit, tekintélyét, befolyását, hiszen kapcsolatrendszere révén jelentős közvetlen kárt aligha tudott volna okozni a Horthy-rendszernek.[133] Ezt kristálytisztán látta: „tökéletesen tisztában vagyok azzal a ténnyel, hogy a mai körülmények között az én ügyem elveszett, s mindaddig, amíg egy tory kormány van Angliában, egy fascista diktatura Olaszországban s míg a bolsevikiek megvadult terrorja minduntalan felújul, nincs hely ama demokratikus, liberális és konfederatív politika számára, melyért három évtizeden át harcoltam".[134] Kossuth példája könnyíthette a nehéz döntés meghozatalát, a passzivitás vállalását egy olyan időszakban, amikor munkaereje,

131 Az 1926. I. 8. levél másolata, Jászi Collection.

132 Legújabb hazaárulásom története és okai. Keltezetlen kézirat. Jászi Collection. Idézi és datálja: Litván György: Hazaárulás-e a hazára „árulkodni"? 130.

133 Vö. Litván György két tanulmányát: Irányzatok és viták a bécsi emigrációban. In Lackó Miklós (szerk.) *A két világháború közötti Magyarországról.* Budapest, Kossuth, 1984. és Egy barátság dokumentumai. *Történelmi Szemle,* 1975/2-3. 175–210. Mindkettő megjelent: Litván György: *Októberek üzenete.* Osiris, Budapest, 1996. 281–317, 211–268.

134 Uo.

energiája legnagyobb részét amúgy is a Habsburg Monarchia felbomlásával foglalkozó könyvének szentelte.

Egy újabb korszakban, 1945 után is viszonyítási pont marad Jászi gondolkodásában Kossuth. Egy évvel háromhetes közép-európai utazása után, 1948. március 15-én amerikai magyarok előtt mondja a következőket: „Sajnos, Kossuth nevét, amely még ma is legnagyobb tőkénk Amerikában, kisajátították, úgy jobboldali, mint baloldali extremisták behódoltak neki."[135]

Bár feloszlatták a nagybirtokot, „a szellem, amely az egészet áthatja, nem a Petőfi, a Kossuth és az Eötvös József szelleme, hanem a kelet totalitárius és a mindenható államot egyre jobban felduzzasztó atmoszférája ..., a magyar államgépezet minden lényeges ponton az orosz diktatúrát követi."

Realitás és prófécia

Miért volt olyan fontos Jászi számára Kossuth, elsősorban az emigrációs években? Ennek egyik oka az lehetett, hogy Jászi szemében Kossuth liberális, demokratikus és magyar nemzeti célokat egybekapcsolva, etikailag megkérdőjelezhetetlen módon politizálva próbált megvalósítani. Ez volt az a mérce, amelyet saját maga számára meghatározott, erre alapozva remélte, hogy hazai és nemzetközi támogatottságot szerezhet a Horthy-rendszer alternatíváját nyújtani akaró politikai programjához. A másik ok: Kossuth emigrációs politikájának tanulmányozásából leszűrhető volt az a tanulság, hogy a rövidebb távú kudarc, sikertelenség nem szükségszerűen jelenti a stratégiai cél elhibázottságát. A következetesség, a morális integritás szinte fontosabbnak tűnt Jászi

135 Magyar nyelvű kézirat, Jászi Collection.

szemében, mint az etikátlan taktikázással esetlegesen elért rövid távú siker. Kossuth egy olyan államférfiúi magatartás példája volt Jászi számára, amelyet „Sancho Panza valóságérzékelése vezet és Don Quihote kompromisszumokat elutasító idealizmusa lelkesít".[136] Ezt az ideáltípust szerette volna megközelíteni Jászi, úgy ragaszkodva a napi élet realitásainak tiszteletéhez, hogy közben soha ne veszítse szem elől az etikai normáinak mindenben megfelelő társadalmi-politikai célkitűzéseket. Tudatában volt annak, hogy ezt nem tudta (és nem is lehetett) elérni, amikor lehetőséget kapott a politikai cselekvésre. Ilyen helyzetekben inkább visszalépett a cselekvéstől, minthogy esetleg elveit érje csorba. Ez a típusú elvhűség nem könnyíti meg a politika kényszerpályáin történő érvényesülést, de sok tanulsággal szolgálhat mind a kortársak, mind az utókor számára. Ezt a következes elvhűséget, konok elszánást szimbolizálta Jászi számára Kossuth, amikor a nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés foglalkoztatta most lezárult századunk első évtizedének utolsó éveiben, amikor az első világháború utolsó évében a dunai konföderáció esélyeit latolgatta, amikor az emigrációban, a húszas évek második felében a Habsburg Monarchia felbomlásáról írt vagy amikor politikai tevékenységének lehetőségeit, korlátait és lehetséges következményeit mérlegelte.

Kossuth mérce, viszonyítási alap. Olyan Duna menti rendezés ősforrása, amelyet Kossuth sosem valósított meg, de amelyet emigrációs éveiben tervezett és terjesztett: egy demokratikus, liberális, a régió népei közötti békés együttműködést, a kisebbségek védelmét megvalósítani képes állam, illetve államrendszer kezdeményezője. Jászi hasonló célokat tűzött maga elé és bár mindig józanul számot vetett a realitásokkal, hatalmas energiát fordítva

136 Károlyi Mihályt az Oberlin College-ban 1930. január 17-én bemutató beszéd kézirata, Jászi Collection.

a helyzetfelmérésre és az ebből adódó rövidebb távú stratégiai lépések kiformálására, sosem adta fel egy demokratikus „Danubia" reményét. Litván György a „racionalista és humanista elvontságot"[137] tartja Jászi és köre nemzetfelfogása jellemzőjének, Hanák Péter szerint Jászi „mestersége a racionális prófécia volt".[138] Nem túlzott leegyszerűsítés talán, ha feltételezzük: Kossuth dunai konföderációs terveiben Jászi egy ilyen racionális prófécia megtestesülését látta és Kossuth kitartása, morális integritása számára is erőt adott. Ma már tudjuk: joggal remélhette, hogy legalább az utókor értékeli majd doktrinernek is minősíthető kemény következetességét és Kossuthhoz hasonlóan halála után teste is hazatérhet és bekerül a nemzet panteonjába.[139]

137 Litván György: *A polgári radikálisok nemzetfelfogása.* Kézirat. 19.

138 Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Magvető, Budapest, 1985. 157.

139 Jászi hamvait 1991. június 17-én helyezték el a Farkasréti temetőben szülei sírjában, Az újratemetési szertartás első szónoka, Göncz Árpád köztársasági elnök kiemelte: „Jászi Oszkár elképzelései nem voltak történelmietlenek, gyökerük Kossuth Lajos dunai konföderációról kidolgozott elképzeléseire nyúlnak vissza". In Litván Görgy (szerk.) *Jászi Oszkár hazatérése.* Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1996. 18.

Lukács György ifjúkori budapesti műhelyeiről

Lukács György életművének hatalmas és állandóan növekvő irodalma számos szempontból vizsgálja századunk nagy gondolkodójának munkásságát. A zsenialitás biológiai alapjaitól a polgári környezetben marxistává és kommunistává válás kérdéséig sokféle jellegű problémához „anyag" Lukács élete. Ez a rövid írás intellektuális teljesítményének század eleji budapesti hátteréről ad áttekintést.[140] A századelő „reformnemzedéke" oly sok világhírre szert tett személyiségének életével kapcsolatban teszik fel a kérdést: (Litván György szavait idézve) „ ... elszigetelt alkotásokról van-e szó, s ha nem, hogyan kapcsolódnak e külföldre űzött magyarok szellemi teljesítményei egymáshoz és a forradalmak előtti vagy alatti hazai kultúrához? Kapcsolódnak-e Lukács, Mannheim, Hauser, Tolnai Károly külföldön írt munkái az őket felnevelő Vasárnapi Körhöz? Jászi és Szende késői írásai a Huszadik Századhoz, a Polányi testvérek teljesítményei a Galilei Körhöz? Másképpen: hogyan sugárzott ki – éppen általuk – a világba a század eleji magyar gondolkodás?"[141] S ha az emigrációba kényszerülteken kívül a forradalmakat már nem túlélő vagy később is Magyarországon alkotókra, de egyértelműen egyetemes jelentőségű alkotókra is gondolunk ebből a körből s ezekből az évekből: mennyiben gyökereznek ezek az életművek az „alapját vesztett felépítmény" világában (Mátrai László nevezte így a századfordulói Osztrák–Magyar Monarchia kultúráját[142]) a századelő Budapestjének, Magyarországának valóságában és milyen mértékben más szellemi kihívások eredményei? A nagyigényű kérdésről itt természetesen csak igen keveset mondhatok. Néhány olyan intézményes és informális műhelyt említek meg, amelyek Lukács György szellemi érését is befolyásolhatták.

Mindenekelőtt nyomatékkal említem meg, hogy Lukács életének első 34 évéből mintegy 9-et töltött külföldön. Ha pedig gondolkodóvá érését első publikációinak évétől, 1902-től számítjuk, azt mondhatjuk, hogy első tudatos éveinek csak felét töltötte Magyarországon, másik felét főleg Németországban, valamint Olasz- és Franciaországban. Megvan tehát a veszélye annak, hogy túlbecsüljük itthoni intellektuális tapasztalatainak hatását gondolkodói fejlődésére.

A mára nagy számban hozzáférhető levelei, interjúi, visszaemlékezései, de kortársainak emlékezései is bizonyossá teszik, hogy már budapesti *középiskolás évei* (11-től 18 éves koráig) nyomot hagytak gondolkodásában akárcsak számos nemzedéktársáéban. Lukács az Evangélikus Gimnáziumba járt, tehát egyházi irányítású középiskolába, ahová azonban szívesen felvették jómódú, asszimiláns hajlamú zsidó polgárok gyermekeit is. Így került ide Lukács

140 A témakör legalaposabb feldolgozása: Lee Congdon: *The Young Lukács.* Chapel Hill and London, University of North Carolina Press, 1983.

141 Litván, György: Magyar múlt és jelen Amerikában. *Élet és Irodalom,* 1978. szeptember 16. 7.

142 Vö. Mátrai László: *Alapját vesztett felépítmény.* Budapest, 1976.

is, másokkal együtt, akikből később Amerikában az elektronika, az atomfizika nagyjai lettek. A budapesti Evangélikus Gimnáziummal kapcsolatban főképp a tanárok és az itteni önképzőkör szerepét hangsúlyoznám a serdülő Lukács szellemi fejlődésében. Akkoriban nem volt ugyanis kivételes eset Budapesten, ha elismert tudósok középiskolai tanárként dolgoztak, Lukács irodalomtanárai is (Lehr Albert, majd Tolnai Vilmos) szaktekintélyeknek számítottak. Lukács gimnazistaként ismerkedik meg a modern dekadens irodalommal (sajátos módon Max Nordau Entartung című könyvéből, amely sokat idézett az élesen kritizált Baudelaire, Swinburne és társaik műveiből). Friss olvasmányélményei alapján írott dolgozatai egyébként – visszaemlékezése szerint – heves tanári felháborodást váltottak ki. Természetesen inspirálóak lehettek tanáraival folytatott vitái, valamint részvétele az iskolai önképzőkör munkájában. Itt például előadást tartott Hebbel hatásáról Ibsenre és Hauptmannra, már ekkor foglalkoztatta tehát a modern dráma fejlődése. Az iskolai önképzőköri szereplések – ezt elmondhatjuk más iskolákról is, például Lukács jelentős író, tudós kortársának, Benedek Marcellnek az iskolájáról, a Barcsay utcai gimnáziumról, Polányi Károly alma materéről, a Trefort utcai iskoláról vagy talán leginkább a később említendő Galilei Kör alapítóinak Tavaszmező utcai középiskolájáról – igazi intellektuális feladatot jelentettek, Lukács és mások is ezeken a fórumokon szokhattak hozzá a nyilvános, nemegyszer igen éles vitákhoz. A különböző iskolákba járók kapcsolatai révén pedig a szellemi párbajoknak az adott iskola falain túlmenő visszhangja is lehetett. Lukács például jó barátságban volt az imént említett Benedek Marcellel, a későbbi neves íróval és irodalomtörténésszel, akinek húga az ő húgával járt egy iskolába. A kapcsolat mindkettőjüknek sokat jelentett. Lukács – aki gimnazista éveiben gyakran nyaralt Benedekéknél – nagyra értékelte Benedek Marcell apjának, a harcos újságírónak, a magyar népmesék összegyűjtőjének puritán elvhűségét, igazságszeretetét. Benedek Marcell így emlékezett Lukáccsal való gyerekkori barátságára: „Furcsa, hogy én, a gazdaemberektől származó szegény ember fia, aki Baczonban zsellérgyerekekkel játszottam, az Angol–Osztrák Bank vezérigazgatójának fiától értesülök arról, hogy szociális kérdés is van a világon, hogy Magyarországon 3 millió mezőgazdasági proletár él nyomorúságos viszonyok között és, hogy a szociális kérdést nemcsak holmi »lelketlen izgatók« tartják ébren."[143]

Benedek Marcellel és másik barátjával, Bánóczi József filozófus fiával, Bánóczi Lászlóval s a náluk valamivel idősebb Hevesi Sándorral, a későbbi nagy magyar rendezővel és színháztudóssal határozzák el egy új színház, a kor modern drámai törekvéseinek színpadot biztosító *Thália Társaság* létrehozását is.

A Thália Társaság elsősorban a külföldi színpadokon akkor hódító impresszionista és naturalista drámairodalom budapesti bemutatására, népszerűsítésére törekedett. Nem volt állandó épületük, alkalmilag kibérelt előadótermekben és színházakban játszottak. Ők tartottak először Budapesten munkáselőadásokat, együttműködve az akkor már jelentős szerepet betöltő szakszervezetekkel. Lukács – említett társaival együtt – a dramaturg munkáját vállalta. Műsorpolitikájuk jellemzésére néhány színmű címe, amely jellemző Lukács akkori szellemi tájékozódására is: Heyermans: A remény; Gorkij: Éjjeli menedékhely; Ibsen: Kísértetek; Hauptmann: Henschel fuvaros. A Thália Társaság 1904 novemberétől 1908 végéig tartott előadásokat. Az utolsó évad 50 előadásából már 46 (!) a munkások számára szervezett színház. Főképp ez volt az oka a hatóságok akadékoskodásának, amely miatt a Thália Társaságnak be kellett szüntetnie működését. Kezdeményezéseik azonban tovább hatottak a korabeli magyar színházakra.[144]

143 Benedek Marcell: *Naplómat olvasom.* Budapest, 1965. 76–77.

144 *A Thália Társaság (1904–1908). Levelek, dokumentumok.* Válogatta, jegyzetek, előszó: Bágor Éva. Budapest, 1988.

Lukács szellemi érzésének érdekes színtere ezekben az években a *Polányi-szalon* is. A korszak egyik legérdekesebb családjának, a „magyar forradalom dinasztiájának" története a századelő magyar szellemi életének fontos fejezete. Polányi Károly a gazdasági antropológia későbbi megalapozója, testvérei közül Polányi Mihály híres fizikus lett, egy ideig Einstein asszisztense is volt, majd filozófiai, tudományelméleti munkásságával szerzett nemzetközi elismerést, nővérük, Laura a budapesti bölcsészkart elvégző első nők egyike, történész. Szilárd Leó nem véletlenül akarta e családon keresztül vizsgálni, hogy a tehetség génjei hány nemzedéken keresztül öröklődnek. A szalon 1905 után élte virágkorát, lelke, összefogója a később világhírre szert tett gyerekeit már felnevelt özv. Pollacsek Mihályné volt. Jászi Oszkár így emlékezett a szalon légkörére: „Ez ... igen kevert társaság volt, de mind jobban Nietzsche és Marx hatása alá került ... A Cecil mama (e néven ismerte mindenki Pollacseknét, született Cecil Wohlt) körének nemcsak budapesti, de bizonyos fokig nemzetközi hírneve is volt, olykor külföldi gondolkodók is meglátogatták."[145] A családhoz tartozó (Pollacsek Mihály testvérének fia volt) Szabó Ervinen, a magyarországi szocialista gondolkodás legnagyobb, már akkor tekintélyes alakján kívül megfordultak itt a kialakulóban lévő polgári radikális csoport tagjai, szociáldemokraták, fiatal és már nevet szerzett irodalmárok, művészek is. E körben ismerte meg 1907 végén Lukács tragikus sorsú szerelmét, Seidler Irmát és itt is bizonyára sokszor találkozott ekkori egyik legjobb barátjával, Popper Leóval, akihez gyerekkora óta fűzte barátság (Popper apja, a neves zeneművész tanította csellózni Lukács húgát).

Az évtizedekig teljesen elfelejtett, mindössze 25 évet élt Popper Leóról közismert, hogy nagy hatással volt Lukácsra. Jól dokumentálják ezt Lukács visszaemlékezései, valamint Popper kiadott művei[146] és a nyolcvanas években hozzáférhetővé vált levelezésük. A festői és zenei tehetséggel egyaránt megáldott, ámde adottságait tüdőbaja miatt kiteljesíteni nem tudó Popper művészetelméleti írásaival teremtett maradandót. A művészi forma értelmezése írásainak központi gondolata, Lukács nekrológjának szavaival: „Az élet és a mű, a világ és a forma, az alkotó, a megformálás, a forma és a befogadó közötti szakadékot még soha senki se tárta fel anynyira, mint ő."[147] Popper gondolataira, kategóriáira Lukács többször hivatkozik az 1965-ben megjelent Az esztétikum sajátossága című művében.

Popper Leó és Lukács közös barátja volt Polányi Károly, az előbb említett Polányi család későbbi legnagyobb nemzetközi elismerést szerzett tagja, aki egy évvel volt fiatalabb Lukácsnál. Kapcsolatuk 1908–10 között a legintenzívebb, amikor a diáktársai között már nagy tekintélyű, vezetésre termett egyéniségű, a szocialista diákok között fiatal korától aktívan politizáló ügyvédjelölt elnöke lett a radikális egyetemi hallgatók 1908-ban létrehozott egyesületének, a Galilei Körnek. A kör 1908 őszén alakult, hátterében a budapesti egyetemen kialakult elméleti, világnézeti, sőt nemegyszer tényleges verekedéssé fajuló összecsapások voltak. Pikler Gyula volt a jogbölcselet tanára, körülötte csoportosultak a demokratikus, antiklerikális meggyőződésű egyetemi hallgatók, Pikler „belátásos elmélete" ugyanis a konzervatív természetjogi felfogással szemben azt fejtegette, hogy az emberek *szükségleteiket felismerve* alkotnak újabb és újabb intézményeket. Egyik, 1905-ben megjelent könyvének szavaival: „a jövőre nézve tervezett indítványok igazságosak legyenek, arra egy csöppet sem szükséges, hogy azok valaha már fennállottak legyenek, és ha fönnállottak, az egy csöppet sem bizonyít

145 Jászi Oszkár: Emlékeimből. In Litván György–Varga F. János (szerk.) *Jászi Oszkár publicisztikája.* Budapest, 1982. 559.

146 Popper Leó: *Esszék és kritikák.* Budapest, 1983.

147 Lukács György: *Ifjúkori művek. 1902–1918.* Budapest, 1977. 560–561.

igazságosságuk mellett – a praehistóriai legitimitás ezen elmélete a legkevésbé sem illik radikális reformerekhez."[148] Pikler rendkívül élesen támadta a klerikális és nacionalista sajtó, valamint az ilyen gondolkodású diákok. A szabadgondolkodás, a szabad véleménynyilvánítás jogát védelmező diákok, Pikler tanítványai alkották a magvát a *Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének* szerveként létrejött körnek, amely számos tudományos vitát rendezett és igen kiterjedt volt diák- és munkásoktatási tevékenysége is.

A háború folyamán az antimilitarizmus egyik központjává is lett a kör tagsága. Az évek során – diákegyesületről lévén szó – folyamatosan cserélődve mintegy 1000 körül mozgott a tagok száma: jogászok mellett főleg orvostanhallgatók gyülekeztek itt. Lukács a kör magas szellemi színvonalát értékelve, Polányi kérésére vállalt itt szereplést, így például 1908-ban a tudományos igazság ismérveiről folytatott vitában beszélt, 1909 áprilisában a drámai hatás lélektanáról fejtette ki nézeteit, 1910. január 16-án pedig itt tartja meg híres Az utak elválnak című előadását, amelyben egyértelműen foglal állást az elavultnak minősített impresszionista festészettel szemben. Kernstok Károly és a Nyolcak csoportja festészetéről beszélve ekkori világnézeti törekvéseit így foglalja össze: „Itt nem egy új művészet érvényesüléséről van szó, hanem a régi művészetnek, a művészetnek újra feltámadásáról és feltámadása előidézte élet-halál harcáról az új, a modern művészet ellen ... Dolgok lényege! Ezekkel a polémiát kerülően egyszerű szavakkal meg van jelölve a nagy vita anyaga, meg van jelölve a pont, ahol az utak elválnak. Mert az az egész világfelfogás, amelyben mi felnőttünk, az a művészet, amelytől mi első nagy benyomásainkat kaptuk, nem ismert dolgokat és tagadta, hogy lehet valaminek lényege ... Mert nem voltak dolgok, csak hangulatok szüntelen egymásutánja és

148 Pikler Gyula: *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése.* Budapest, 1905. 256. (Appendix II.)

hangulatok közt nincs és nem lehet értékkülönbség soha."[149] 1918 végén, röviddel a kommunista pártba lépése előtt, a Galilei Kör folyóiratában, a Szabadgondolatban jelent meg A bolsevizmus mint erkölcsi probléma című Lukács-cikk, s Lukács az egyik szónok a Galilei Kör Ady-emlékünnepélyén is 1919 februárjában.

A századfordulói magyar progresszív gondolkodás műhelyeiként főképp a modern szociológia magyarországi fórumát, a Társadalomtudományi Társaságot, és a hozzá szorosan kapcsolódó Huszadik Század című folyóiratot, valamint a magyar irodalmi megújulásnak teret adó Nyugatot szokták említeni. A Huszadik Századba 1906-13 között mintegy másfél tucat cikket, kritikát írt Lukács, közülük a legjelentősebb talán Új magyar líra című, elsősorban Ady munkásságát elemző terjedelmes cikke (1909). Jászi Oszkár örömmel közölte az írást (a Nyugat visszautasító döntése után), hiszen – Lukácshoz írott levele szavaival – úgy vélte: „nincs senki, aki a magyar esztétikában azokat a szempontokat képviselné, melyek a mi irányunkhoz közelebb állnának"[150] és emlékezett rá: Lukács ott volt 1906 augusztusában a *Társadalomtudományi Társaság* rendkívüli közgyűlésén, ahol szavazatával ő is hozzájárult a radikális irányzatot a vezetésből kiszorítani akaró konzervatív elemek akciójának megbuktatásához. A folyóirat körének társadalomszemléletével azonban Lukács sohasem érzett közösséget és ennek a szerkesztőség is tudatában volt. Egyik visszaemlékező írásában Lukács a következőképpen összegezte viszonyát e körhöz: „... izolált jelenség maradtam mind a Nyugat, mind a Huszadik Század körében. Hiába vetett fel drámatörténetem számos társadalmi kérdést, a magyar szociológusok pozitivista beállítottsága mellett azok nem keltettek érdeklődést ... Viszonyomat

149 Lukács György: *i. m.* 280–286.

150 Jászi Oszkár Lukács Györgyhöz 1909. augusztus 26. In *Lukács, György levelezése. 1902–1917.* Budapest, 1981. 149.

a Társadalomtudományi Társasághoz így lehetne a legrövidebben összefoglalni: amikor az az akkori Magyarországot bírálta, nem egyszer egyetértettem számos szempontjával ... De sohasem volt az az érzésem, hogy a Társaság törekvései végső soron egybeestek a sajátjaimmal; a legjobb esetben tűrt vendégnek éreztem magamat köztük."[151] A Nyugattól – többek között – az előbb említett, Az utak elváltak című cikkben kifejtett nézetei választották el, pontosabban, a Nyugat szerkesztői határolták el magukat tőle. Nagyon fontosnak tartotta ugyan, hogy publikálhasson a kor legrangosabb magyar irodalmi folyóiratában, de bizonyára nem volt számára vonzó a relativista szemlélet, az a szerkesztői felfogás, amelyet a Nyugat szerkesztőjével, Ignotusszal való első találkozására emlékezve idézett fel egy öregkori interjúban. Ignotus ugyanis a következőket mondta: „A maga cikke (valószínűleg Novalis-tanulmányáról volt szó) rendkívül okos, rendkívül szellemes, és mint látja, le is fogjuk hozni, de jegyezze meg magának, hogy mindennek, amit maga írt, az ellenkezőjét épp úgy meg lehetett volna írni."[152]

Két alkalommal járt Lukács közel ahhoz, hogy szerkesztő legyen. Az egyik, amikor 1910-ben a valószínűleg Ferenc Ferdinánd által pénzelt, Révész Béla és Zigány Árpád által szerkesztett *Renaissance* című lap szellemi irányításának átvételét tervezték Balázs Bélával. A Renaissance-ot a Nyugat liberalizmusába és tehetségkultuszába valamilyen okból bele nem férő fiatal írók alapították: hozzájuk csatlakoztak a Huszadik Század köréhez tartozó radikális és szociáldemokrata fiatalok, olyan írók, tudósok, „akiket áthatott a fejlett politikai öntudat, mint az nagy metamorfózisok idején történni szokott."[153] A lapban több Lukács-írás jelent meg,

151 Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra.* Budapest, 1969. 11.

152 Vezér Erzsébet (szerk.): Beszélgetés Lukács Györggyel. In Irodalmi Múzeum, Emlékezések I. Budapest, 1967. 20.

153 Rónai Zoltán: A magyar intelligencia. *Renaissance.* 1910/2.

de az „ellen-Nyugat" kialakítására vonatkozó terveket hamar feladták, a lap is rövidesen megszűnt.

A másik igen nagyszabású terv volt: 1910 eleje óta tárgyalt, levelezett Lukács egy új folyóiratról Fülep Lajos művészettörténésszel és Hevesi Sándorral, akit még a Thália Társaság köréből ismert. Az „új metafizika és antipozitivizmus" fóruma, a *Szellem* című lap végül is 1911-ben két számot ért meg a mintegy egyévi előkészítés után. Lukácsék az egyetem általuk nem sokra tartott filozófusprofesszorai nélkül szerettek volna kiadni, a Logos című, akkoriban indult német kultúrfilozófiai folyóirattal valamilyen módon együttműködve, egy lapot – ez lett a Szellem –, a szükséges egyeztetések azonban eredménytelennek bizonyultak, nem sikerült az együttműködés a tudományos élet vezető pozícióiban ülő filozófusok és Lukácsék között.

A Szellem szervezésével függött össze, hogy Lukács és Fülep körül fiatal tudósokból, művészekből baráti kör kristályosodott ki. A „progresszív idealizmus" híveinek összekötő hitvallását Balázs Béla fogalmazta meg naplójában, akinek a lakásán 1915 telétől vasárnaponként rendszeresen találkozott e társaság: „Egy erkölcsi arisztokráciát kell gyűjteni és szervezni magam köré ... Az erkölcsi érzékenységnek egy niveauját, intranzigens gőgjét, exkluzivitását egy kis táborban létrehozni, hogy abból egy jelszó, egy program születhessék. A morális forradalmat kell előkészíteni, melyre nagyobb szükség van, mint minden szociális forradalomra."[154] A Vasárnapi Kör tevékenységét elemző, ma már gazdag irodalom néha talán kissé eltúlozza e találkozók egykorú jelentőségét az idejárók későbbi nagyívű pályája miatt. A központi személyiségen, Lukácson kívül ugyanis rendszeres vendég volt Balázséknál – hogy csak a leghíresebbeket említsük – Antal Frigyes, Fülep Lajos, Hauser Arnold, Káldor György, Polányi Károly és Mihály, Sinkó Ervin,

154 Karádi Éva–Vezér Erzsébet (szerk.): *A Vasárnapi Kör.* Budapest, 1980. 78.

Varga Jenő, Tolnai Károly. Az emlékezők szerint Lukács személyisége dominált a találkozókon. Itt kifejtett gondolatai, leginkább az egyéni és társadalmi cselekedetek alapvetően etikai felfogása, sokszor meghatározó módon, hosszú időre befolyásolták a kör tagjainak gondolkodását, munkásságát.

Itt szeretnék utalni az akkori Lukács és az akkori magyarországi baloldal politikai gondolkodása közötti különbségre. A szociáldemokraták, polgári radikálisok, majd a függetlenségiek egyes csoportjai a társadalmi problémák megoldásában a nyugati demokráciák egyes intézményeinek magyarországi meghonosítását vélték szükségesnek. Ennek módjáról, üteméről és a szocializmus felé való továbbhaladásról egyébként sok vita folyt közöttük. A kapitalizmus imperializmusba forduló szakaszának válságjelenségeit Lukács is nagy részben a számos feudális elemet megőrző magyar valóságon keresztül értékelte, gondolkodói reagálása azonban általános jellegű s nem a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális intézményrendszer módosításában, hanem egész más szférában keresi a kiutat a társadalom válságából – mégpedig az egyén etikai magatartásának formálásában. Úgy gondolja, hogy a bűneiktől megszabadult egyének azután a társadalom megváltói lehetnek. (Állandóan foglalkoztatja például a kasztrendszer, illetve a morális és intellektuális elit kiválasztódásának problémája.) A kommunista párthoz is valószínűleg azért csatlakozik, mert az a meggyőződése, hogy itt olyan egyénekre találhat, akiket a tudatlan tömegek megváltására választott ki a sors. A magyar baloldal egy új politikai, gazdasági, társadalmi struktúra kialakítását tűzte ki célul, Lukács és a Vasárnapi Körben összegyűlt barátai inkább egy új embertípus keresői voltak. A témakörrel foglalkozók gyakran utalnak e különbségre a „progresszív materializmus" és a „progresszív idealizmus" fogalmainak szembeállításával.

A körben szerveződött meg a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája.* A kör tagjai 1917–18-ban két féléven át tartottak hangsúlyozottan nem népszerű előadásokat egy belvárosi iskolában mintegy 70 főnyi hallgatóságnak. A témákból: Balázs Béla: Dramaturgia, Fogarasi Béla: A filozófiai gondolkodás elmélete, Fülep Lajos: A nemzeti elem a magyar képzőművészetben, Lukács György: Az ethika, de szemináriumot tartott Kodály Zoltán és Bartók Béla is. Sajátos idealista világképük azokkal az Európa-szerte ebben az időben kibontakozó eszmei irányzatokkal rokonította az előadókat, amelyek egy metafizikai világképre alapozódnak és általános érvényű erkölcsi normákon alapuló magatartás igényét fejtik ki. A társadalom demokratizálását politikai programként kitűző politikusok, ideológusok gondolkodásától „jobbra" lévőnek látszik az ő platformjuk, azonban igen sokak útja vezetett innen a kommunizmus mint ideológia és a magyarországi proletárdiktatúra során mint gyakorlati tevékenység vállalásához. Lukács György következő műhelye is a napi politikai gyakorlat, a közoktatásügyi népbiztoshelyettes és a Vörös Hadsereg politikai biztosának feladatköre.

Ha a bevezetőben feltett kérdést újból feltesszük: hogyan nőnek ki a század eleji magyar kultúra kiemelkedő egyéniségeinek egykorú és későbbi teljesítményei a magyar környezetből s még egyszer áttekintjük Lukács budapesti műhelyeit, azt a következtetést kockáztathatjuk meg, hogy az ő esetében, gondolati fejlődésében, kibontakozásában fontos alakító élmények voltak az említett budapesti tapasztalatok. Önmegvalósításában azonban korántsem voltak annyira meghatározóak az említett budapesti fórumok, mint a legtöbb pályatársánál, akik az adott magyar valóság egészét vagy egy-egy elemét ilyen vagy olyan módon kívánták megváltoztatni és ezt a feladatot központi életprogramnak tekintették. Jászi Oszkár életművének például szerves eleme a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század, Polányi Károly nevével összeforr a Galilei Kör, Szabó Ervinével a marxizmus hazai megismertetése, a munkásmozgalmi munka – és folytathatnánk a sort.

Lukácsnál, bár a gondolatmeneteit elindító élmények sokszor magyarországi indíttatásúak, ezzel legalábbis egyenlő fontosságúak a klasszikus és modern egyetemes kultúrából származó motívumok, leginkább pedig az élete első alkotó évtizedeit betöltő általános művészeti, filozófiai, etikai kérdések. Lukács neve nem forr össze elválaszthatatlanul a század eleji magyar kultúra egyetlen fórumával sem. Számos helyen publikál, jelen van, de egyikkel sem azonosul. Saját, egyéni utat jár végig. Élete, szellemi fejlődése nyilvánvaló fordulópontjának a kommunista pártba lépése tekinthető. Most már egy konkrét mozgalom konkrét problémái kerülnek gondolkodásának, napi tevékenységének középpontjába.

A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben

A legtöbb nemzet és állam történetének vannak alapvető, az adott közösség minden tagja számára üzenetet (ha nem is feltétlenül mindegyikük számára ugyanazt az üzenetet) hordozó viszonyítási pontjai. A francia forradalom a franciáknak, Hitler náci birodalma a németeknek, Rigómező a szerbeknek, Fehérhegy a cseheknek, a felosztások a lengyeleknek, Gyulafehérvár a románoknak s így tovább. Olyan kulcsfontosságú események, amelyek a történelmükkel foglalkozás minden lehetséges szintjén megkerülhetetlenek. Szakmai kihívások a történész számára, retorikai alapelemek a politikusi közbeszédben, a közösségi kohézió építésének építőelemei az oktatásban, nagymama és unoka beszélgetésének témái a társadalmi közemlékezetben. A múlt sokfajta módon válik történelemmé, s kevés divatosabb téma van ma szakmánkban, mint e folyamat sajátosságainak vizsgálata.

Aligha kérdőjelezi meg bárki, hogy a huszadik századi magyar történelemben ez a viszonyítási pont Trianon, sőt talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a történelmi értelemben vett jelen Tria-

nonnal és közvetlen előtörténetével kezdődik nemzeti és állami történelmünkben. A nemzeti és állami létet befolyásoló Kárpát-medencei, európai és globális nemzetközi viszonyokban, a társadalomszerkezetben, a politikai kultúra alakulásában mai problémáink eredőit keresve előbb-utóbb akaratlanul mindig ide jutunk vissza. Az elmúlt fél évszázad igen gazdag kutatási termésétől függetlenül mai közemlékezetünkben leginkább Trianon közvetlen előtörténete részeként jelenik meg a Tanácsköztársaság. Szakmánk számára négy évtizede a Tanácsköztársaság számos forrás alapján érdemben kutatott szaktudományos téma, bár a legutóbbi években kevés kolléga választja témául. Hajdú Tibor, Borsányi György, Kende János, Litván György, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Pastor Péter, Péteri György, Raffay Ernő, Romsics Ignác, Salamon Konrád, Szarka László, Varga Lajos, Tőkés Rudolf, Völgyes Iván, Vörös Boldizsár vonatkozó munkái, a nem jelentéktelen helytörténeti irodalom gazdag anyagra építve vitáznak és a szintézisek túlnyomó része is külön fejezetben tárgyalja a forradalmak korát. A tudomány szintjén tehát szerintem a viták ellenére nem kérdéses, hogy a Tanácsköztársaság a magyar történelem integráns része. A politika és közbeszéd azonban gyakran sokat torzít, és Trianonhoz kapcsolva igen gyakran a baloldaliság valamennyi árnyalatának kompromittálására hasznosítja a Tanácsköztársaság emlékét.[155]

Így, amikor a 90 évvel ezelőtti Tanácsköztársaságot kívánjuk elhelyezni nemzeti és állami történelmünk folyamában, akarva-akaratlanul jelenünk dilemmáival is foglalkozunk. Bizonyítandó, a

155 Egy friss példa: „Szamuely Tibor, Kun Béla, Rákosi Mátyás és Farkas Mihály mai, magukat baloldalinak és liberálisnak mondó utódaira nincs szüksége a magyar közéletnek. Tenni fogunk a magyargyűlölet ellen!" Vona Gábor a Jobbik és a Magyar Gárda Egyesület elnöke közleményéből. 2009. április 21. http://www.jobbik.hu/node/6310. E jobboldali radikális álláspont jellegzetes szóhasználata a magyarországi közélet szereplőit „magunkfajtákra" és „magukfajtákra" osztja.

kutató szakemberek körében alapjában talán nem vitatott tételem: a Tanácsköztársaság nem felelőtlen kalandorok, nemzetietlen bűnözők által vezetett pillanatnyi kisiklás, puccs, hagyományainkból kiiktatandó tragikus intermezzo, Trianon legfőbb oka, hanem egy kudarcos kísérlet sok-sok évtized alatt felgyűlt, a háború következtében különösen robbanékonnyá vált politikai és társadalmi feszültségek megoldására. Sőt, e gondolatot tovább folytatva: mint cseppben a tenger, tükrözi e néhány hónap a modern kori magyar és mutatis mutandis közép-kelet-európai politika-, társadalom- és eszme-ideológiatörténet ma is lezáratlan alapkérdéseit, dilemmáit. Írásom második részében szeretném röviden bizonyítani ezt a tételt, először azonban csak néhány, szerintem különösen jelentős, a tudományt és a közvéleményt is formáló mozzanatra koncentrálva szeretném áttekinteni a Tanácsköztársaság magyar történelemben elfoglalt helyével kapcsolatos, szerintem legfontosabb nézeteket. Nem vállalkozom rendszeres historiográfiai áttekintésre,[156] csak arra utalok elöljáróban, hogy pozitív értelemben leginkább Gratz Gusztáv, Hanák Péter, Litván György és Szűcs Jenő, negatív értelemben elsősorban Szekfű Gyula, John Lukács és Salamon Konrád értékelései inspirálták gondolatmenetemet.

Rendkívüli módon leegyszerűsítve azt mondhatom, hogy a szakmánkba kerülésem óta eltelt mintegy három évtized során a magyar történelem fő vonalának *öt ideáltipikusnak tekinthető* végiggondolásával találkoztam.

Az *elsőt* nevezzük kurucosan romantikus-osztályharcos-dogmatikus nacionalista, kincstári optimistának (politikai megnyilvánulása a Forradalmi Ifjúsági Napok nevű 1965-től 1989-ig évente országosan megrendezett eseménysorozat volt, szemléleti alapműve Mód Aladár: *Négyszáz év küzdelem* a *független Magyar-*

156 Ezt legfrissebben Hajdú Tibor tette meg a Magyar Történelmi Társulatban tartott 2009. március 17-i előadásán. L. www.tortenelmitarsulat.hu

országért c., a II. világháború alatt írt, 1945 után számos kiadásban publikált műve), a *másodikat* enyhén labancos szociologizáló-realista, nemzeti illúzióoszlató, melankolikus-tragikusnak (Hanák Péter történetszemlélete tükrözi leginkább), a *harmadikat* liberális-demokratikus, októbrista optimista köztársaságinak (különösen Litván György, Kende Péter számos munkájában jelenik meg), a *negyediket* keresztény-nemzeti-humanista-hazafiasnak (Antall József 1989–1993 közötti történetpolitikai kijelentéseihez kapcsolódva formálódik), az *ötödiket* posztmodern, relativizáló, mikrotörténeti, társadalom- és mentalitástörténetre koncentrálónak (átfogóan a Hajnal István Kör). Alapkérdés e felfogások megkülönböztetésében az „objektív" és „szubjektív", „belső" és „külső" elemek arányának és viszonyának taglalása, valamint a „haladó" és „reakciós", „szerves-szervetlen", „egészséges-kóros" tendenciák megkülönböztetése nemzeti történelmünkben vagy az ilyen szempontú minősítések lehetőségének elutasítása.[157]

Az *első felfogás* pillérei: 1437, 1514, 1703, 1848, 1918–19 és 1945. A magyar történelem dinamikáját a politikai küzdelmek, leginkább az osztályharcok adják, Budai Nagy Antal és Dózsa György mozgalmai után négyszáz év küzdelem következett a független és szabad Magyarországért, Rákóczi úgy kapcsolódik Kossuth Lajoshoz, mint a róluk elnevezett két fontos budapesti utca, Károlyi Mihály forradalma előkészítette a Tanácsköztársaságot, amely nemzeti történelmünk első gigantikus, dicsőséges próbálkozása az osztályelnyomás igazságtalanságának megszüntetésére és a nemzeti függetlenség, szuverenitás biztosítására. Az imperialista túlerő, a forradalmi türelmetlenség szülte szubjektív hibák és az azokat kihasználó ellenforradalmi cselszövés vezetett a bukáshoz, de 1945 újabb, most már sikeresen kihasznált lehetőséget adott az 1919-es célok megvalósítására. E felfogás politikai gyakorlatba ültetése volt a Forradalmi Ifjúsági Napok 1965-től sok éven át ismétlődő, 1848. március 15., 1919. március 21. és 1945. április 4. üzenetét teleologikus sorba rendező rendezvénysorozata. Az 1950-es évek elején Rákosi március 9-i születésnapja bonyolította még a helyzetet.

157 Az első, második és harmadik felfogás szembesülésére adtak lehetőséget a „tízkötetes" Magyarország Története elkészítésével kapcsolatos viták. L. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. Értekezések a történeti tudományok köréből. 55; László Péter: New Approaches to Modern Hungarian History. *Ungarn Jahrbuch*, 1972/161–171; Kosáry Domokos: Viták a történeti tudományok területén az 1970-es években. *Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei*, XXIX (1980) 119–136; Glatz Ferenc: A XX. század az 1945 utáni magyar történetírásban, *Múltunk*, 1999/223–257.

A *második felfogás* a gazdasági és társadalmi fejlődés objektív tényeire koncentrál és az előző felfogásra reflektálva azt állítja, hogy Rákóczi Nagymajténnyal, 1848 1867-tel, Károlyi és 1919 csak az ellenforradalommal és Horthyval együtt jelenthetik a magyar történelem fő vonalát. E vonal megrajzolása során az a fő kérdés, hogy Ónodot miért követte Nagymajtény, Debrecent Világos, Károlyit Kun Béla és Kun Bélát Horthy, 1945-öt 1949, 1956. október 23-át 1958. június 16, 1989 eufóriáját napjaink kiábrándultsága? Mi magyarázza a magyar történelem kudarcait?[158]

A *harmadik felfogás* meghúzza a liberális demokratikus eszmei és ideológiai hagyományok ívét: 1989-ben értelmezése szerint 1848, 1918, 1946 és 1956 eszmei és politikai örökségére építhetünk, ez adta a harmadik magyar köztársaság biztos talapzatát: 1849 áprilisa kapcsolódik 1918 novemberéhez, 1946 februárjához, 1956 októberéhez és 1989 júniusához és októberéhez. Az utóbbi években a köztársaság napjának parlamenti ünneplése február 1-jén ezt a felfogást formálja aktuális politikai üzenetté. E felfogás a 19–20. századi magyar történelmet – Szelényi Iván tézisével élve

158 Hanák Péter felfogására példák: Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában c. tanulmánya. In Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában.* Budapest, 1975. 157–221. 1867 európai térben és időben c. tanulmánya in Hanák Péter: *1867 európai térben és időben.* Budapest, 2001. 183–196.

–„egy újra és újra nekiveselkedő, de mindig meg-megtorpanó polgárosodási kísérletként"[159] értelmezi.[160]

A *negyedik*, keresztény-nemzeti-hazafiasnak minősíthető *nézetrendszert* legjobban a ma használatos bankjegyeinken szereplő történelmi személyiségek fémjelzik: Szent István (10 000), Károly Róbert (200), Mátyás király (1000), Bethlen Gábor (2000), Rákóczi Ferenc (500), Széchenyi István (5000), Deák Ferenc (20 000), kritikus, válságos helyzetben az egységesnek minősíthető nemzeti érdeket hosszabb vagy rövidebb időre képviselni, védeni képes személyiségek. E felfogás kijegecesedett formájában értékeli Horthy Miklós és Kádár János konszolidációs teljesítményét is, és szkeptikusan tekint a forradalmak bajkeverőire.[161] Egyik megfogalmazása szerint „Trianon nagyobb és tartósabb kárt okozott, mint a negyven éven át tartó orosz és kommunista uralom ... a magyar állam és a magyar nép történelmében 1918–1920 volt e tragikus század mélypontja ... Még Kun Béla rendkívül népszerűtlen kommunista rezsimjét is a román hadseregnek kellett elűznie Budapestről".[162] E felfogás igen konkrét kérdésben konfrontálódott az előző liberális-köztársaságival 1990-ben: az új magyar parlamentnek döntenie kellett a nemzeti ünnepek és szimbólumok új rendjéről. A koronás címer és augusztus 20-a prioritása a Kossuth-címerrel és március

159 Idézi Bugyinszky György: *Népszabadság*, 2008. március 14. Hétvége, 3.

160 Litván György nagyhatású, tudományos szakszerűsége, hitelessége mellett személyiségének morális integritásával is ható nézeteire l. írásainak halála után megjelent gyűjteményes köteteit: *Maradjunk a tényeknél* (válogatta és szerkesztette Gál Éva és Kende Péter). 1956-os Intézet. Budapest, 2008; *Magyar gondolat – szabad gondolat* (válogatta és szerkesztette Gyurgyák János). Osiris, Budapest, 2008.

161 A szemléletre l. Antall József 1993. augusztus 21-i interjúját. HÍR-LAP melléklete 1993. szeptember 1. 1–8. Idézi: Romsics Ignác: Horthy-képeink. In Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Osiris, Budapest, 2008. 246.

162 John Lukacs: Magyarország a huszadik században. *Magyar Nemzet*, 2000. július 10.

15-tel szemben, a millenáris ünnepségekkel, a Szent Koronának a Parlamentbe szállításával kapcsolatos, a 2002. évi választási kampányban fontos szerepet kapó viták illusztrálják e felfogás politikai lecsapódását.[163]

A közgondolkodásban, közbeszédben kevésbé, a szakmában markánsabban jelentkezik az *ötödik*, a posztmodern *szemlélet*, amely mind társadalomtudományos, mind mikrotörténeti, mind történeti antropológiai formájában nem feltételez fő vonalat, hiszen illúziónak minősíti a szakszerű tudományos objektivitást, megkérdőjelezi a nemzeti történeti narratíva szükségét és lehetőségét. Ebből a perspektívából nézve a Tanácsköztársaság nem referenciapont, az e szemlélet jegyében fogant társadalomtörténeti szintézis nem említi ezt az időszakot s ezért most itt elhagyható az elemzésből.[164]

Milyen 1919-ben koncentráltan jelentkező modern magyar történeti alapkérdéseket hogyan válaszolnak meg tehát ezek a felfogások? Paradox módon az első, forradalmi ifjúsági napos és a negyedik, jobboldali felfogás is osztja azt a nézetet, hogy (Litván György 1988-as megfogalmazásában) az őszirózsás forradalom „a Tanácsköztársaság előszobája, a magyar kommünhöz vezető út egyik szakasza ... Jobboldalról ez volt ellene a legsúlyosabb vád, kommunista oldalról pedig ez a funkciója jelentette számára az egyetlen mentséget. A hetven éven át domináló horthysta-ellenforradalmi és kommunista megítélés tehát, ha ellenkező előjellel is teljesen egybecsengett."[165] A történeti-politikai vitákban a jobb-

163 A korabeli kormányzati oldal szempontjai: Rockenbauer Zoltán: Magyar millennium. In *Magyarország politikai évkönyve*. 2002. 106–113. Az ellenzéki kritika: Gerő András: Két millennium Magyarországon. *Mozgó Világ*, 2002/8, 13–24.

164 Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris, Budapest, 1998.

165 Litván György: Az 1918–19-es demokrácia két tűz között. In Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat*. Osiris, 2008. 214.

oldal ma szívesen állítja be a Tanácsköztársaságot egy, a KMP megalapításától a mai MSZP-ig húzódó konstruált vonulatba,[166] a mai baloldal gyökereit a két forradalom közül inkább 1918-hoz kapcsolja. Alapkérdés tehát a két forradalom viszonyának kérdése (1918–19 egy forradalom két fázisa vagy két egymással ellentétes forradalom), hiszen a mai republikánus felfogásban a magyar demokratikus hagyományok egyik legértékesebb eleme a Tanácsköztársaságtól élesen elhatárolt „októbrizmus", a Tanácsköztársaság vörösterror és csak színében tér el a fehérterrortól.

Valamennyi nézetrendszerben felmerülő kérdés, hogy kiemelkedő értelmiségiek Babitstól Bartókig miért üdvözölték vagy legalábbis fogadták el a Tanácsköztársaságot s általában a radikális baloldali politikát. Az első baloldali népfrontos (1956 után gyakran manifesztálódó) felfogás számára ez általában a történelmi szükségszerűség felismerését jelentette részben őszinte lelkesedésből (Krúdy Gyula szavaival: „nem félni az új történelemtől, az új Magyarországtól, a forradalmi szilajságú emberi akarások és ideálok robbanásától. Csak pusztuljon, vesszen el a régi világ ..."[167]), részben józanságból („Lenin úgyszólván minden dolgozó embert és a nép minden vezetőjét előbb megkínált az új rendszerbe való békés beilleszkedéssel, mielőtt rászánta volna magát az összezúzásukra"[168]) vagy óvatos számításból.[169] Az egyik legleegyszerűsítőbb jobboldali megfogalmazás nem is keres magyarázatot: „Ez csupán az ő tévedésük, illetve az ő szégyenük. A történelem ugyanis már

166 L. például a HÍR TV 2009. február 21-i emlékező műsorát Tamáska Péterrel és Stark Tamással. HÍR TV Archívum.

167 Krúdy Gyula: Új történelmet kell írni. *Magyarország,* 1919. április 16. Idézi Pándi Ilona: *A haladó magyar értelmiség útja 1848–1948.* Kossuth, Budapest, 1977. 68.

168 Magyar Lajos: Az intelligencia az orosz Tanácsköztársaságban. *Világ,* 1919. március 23. Idézi Pándi Ilona: *i. m.* 70.

169 „A karrieristák ... óvatosságból, koncot remélve mutatkoztak lojálisnak ..." Pándi Ilona: *i. m.* 70.

bebizonyította, hogy a kommunista rendszer zsákutca volt, eleve nem lehetett jól csinálni."[170]

A Tanácsköztársaságban koncentráltan jelentkező, ma is aktuális történeti-politikai kérdés a parlamentarizmus szerepének, illetve a parlamenten kívüli politizálás lehetőségeinek megítélése. Tágabb eszme- és ideológiatörténeti perspektívában, különösen, hogyha a Tanácsköztársaság idején szerveződő szegedi ellenforradalmi csoportosulás ideológiáját is számításba vesszük, a proletárdiktatúra időszaka az 1867-es rendszer megkövesedett 1848-as és 1867-es platformjainak meghaladására tett legradikálisabb, legkövetkezetesebb próbálkozások periódusa. Előzménye ilyen értelemben nemcsak a szocialista, szociáldemokrata eszmekör valamennyi ága, beleértve az agrárszocialista mozgalmakat, nemcsak a radikális demokrata gondolatvilág is, hanem a keresztényszocialista, valamint újkonzervatív, néppárti ideológiák is, mindazok a különböző hatékonyságú szervezeteket vezető ideológiák, amelyek a hagyományos nemesi liberalizmus és a tőkés fejlődés következményeinek kritikájával léptek fel. Mindaz, ami a dualizmus utolsó két-három évtizedében szórványosan jelenik meg, váratlan robbanást okozó eleggyé áll össze 1919 márciusára. A konzervatív és a marxista-szocialista forradalmárok között a megváltás forrásában van a fő különbség: a marxista értelmezés szerint ez az egyetemes osztályszolidaritás, a konzervatív forradalom szerint a nemzeti egység. Az eszközök hasonlóak: szűk választási pártelitek helyett hatékony tömegmozgalom szervezése, szociális demagógia, a kor technikai színvonalának megfelelő leghatékonyabb propagandatechnikák alkalmazása. A liberalizmus minden formájá-

170 Salamon Konrádot idézi Pető Iván Salamon Konrád Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Korona, Budapest, 2001. c. könyvéről írott recenziójában. *Mozgó Világ,* internetes változat 27/12.

nak teljes feladása és elutasítása ilyen értelemben természetesen 1918 októbere célkitűzéseinek is megtagadása.

A közjogi kérdések helyett a szociális problémák állítása a nemzeti politizálás középpontjába és az internacionalizmus doktrínájának hirdetése az adott körülmények között azonban határozott nemzeti funkciót kapott, hiszen mint erre Ormos Mária is többször felhívta a figyelmet: a magyarországi proletárdiktatúrát a bolsevista veszély mellett legalább olyan mértékben lehetett zsarolásként, a magyar nacionalizmus új trükkjeként értelmezni.[171]

Társadalomtörténeti szempontból is koncentráltan jelentkezik minden, a Tisza Kálmán-i és Tisza István-i rendszer kritikusai által évtizedek óta hangoztatott probléma. Ilyen a föld nélküli agrártársadalom erjedése, a középosztály különböző csoportjainak helykeresése, az ipari munkásság és más alsó városi rétegek szociális problémái által generált feszültségek, amelyeket megsokszoroztak a háború megpróbáltatásai. Idekívánkozik az erőszak problémája: a gyilkolás és pogrom politikai alkalmazása nem 1918–20 váratlan újdonsága, hanem a háborúk, leginkább a nagy háború tapasztalatait teljesíti ki. Az állami önkénnyel, tüntetőkre lövéssel, tömegtüntetések véres feloszlatásával nem 1918–19-ben találkozott először a magyar társadalom. Újdonság a nagyságrend és az események rendkívüli felgyorsulása.[172]

E problémakör része a zsidóság szerepe és az antiszemitizmus szerepe a Tanácsköztársaság idején. Hajdú Tibor, Bihari Péter, Gyurgyák János, és újabban Balázs Eszter munkálkodott sokat a mai magyarországi értelmiségi szekértáborok formálódásának

171 Így például: Ormos Mária: *Padovától Trianonig.* Kossuth, Budapest, 1983. 210.

172 L. legújabban: Alice Freifeld: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914.* The Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C. –The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 2000; Bihari Péter: *Lövészárok a hátországban.* Napvilág, Budapest, 2008.

1905-ig visszanyúló történetén, jól ismerjük az antiszemita előítéletek alakulását és egyre többet tudunk a zsidó vallási irányzatok egymás közötti vitáiról (Haraszti György, Frojimovics Kinga, Konrád Miklós) is. Legutóbb Kende János összegezte tények és közgondolkodásbeli sztereotípiák különbségeit,[173] témánk szempontjából azonban az a lényeg, hogy valamennyi domináns modern nemzeti történeti narratívában a Tanácsköztársaság kulcsfontosságú esemény e szempontból is. Akár a bűnbakkereső mechanizmusokat, akár a radikalizált tömegek motivációját, akár a magyarországi zsidó társadalom történetét, akár a modern magyar művelődés történetét kutatjuk, a Tanácsköztársaság nem sajnálatos epizód, hanem hosszú távú magyar eszme-, társadalom-, politika-, mentalitástörténeti folyamatok megkerülhetetlen sűrűsödési pontja. Koncentráltan jelzi azt is, hogy e feszültségek, folyamatok alakulását a Kárpát-medencében milyen drámai közvetlenséggel befolyásolják a közelebbi és távolabbi külső feltételek.

Legjobb tudomásom szerint nemzeti-állami történelmünk legutóbbi szintézisét egy angol kolléga, Bryan Cartledge írta, angolul 2006-ban, magyarul 2008-ban jelent meg. Megfontolandónak tartom a Tanácsköztársasággal, a huszadik századi magyar társadalmi mentalitással kapcsolatos értékelését, amely visszavezet tanulmányom bevezetőjéhez. Szerinte a 133 nap meghatározóan formálta az 1919 utáni magyar nemzeti lelkületet, megalapozta a kommunizmus és a Szovjetunió gyűlöletét, azt a felfogást, amely Sztálint Hitlernél is nagyobb veszélynek tartotta mind a világ, mind Magyarország számára és a hatalomátadásra hivatkozva kompromittálta 1918 októbrista republikánus demokrata hagyományait is.[174] Hasonló értékelést ad a Bécsben alkotó Lendvai Pál is: „Mindössze

173 Kende János: „Zsidó identitásukat felszámolták". A Tanácsköztársaság és az úgynevezett „zsidó részvétel". *Szombat,* 2009. (xxi) március, 14–16.

174 Bryan Cartledge: *The Will to Survive. A History of Hungary.* Timewell Press, London, 2006. 330.

133 napig tartott és valójában dupla ajándék volt mind a nagy étvágyú, új szomszéd államoknak, amelyek a gyűlölt Magyarország feldarabolását most antibolsevista retorikával követelhették, mind pedig a tekintélyelvű jobboldal ezt követő, nem kevésbé kemény rendszerének, amely negyedszázadon át a demokráciát és a liberalizmust a bolsevizmussal és terrorral, a bírálatot pedig az árulással azonosította. A tényleges tragédia abban rejlett, hogy a tiszavirágéletű kommunista rezsim a polgári forradalom romjain jött létre, mintha annak természetes folyománya lett volna."[175]

Ma, amikor váratlan, félelmetes, nehezen megismerhető új kísértetek járják be nemcsak Európát, hanem az egész világot, újra nyomatékosan napirendre kerül az útkeresés, a hatalmas társadalmi, gazdasági problémák kezelésére alkalmazható modellek kutatása. A Tanácsköztársaság a huszadik század első kataklizmája utáni magyar útkeresés egyik, súlyosan kudarcos modellje. A sok ígéretes és kevésbé ígéretes modell összeomlása utáni helyzetben a történetét értékelő harag és részrehajlás nélkül kutató, saját koruk ellentmondásaiban is eligazodni próbáló történészeket, magunkat csak szerénységre és visszafogottságra inthetjük.

175 Lendvai Pál: *Magyarok. Kudarcok győztesei.* Helikon, Budapest, 2001. 365.

A magyarság mint európai bűnbak: hiba, bűn, büntetés

Milyen szerepet játszhat, játszhatott a bűnbakkeresés a magyarság sorsát illető nemzetközi politikai döntésekben, leginkább az I. világháború utáni béketárgyalások, az Európa közepén húzódó államhatárok átrendezése során? A kérdésre adott eddigi válaszok széles spektrumban helyezhetők el. Az egyik véglet, a német tőrdöféselmélettel némileg rokonítható álláspont szerint „a világháborút nem a harctéren vesztette el a magyarság, hanem a nyugat-európai közvéleményben: a magyarnak azzal a képével szemben, amelyet ellenfelei állítottak a világ elé, nem tudott olyan képet vetíteni, amely meggyőző erővel védhette volna meg jogait".[176]

A hagyományos politikatörténet ugyanakkor nem tulajdonít nagy jelentőséget az ilyen társadalomlélektani tényezőknek, hiszen a politikai döntések az államok egymás közötti tárgyalásai

176 Balogh József: A nemzeti önismeret eszközei. *Magyar Csillag,* 1943(II) 620. Idézi Jeszenszky Géza: Magyarország változó képe Nagy-Britanniában. In *Magyarságkép és történeti változásai.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. 88.

során és nem társadalmi fórumokon születnek és a rendelkezésre álló források elsősorban ezt dokumentálják. A tárgyalásokat folytató politikusok gondolkodását, véleményformálását és ebből adódóan gyakran a döntéshozatalt is azonban neveltetésből, kapcsolatrendszerből, olvasmányokból származó szubjektív tényezők is befolyásolhatják. Témánkhoz kapcsolódva gyakran idézik például a párizsi béketárgyalásokon részt vevő brit delegáció egyik tagja, Harold Nicolson utólagos vallomását a magyarsággal kapcsolatos érzéseiről: „... erre a turáni törzsre heves utálattal tekintettem és még tekintek ma is. Unokatestvéreikhez, a törökökhöz hasonlóan sokat romboltak, viszont semmit sem teremtettek ... századokon át elnyomták nemzetiségi alattvalóikat. A felszabadulás és büntetés órája elérkezett."[177] Nem kis számban kínálkoznak természetesen a szélesebb közvélemény formálódását, illetve formálásának módszereit tükröző források: sajtó, széles körben terjesztett brosúrák, agitációs kiadványok, röplapok, levelezések, propagandakampányokra vonatkozó dokumentumok.[178] Ez a tanulmány arra tesz vázlatos kísérletet, hogy további kutatásra ösztönzően a magyarság európai bűnbak szerepének néhány elemét foglalja össze.

Bűn nélkül nincsen bűnbak – a bűnbakkeresés folyamatának éppen az a lényege, hogy a bűn hordozója világosan kijelöltessék. Milyen bűnben találta vétkesnek a modern európai közvélemény a magyarságot? Milyen „európai bűnt" ruháztak át rá?

177 Harold Nicolson: *Peacemaking 1919.* New York, 1965. 33–34.

178 Ez utóbbira egy témánkhoz kapcsolódó jellegzetes példa: 1918. április 8. és október vége között a brit háborús propagandát irányító Enemy Propaganda Department 643 röplapot 60 millió példányban és 112 újságot 10 millió pédányban juttatott (leginkább repülőgépről) az Osztrák–Magyar Monarchia területére. Sanders, M. L.–Taylor, Philip M.: Britische Propaganda im Ersten Weltkrieg, 1914–1918. Berlin,1990. 185. Idézi: Anikó Kovács-Bertrand: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931).* R. Oldenbourg Verlag, München, 1997. 38.

A magyarság hibái

Egy az Osztrák Néprajzi Múzeumban őrzött, gyakran reprodukált 18. század eleji kép 10 európai nép jellegzetességeit ábrázolja.[179] A képek és a hozzájuk fűzött rövid magyarázatok az egyes népekre vonatkozó korabeli tipikus vélekedéseket összegzik. A magyarokról igen negatív képet kapunk: hűtlenségre, árulásra hajlamos, kegyetlen, lusta és tanulatlan, lázadozó típus. Mintegy másfél évszázaddal későbbről szintén rendelkezésünkre áll egy hasonló ún. Völkertafel, amely a Habsburg Monarchia népeiről ad négy nagy csoportba osztott áttekintést. A neoabszolutizmus idején, annak magyarellenes hangulatát is tükrözve a neves etnográfus, Karl v. Czoernig által szerkesztett mű[180] a magyarokat az örmények, zsidók és cigányok társaságában az „ázsiai" vegyes csoportban helyezi el. A két forrás jól ábrázol egy a magyarságra vonatkozó régi keletű, Freisingi Ottóig, sőt a népvándorlás koráig visszanyúló európai sztereotípiát. Eszerint (a témakört először áttekintően vizsgáló Eckhardt Sándor szavaival): „a magyarság csak egy Ázsiából, tehát a barbárság kontinenséből előtörő jöttment rabló nomád nép, melynek nincs helye a magas műveltségű szláv, „román" és germán népek között".[181]

A modern kori európai magyarságkép egyes 18. századi elemeit számos forrás, elsősorban nyugat-európai, főleg francia útleírások és térképek elemzése alapján igen széles összefüggésrendszerbe

179 Völkertafel-Steiermark: Kurze Beschreibung der in Europa befindlichen Völker und ihrer Eigenschaften. Museum für Volkskunde, Wien.

180 Karl Freiherr v. Czoernig: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie.* I. Bd. Wien, 1857, 74–80. Idézi Hanák Péter in *Magyarságkép és történeti változásai.* Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond (szerk.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. 29.

181 Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 111–112.

ágyazva mutatja be egy amerikai szerző, Larry Wolff. Tétele szerint a nyugat-európai identitás felvilágosodás korabeli formálásának volt része az elmaradott, civilizálatlan, barbár Kelet-Európa „feltalálása". Magyarország több általa idézett korabeli francia forrásban a civilizált Franciaország európai ellenpontja. Ez a negatív ábrázolás egybevág az Eckhardt Sándor által idézett német és osztrák szerzők írásaival a lusta, önző, zsarnok, műveletlen magyar nemességről.[182] A negatív képből (amelyre különböző korszakokból természetesen még számos példát idézhetnénk) azonban nem következik feltétlenül a bűnösség vádja és a büntetés igénye, ez – legalábbis az itt vizsgált magyarság vonatkozásában – a századforduló új jelensége.

Bűn és hiba

A magyarság bűnös felelősségének a gondolatát elsősorban egy angol közéleti személyiség, R.W. Seton-Watson honosítja meg publicisztikai, írói majd gyakorlati politikai tevékenysége révén. A Monarchia iránt szintén érdeklődő kollégájával, Wickham Steed újságíróval, a Times munkatársával együtt az 1900-as évek közepén, a magyarországi politikai válság idején kezd el sokat publikálni Magyarországról. Magyarságképüket eredendően még az a Magyarországot mintaszerű alkotmányos államnak tartó szemlélet alakította, amely a békét biztosító európai hatalmi egyensúly megőrzését remélte a magyar liberális vezetéstől. Tapasztalataik az 1906-ban hatalomra kerülő koalíció türelmetlen nacionalizmusáról alapvetően formálták át nézeteiket és a magyar politika talán legnagyobb nemzetközi visszhangot kapott kritikusaivá váltak. Né-

182 Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment.* Stanford University Press, 1994. 105, 165, 291.

zeteik alakulásában, az új, negatív Magyarország-kép formálásában jelentős elmélyülést hozott az egész Európában visszhangra talált 1907. október 27-i csernovai vérengzés. A szlovák falu lakossága e napon az utcára vonulva azt követelte, hogy saját pénzükből épített templomukat szlovák nacionalista tevékenysége miatt bebörtönzött volt plébánosuk, Andrej Hlinka avassa fel. A csendőrök fellépésének 15 halálos áldozata volt és különösen negatívan hatott az európai közvéleményre az incidenst követő per, amely a csendőrök eljárását jogosnak találva a tüntetőket büntette meg. Egy évvel később jelent meg R.W. Seton-Watson *Racial Problems in Hungary* c. műve, amely – kétségtelenül sok túlzással, ezért a régió múltjáról és jelenéről kevéssé tájékozottak számára igen meggyőzően – foglalta össze a nemzetiségeket erőszakosan asszimiláló magyar politikával kapcsolatos elítélő nézeteit.[183] A kritikával az európai közvéleményt a magyarországi nemzeti kisebbségek érdekében kívánta mozgósítani, de ez ekkor még korántsem jelenti a Monarchia és azon belül Magyarország területi integritásának megkérdőjelezését. A háború idején azonban tovább élesedik a Monarchia nemzetiségi problémáival kapcsolatban egyre tekintélyesebb szakértőnek számító Seton-Watson kritikája. Az Adevarul c. bukaresti román lapnak 1915-ben adott interjújában a következőket mondta: „Amit a porosz militarizmus jelent nekünk, azt jelenti a magyar hegemónia Önöknek: ezek az európai fejlődés fő akadályai. Nekünk, francia és orosz szövetségeseinkkel a német veszéllyel kell szembeszállnunk, önöknek a szerbekkel együtt véget kell vetni annak, hogy a magyar faj brutális és természetellenes módon uralja szomszédait".[184] Nézeteivel egybevágott a nagytekintélyű angol történész, G.

183 Részletes elemzését l. Péter László: Az 1905. évi alkotmányválság, a „magyarkérdés" az angol sajtóban és Scotus Viator pálfordulása. In Péter László: *Az Elbától keletre.* Osiris, Budapest, 1998. 290–339.

184 Idézi: Hugh Seton-Watson: R. W. Seton-Watson and the Trianon Settlement. In Béla K. Király and László Veszprémy (eds): *Trianon and East Central Europe.*

M. Trevelyan felfogása, aki az első világháború egyik fő okaként a nemzetiségeket asszimiláló magyar politikát jelölte meg: „A német uralkodni vágyás önmagában nem lett volna elég ahhoz, hogy lángba borítsa az egész világot, ha a német kultúra nem lépett volna szövetségre egy olyan erővel, amely hozzá hasonlóan semmibe vette mások jogait: a magyarok elszántságával, hogy magyarosítsák a Magyarország határain belül élő románokat, szlovákokat és horvátokat ... Gróf Tisza politikája még csak nem is a magyar nemzet, hanem a politikai jogoktól a saját faját is megfosztó magyar oligarchia politikája volt ... Az osztrák-magyar közösségben ... ez a magyar oligarchia volt a domináns erő."[185]

Franciaországnak a párizsi béketárgyalásokon játszott meghatározó szerepe miatt feltétlenül figyelmet kell fordítanunk a francia közvélemény első világháború előtti magyarságképének formálódására. Az újabb kutatások részletesen feltárták ezt a folyamatot. A negatív kép hosszabb távú stabil elemei a francia szempontból igen veszélyesnek tartott németbarátság és a szlávok elnyomása. A teljesebb képhez hozzátartozik, hogy evvel párhuzamosan egyes párizsi szalonokban a Hármas Szövetség esetleg elmozdítható „leggyengébb láncszemeként" beszéltek Magyarországról és elismeréssel adóztak gazdasági-kulturális teljesítményének. Más országok magyarságképének alakulásához hasonlóan itt is a koalíciós időszak idején fogyott el az 1848-as bizalmi tőke. Az 1907-es, a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésével a nemzetiségek magyarosítását felgyorsítani kívánó Lex Apponyi és Bosznia-Hercegovina

---

War and Society in East Central Europe, Volume XXXII. Distributed by Columbia University Press, New York, 1995. 46.

185 Charles F. Horne (ed.): *Source Records of the Great War.* Vol.1. National Alumni. 1923. 187. Az amerikai forrásgyűjtemény helyet ad Apponyi Albertnak is, aki szerint a Karagyorgyevics-család trónra kerülése óta Szerbiában folyamatosan összeesküvést forraltak Ausztria–Magyarország ellen (325.), „... ez ellen fel kellett lépnünk vagy fel kellett volna adni az élethez való jogunkat" . (328.)

1908. októberi annexiója mérföldkő a Magyarországgal kapcsolatos negatív kép erősödésében. A francia politikusok a szlávellenes és németbarát magyar politika folyamatosságának megnyilvánulásaként értékelik ezeket a lépéseket. Ebben, a világháborúig nem változó légkörben vall kudarcot a koalíció kereskedelemügyi miniszterének, Kossuth Ferencnek az akciója egy ötszázmillió koronás államkölcsön kibocsátására a párizsi tőkepiacon s nem sikerül a francia újságírók megnyerésére irányuló kísérlet sem.[186]

Seton-Watson és Steed munkásságának hazai szakértője, Jeszenszky Géza számos alkalommal kifejtette, hogy bármilyen intenzív, hatékony propagandamunkát is végzett a két befolyásos brit személyiség: „Félrevezető és leegyszerűsítő lenne a Monarchia és vele együtt a történelmi Magyarország elpusztulását néhány írás hatásának tudni be."[187] Mégis úgy látja – és témánk szempontjából ez igen fontos –, hogy a kritika jóval többet jelentett, mint aktuálpolitikai lépések elítélését: „az angliai magyarságkép megváltozása és a világháború alatti francia, román, cseh és délszláv propagandaírások nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az ellenséggé vált Magyarország fölött a háború végén korábbi brit és francia barátai is könnyű lelkiismerettel mondták ki az ítéletet: bűnös nemzet, földaraboltatik."[188] Vesztett háború nélkül nyilván

---

186 Nicolas Bauquet: Egy ártatlan diplomáciai flört: Franciaország és a koalíció, 1905–1909. *Valóság,* 2000(8), 83–93. A szerző disszertációja: Les francophiles hongrois entre nationalisme et occidentalisme 1896–1914. Mémoire de maîtrise d'histoire sous la direction de Bernard Michel. Université Paris I. Année 1998–1999; Átfogó elemzést ad Pastor Péter: Franciaország hadicéljai Ausztria–Magyarországgal szemben és a trianoni békeszerződés. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.*Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 37–48.

187 Jeszenszky Géza: Magyarország változó képe Nagy-Britanniában. In *Magyarságkép és történeti változásai.* Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond (szerk.), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. 89.

188 Uo.

nem sok figyelmet érdemeltek volna ezek az írások, de a pusztító küzdelem veszteseinek helyzetét ronthatták. Kevesebb figyelmet szoktunk fordítani a szervezett frontpropaganda hatására, az így terjesztett gondolatok a háború után is hathattak.[189]

Bűn és büntetés

Az a felfogás, hogy az első világháború veszteseit nem egyszerűen legyőzöttnek, hanem egy Európa békéje elleni bűnös összeesküvés tetteseinek kell tekinteni, meghatározta a párizsi békekonferencia légkörét. A Monarchia szétesett, megszűnt az évszázados nemzetközi kapcsolatrendszer egyik pillére. Az új világpolitikai nagyhatalmi egyensúlyépítés részeként a győztes hatalmak egyik első párizsi döntésükkel bizottságot hoztak létre a háborús felelősség megállapítására. Alig három hónapos munka után, az 1919. május 6-i plenáris ülésen a tizenöt fős, 10 ország képviselőiből álló bizottság beterjesztette jelentését, amelyet azonnal elfogadtak. Már az első bekezdés leszögezi, hogy a „felelősség azoké a hatalmaké, amelyek agresszív politikájuk jegyében üzentek hadat. E leplezett politikai szándék miatt a háború okát egy az Európa békéje elleni sötét összeesküvésként határozhatjuk meg … A felelősség elsősorban Németországé és Ausztriáé (itt ez a Monarchiát jelenti) …" A zárókövetkeztetés szerint pedig „a háború a központi hatalmak és szövetségeseik előre megfontolt tervén alapszik, úgy cselekedtek, hogy elkerülhetetlenné tegyék a háborút."[190] A bűnössel pedig nem egyszerűen békét kell kötni, hanem meg kell büntetni. Magyarország vonatkozásában ezt rendkívüli határozottsággal képviselte a csehszlovák állam egyik alkotója, Beneš, aki már külügyminiszterként, 1920. február 19-én mondta a következőket: „A Szent István ősi koronájához tartozó terület vezető osztályai által képviselt magyar népet valamennyi szövetséges egyhangúan a világháború fő bűnrészesének, ha nem a fő bűnösének tekintette … a háborút nem kizárólag a régi Osztrák–Magyar Monarchia végzetes politikája provokálta ki, hanem ezt sokkal inkább Budapesten készítették elő, mintsem Bécsben … a jelenlegi rendszer is ugyanazon imperialista és nacionalista cél mögé rejtezik."[191] E felfogás lényege az, hogy nem egyik vagy másik magyar politikus vagy politikai irányzat elfogadhatatlan Beneš vagy a békekonferencia hangadó politikusai számára, hanem „magukban a magyarokban volt a hiba"[192] és ez a bűnbakkeresés jellegzetes esete. A háború ugyanis európai, sőt globális léptékű tragédia volt, az okok egyetlen fő tényezőre redukálása azonban a győzteseket minden felelősség alól felmenti, valamennyi tettüket legitimálja, egyértelmű magyarázatot ad a győzteseket is sújtó gazdasági, társadalmi problémák eredetére és így fokozza a győztesek – adott esetben a frissen létrejött Csehszlovákia – társadalmának belső kohézióját.

A motívum része volt Masaryk és Beneš háború alatti Monarchia ellenes kampányának. Beneš híres brosúrája,[193] propagandájának fő mondanivalója ez volt és e propaganda hatékonyságát több hálózat erősítette. Ilyen volt a Fejtő Ferenc jóvoltából ismert szabadkőműves hálózat az első világháború idején. André Lebey

189 L. Mark Cornwall: *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds.* Basingstoke and London, 2000.

190 *German White Book Concerning the Responsibility of the Authors of the War.* New York, 1924. 15. Idézi Dwight E. Lee (ed.): *The Outbreak of the First World War.* Revised edition. D. C. Heath and Company, Boston, 1966. 1–4.

191 Idézi: Ormos Mária: Képek Magyarországról az első világháború után. In *Magyarságkép és történeti változásai.* Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond (szerk.), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. 53–54.

192 Uo. 54.

193 Détruisez l'Autriche-Hongrie! 1916. L. Gulyás László: Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot, avagy a Masaryk–Beneš-féle cshszovák emigráció érvrendszerének első szintézise. *Limes,* 2000, 4. 35–51.

befolyásos francia újságíró és politikus játszott különösen fontos szerepet e gondolatok terjesztésében. Az 1917. június 28–30. közötti párizsi nemzetközi szabadkőműves konferencia előadójaként bűnbaknak minősíti a Monarchiát, amely Németországgal együtt „semmibe veszi az emberi jogokat és a népek jogait ... Végleges vereségük nélkül sem az emberi jogok, sem a népek jogai nem létezhetnek ...". Lebey nagyon messzire megy: „ha van szent háború, akkor ez az ... valamennyi, a Habsburg Birodalom politikai és adminisztratív szervezete által elnyomott nemzetiséget fel kell szabadítani vagy egyesíteni kell olyan államokban, melyeket a fenti nemzetiségek népszavazás útján hoznak létre".[194] A szöveg az érzelmekre hat, mozgósító erejű, a bűnbakra való utalás erősíti ezt a hatást, ezt hívják a szociálpszichológusok kategorikus mobilizáló bűnbaknak. Magyarul: egy bizonyos kisebbségi csoport kijelölése, felelőssé tétele a háború megpróbáltatásaiért segíti a bűnbakkereső közösségének belső összetartását, fokozhatja cselekvőképességét. Ugyanez az alapgondolat határozta meg a Csehszlovákia létrehozása érdekében Franciaországban széles körű tevékenységet kifejtő Ernest Denis és köre munkásságát is. A nemzeti kisállamok kialakítandó rendszere ebben az érvrendszerben nem egyszerűen egy, a Kárpát-medence népessége etnikai összetételének jobban megfelelő alternatív megoldás, hanem a történelmi igazságtétel eszköze. Ezt a csehszlovák állam alapító elnöke, T. G. Masaryk fejtette ki a leghatékonyabban. Érvelése szerint magyar felelősség, hogy Szlovákiát – mint a Nagymorva Birodalom központi területét – a 10. században elszakították az anyaországtól, de ennek ellenére kulturálisan mindig összeköttetésben maradt a csehekkel. Ebbe a koncepcióba illesztve a Szent István-i Intelmek idegenek

194 Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért.* Minerva, Atlantisz, Budapest, 1990. 323. A problémakörről átfogóbban: *Trianon és a szabadkőművesség. Dokumentumok, tanulmányok.* Márton László (szerk.) A Magyarországi Nagyoriens megbízásából kiadja az S. G. B. Kiadó, Budapest, 2002.

iránt türelemre figyelmeztető szövegét a „magyarosító imperializmus" megnyilvánulásának tartja: „a magyar állam megalapítója tökéletlennek mondotta az olyan államot, amelyet csak egy nép alkot, a más népeket leigázó nemzetek államtudománya mindig és mindenütt ugyanaz. Poroszok, osztrákok, magyarok, törökök között benső megegyezés van."[195]

A magyarság bűneivel kapcsolatos, a fenti érvelésekkel rokonítható román nézetek kitűnő összefoglalását adja Borsi-Kálmán Béla Francis Pacurariu esszékötetéről írott, a román és magyar értelmiség kölcsönös előítéleteinek gyökereit aprólékos eszmetörténeti elemzésekkel feltáró esszéjében.[196] Ezek a nézetek igen közel állnak a cseh, illetve szlovák felfogáshoz. A fő vádpont ugyanis az, hogy a magyar honfoglalás megzavarta a Duna-táj etnikai-politikai erőviszonyait, a középkori magyar állam arisztokráciája a nem magyar etnikumok vezető rétegét asszimilálta, felbomlasztotta e népek ősi intézményeit. A román–magyar feszültségek fő forrása az erdélyi helyzet, ahol a román demográfiai túlsúly ellenére hiányzott a románság megfelelő politikai képviselete.

A bűnbak érvei

A bűnösség motívuma gyakran felbukkan a bűnbak oldalán, a magyar védekező érvelésekben is. Így már 1918. november 12-én Károlyi Mihály Lansing amerikai külügyminiszternek írva Magyarország területi integritásának védelmében avval érvel, hogy

195 Vö. T. G. Masaryk: *Az új Európa. A szláv álláspont.* Košice-Kassa, 1923. 70. A koncepció felvázolása és elemzése: Szarka László: A magyar békejegyzékek érvrendszere és a trianoni békeszerződés és uő. Emberarcú nacionalizmus. In Szarka László: *Duna-táji dilemmák.* Ister, Budapest, 1998.136–137, 174–175.

196 Borsi-Kálmán Béla: Kihívás és eretnekség. In Borsi-Kálmán Béla: *Kockázatos viszonyok.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997. 102–148., főleg 110–111.

„a magyar nép bűne nem súlyosabb a többi nép bűnénél, kiknek fiait arra kényszerítették, hogy Ausztria és Németország hadseregében Önök ellen harcoljanak ... miért kellene olyasmi miatt bűnhődnünk, amit kényszerből cselekedtünk, és amit más népeknek nem rónak föl ..."[197] Ugyanezt az érvet használta a párizsi békekonferenciára készített feljegyzés a magyarság háborús felelősségéről: „Magyarország nemzetiségi politikája, bármilyen volt is, nem belső ösztönből fakadt, hanem külső nyomás alatt alakult ... Magyarország viszonya a háború kitöréséhez az Osztrák–Magyar Monarchia keretében tisztázva van, és éppoly kevéssé tehető felelőssé annak kitöréséért, mint az az ártatlan részvényes, aki visszamarad, amikor az igazgató büntetendő cselekmény elkövetése után öngyilkos lesz és megsemmisül". Az érvelés fontos eleme, hogy az antant elleni harcból a Monarchia hadseregében szolgáló valamennyi nemzetiség kivette a részét s ebből következően, „Ha bűnös Magyarország, akkor minden népe egyenlően az."[198]

Ez az érvelés csak visszhang nélkül maradhatott a békeszerződések kidolgozása során, hiszen ott a győztes hatalmak célja a nemzetközi viszonyok újrarendezése volt, ezt szolgálta a felelősség és ennek alapján a büntetés minél szűkebb körre korlátozódó, egyértelmű meghatározása.

197 Ádám Magda–Ormos Mária (összeállította és szerkesztette): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence* történetéről, 1918–1919. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. 14.

198 *Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban.* Válogatás A Magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly-sur-Seine-ben I–II. kötetéből. A bevezető tanulmányt írta és az iratokat válogatta: Pomogáts Béla. A forrásokat szerkesztette és sajtó alá rendezte: Ádám Magda és Cholnoky Győző. Lucidus, Budapest, 2000. 105, 110.

A bűn

Mi is az az európai bűn, amelynek feldolgozásához könnyen azonosítható bűnbakra volt szükség? Maga a háború, hiszen az első világháború okozta hatalmas pusztítás nemcsak a vesztesek, hanem a győztesek számára is – ha nem is ugyanolyan formában és szinten – katasztrófát jelentett. A továbblépéshez, a konszolidációhoz, egy új nemzetközi biztonsági rendszer kialakításához gyors, világos, közérthető okmagyarázat kellett. Ugyancsak fontos volt a győztesek közötti összhang megőrzése szempontjából a közösen meghatározott és elítélt bűnbak: kijelölése és gyűlölete összetartó tényező lehetett. Megkönnyítette a Monarchia és Magyarország bűnbak szerepbe helyezését az is, hogy népességük soknemzetiségű összetétele igencsak eltért a döntéshozatalban domináló francia nemzetállam korábbi asszimilációs folyamatok eredményeként kialakult etnikai egységétől: a bűnbak fontos tulajdonsága a másság, idegenség.

Mindez természetesen korántsem azt akarja bizonyítani, hogy a német és osztrák–magyar háborús célok és politika, a magyarországi nemzetiségekkel szembeni erőszakos magyar asszimiláció alaptalanul váltották volna ki a győztesek nemegyszer racionális mérlegelést nélkülöző büntető döntéseit. Ha figyelmünket most már csak Magyarország megítélésére korlátozzuk, kétségtelen: a magyar nemzetiségi politika visszásságait aránytalanul nagyította fel az ezt kritizáló propaganda, de érvelése valós tényekből indult ki.[199] A bűnbakkeresésnek ez is igen fontos eleme: a tényeket bonyolult összefüggésrendszerükből kiragadva, a bűnbakkereső szempontjainak megfelelő új kontextusba kell helyezni.

199 Erről l. Hanák Péter: Trianon szubjektív tényezői. *Világosság,* 1990(8–9) 691–694.

Ez a példa is mutatja, hogy a bűnbakkeresés nem valamilyen társadalmi betegség, hanem az érdekek által mozgatott történelmi folyamatok természetes része, leginkább bonyolult válsághelyzetek természetes velejárója. Ami a bűnbak számára súlyos teher, megpróbáltatás, szenvedés, az a bűnbakkereső számára megkönnyebbülés, segítség lehet. A szerepek azonban a történelmi helyzetek változásával felcserélődhetnek – a jelenséggel foglalkozó társadalomtudományok figyelmeztethetik a döntéshelyzetben lévő politikusokat és a közvéleményt az egyén, csoport vagy akár egy nemzet számára könnyen végzetesnek bizonyulható következményekre.

A dualista monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel

„Vita est magistra historiae"
Hajdu Tibor[200]

„Haladó világnézetű ember nem tagadhatja azt, hogy az emberi társadalom útja, ha kerülőkkel, visszaesésekkel, sok akadályon és nehézségen át is, de felfelé vezet ... azok az emberiség kiemelkedő alakjai, a történelem hősei, akik ezt az utat kikényszerítették, az előrehaladást gyorsították, a fejlődés irányát és kényszerítő szükségszerűségét felismerték, másokban is tudatosították és érvényesüléséért harcoltak."
Barta István[201]

A kiegyezés viszonyítási pont minden azóta lezajlott magyar történeti fordulat szempontjából. Az 1867 óta felnőtt valamennyi generáció vezető politikusai, tudósai, publicistái és más közéleti személyiségei megvívták a maguk csatáját a kiegyezés hasznáról és káráról. A hagyományos kérdések: Kossuthnak volt vajon igaza, amikor óva intett attól, hogy a magyarság sorsát a Habsburg Monarchiához kösse vagy Deáknak, aki méltányos kompromisszum keretében vélte megtalálni hazája helyét a dualista Monarchiában? Mennyiben szolgálta a Monarchia keleti felében élő népek gazdasági és kulturális modernizációját a kétfejű sas birodalma, felbomlott volna-e az egymással és a Birodalommal is ütköző nemzeti törekvések következtében vesztes világháború nélkül is a Monarchia? Mindezekről a kérdésekről határozott álláspontot foglalt el

200 *Világosság*, 1999/3. 5.

201 Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kialakulása. *Történelmi Szemle*, 1960/2–3. 224.

az az asszimilálódó zsidó és német, valamint a lecsúszóban lévő nemesi családokból származó fiatal jogászokból és bölcsészekből a 20. század első éveiben formálódott, a Huszadik Század c. folyóirathoz és a Társadalomtudományi Társasághoz kapcsolódó kör, amelyet általában a polgári radikalizmus képviselőjeként tart számon történetírásunk, történeti és politikai gondolkodásunk.[202] Ezeket az álláspontokat tekinti át a rendszerváltás óta eltelt két évtized magyarországi politikai és társadalmi tapasztalataival összevetve ez a vázlatos írás.

Az I. világháború után ebben a kis létszámú, de nagy szellemi kisugárzású csoportban és leginkább vezéregyéniségében, Jászi Oszkárban a magyarországi történeti és politikai gondolkodás hangadó személyiségei Trianon egyik nemzetvesztő, nemzetáruló okozóját láttatták. Jellegzetes Szekfű Gyula értékelése a Magyar Szemle 1927-es programadó cikkében: „Itt említhetjük meg elrettentő példaként azt a magyarul írt szemlét, homlokán századunk nevével, mely munkájával következetesen a társadalom átalakulását célozta, míg nagyzási hóbortja példátlan impotenciában nem pukkant szét, akárcsak gyermekeknek falhoz vágott, üres staniclije, emléke ma az akarhatnám és tehetség aránytalansága miatt homéroszi kacajt kelthetne, ha nem terhelnék egyúttal, más vonatkozásban, tragikus bukásunk előidézésének is súlyos bűnei".[203] Jászi Oszkár 1919 májusától emigrációban élt, kisszámú hazai és

202 A témakör legfontosabb 1990 előtti irodalmára lásd historiográfiai áttekintésemet. In Pók Attila: *A radikális demokrata ideológia kialakulása Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 166–182. Az azóta eltelt időszak legfontosabb vonatkozó irodalmáról lásd Szűcs Zoltán Gábor kritikáját: Jászi. Jászi. Jászi. *Politikatudományi Szemle,* 2004/3. 283–298. A legújabb kísérlet Jászi gondolatrendszerének rekonstrukciójára Kucsera Tamás Gergelynek az ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskolája keretében készült dolgozata (2005).

203 Szekfű Gyula: A magyar folyóirat problémája. *Magyar Szemle,* 1927. 2. Internetes blogok tanúsága szerint e gondolatok jelen vannak a mai közgondolkodásban. Lásd például Orvos László szövegeit: orvosl.freeblog.hu

emigráns híve a magyarság szellemi és politikai életének peremére szorult. Az 1945–1948 közötti időszak magyarországi közélete, amely az ország II. világháborús katasztrófájáért Horthy Miklós autoriter kormányzatát tette felelőssé, átmenetileg elismeréssel adózott a Horthy-korszak politikai és társadalmi rendszerét következetesen, mondhatni doktrineren bíráló polgári radikális demokrata kritikusoknak.

A dogmatikus marxizmus minden árnyalatot nélkülöző szemléletében és politikai gyakorlatában azonban már semmilyen „polgári" irányzatnak sem juthatott hely. 1956 után a szellemi „népfrontépítésre" irányuló törekvésekhez kapcsolódott a „második reformnemzedék",[204] így a nem marxista baloldal demokráciavédő teljesítményének elismerése.[205] Ez az értékelés ugyanis illeszkedhetett a magyar történelmet a 16. század közepe óta a mindenkori „progresszív" osztályok és rétegek által vezetett függetlenségi harcok sorozatának láttató szemlélethez is. E felfogás része álta-

204 A fogalmat Horváth Zoltán vezette be. *Magyar századforduló* c. könyvével (Gondolat, Budapest, 1961). Fő értékelő szempontja: „Akár az első reformnemzedéknek, ennek a másodiknak is az erkölcsi erő, az igazság tudata, a nagy kulturális felkészültség szerezte meg azt a kivételes helyzetet, hogy túlnyomó hatalommal, egy masszívan megszervezett társadalom egész szervezetével szemben olyan tekintélyre növekedett, amelyet a rend urai a maguk számára a legnagyobb veszedelemnek ítéltek." Egy évvel korábban jelent meg Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez, 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata* c. könyve (Gondolat, Budapest, 1960), amely az „ellenforradalom eszmei előkészítése" és a „Jászi-féle polgári radikalizmus" közötti „közvetett kapcsolatokat" keresi. A könyv igen sok forrásra támaszkodva fejti ki bírálatát, és paradox módon így hozzájárulhatott ahhoz, hogy a korabeli magyar értelmiségi közvélemény megismerkedhessen Jászi eszmevilágával.

205 Varga József: *Ady és kora.* Budapest, 1977. Jászi és köre „... nagy felvilágosítók voltak ..., akik a lelkekben a szociológia, a történelem nyelvén tudatosították az Ady lírájában megszólaló igazságokat: a korabeli magyar élet korszerűtlenségét, a földbirtokmegoszlás súlyos aránytalanságait, a demokráciából, az ország életének irányításából kiszorultak jogait s a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásának történelmi időszerűségét".

lában a Habsburg Monarchia és különösen a dualizmus kritikája, amely a polgári radikális – vagy a szemlélet másik meghatározó elemét kiemelő megfogalmazás szerint – radikális demokrata ideológia és történetszemlélet pillérszerű eleme. Pillérszerű, mivel mind 20. század eleji megszületésétől az első világháború végéig jól érzékelhető szerepet vállalva a hazai politikai, kulturális és társadalmi életben, mind irányító szerepbe jutva 1918–1919-ben, mind emigrációba szorulva vagy itthon marginalizálódva a Horthy-korszakban e felfogás szerint a Monarchia a demokrácia és így a „progresszió" veszélyes ellensége. A radikális demokraták elfogadhatatlannak tartják, hogy akár a legszélesebb társadalmi rétegek érdekeit is szolgáló intézkedéseket autoriter módon ráerőszakolják a társadalomra, az elkülönített hatalmi ágak jól tagolt egyensúlya semmilyen körülmények között sem borítható fel. Ezért elemezhető több korszakon átnyúlóan a Monarchia radikális demokrata kritikája, egy elméletileg részletesen kidolgozott és politikailag is következetesen képviselt nézetrendszer, melynek legkiemelkedőbb képviselői Ady Endre és Jászi Oszkár.[206]

206 A tanulmány elsősorban a következő szövegek alapján foglalja össze és értékeli a radikális demokrata Monarchia-képet: kéziratos anyagok: Jaszi Papers. Columbia University Butler Library Rare Books and Manuscript Division. New York; kiadott írások: *Jászi Oszkár válogatott levelei.* (Szerk.: Litván György–Varga F. János.) Magvető, Budapest, 1991; *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás.* (Szerk.: Litván György–Varga F. János.) Magvető, Budapest, 1981; *Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja.* Gondolat, Budapest, 1991; *Jászi Oszkár naplója 1919–1923.* (S. a. r.: Litván György.) MTA TTI, Budapest, 2001; *Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról.* Deutsch, Budapest, 1907; *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Deutsch, Budapest, 1912, Gondolat, Budapest, 1985; *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Új Magyarország, Budapest, 1918; *Magyar kálvária–magyar föltámadás.* Bécsi Magyar Kiadó, 1920; *The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* University of Chicago Press, 1929; A *Habsburg-monarchia felbomlása.* Gondolat, Budapest, 1982; Jászi, Oscar: *Homage to Danubia.* Rowman and Littlefield, 1994; *A szociológia első magyar műhelye. I–II.* (Vál., bev.: Litván György–Szűcs László.) Gondolat, Budapest, 1973; *Szende Pál 1879–1934.*

Aligha csak a kiegyezés nem is nagyon kerek évfordulója indokolja a témaválasztást tizenhét évvel a rendszerváltás után. Mindkét esemény a modern kori magyar történelem alapvető fordulata és mindkettő legitimitását számos egykorú és későbbi kritika érte. Ki hatalmazta fel a „magyar nép" nevében a megegyezésre a kiegyezés megalkotóit,[207] és kitől kaptak mandátumot az 1989-es kerekasztal-tárgyalások résztvevői?[208] Ez a fontos hasonlóság különösen alkalmassá teszi témánkat arra, hogy a mában, legjelenebb jelenünkben is megszívlelhető tanulságokat vonjunk le belőle.

A Birodalomnak nincs jövője

A férfikor delén, egy új életszakasz kezdetén szentelte élete talán legfontosabb művét Jászi Oszkár a Habsburg Monarchiát összetartó és szétfeszítő tényezők elemzésének.[209] A rendkívül alapos, nem egy egyetemen ma is tankönyvként használt, nyolc évtizeddel

(Összeáll., bev.: Gyurgyák János.) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1985; Csécsy Imre: *Radikalizmus és demokrácia.* (Szerk., bev.: Valuch Tibor.) Aetas, Szeged, 1988.

207 Lásd Hanák Péter: 1867 – európai térben és időben. In Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben.* História Könyvtár. Monográfiák, 18. Budapest, 2001. 183–196.

208 A problémakörről lásd Glatz Ferenc (szerk.): *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon.* MTA, Budapest, 1997; Bozóki András–Elbert Márta–Kalmár Melinda–Révész Béla–Ripp Erzsébet–Ripp Zoltán (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások Magyarországon. 1–8.* Budapest, 1999–2000; Tőkés, Rudolf: *Hungary's Negotiated Revolution.* Cambridge University Press, 1996. 305–360; Bayer József–Kovács József (szerk.): *Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede. Tanulmányok.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2005.

209 *The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* University of Chicago Press, 1929. *A Habsburg Monarchia felbomlása.* Gondolat, Budapest,1983.

ezelőtt íródott munka szemléleti alapvetése nem különbözik Jászi két évtizeddel korábbi vonatkozó nézeteitől.

„...az a becsületes radikális politika, mely gazdag polgári demokráciát teremtve e koldus agrárfeudális országból, a kultúra és a gazdasági jólét áldásaiban egybeforrasztja ezen ország minden fiát, s így megteremti minden dolgos élet koalícióját a középkor dologtalan uralma ellen egyrészről, a gyarmatosító állam elnyomó törekvései ellen másrészről... A 67-es politika végleg diszkreditálva van és a „nyeregbe jutott" 48 csődöt mondott. Mert vagy lakmározó opportunizmussá alakult át, vagy tehetetlenül dühöngő közjogi frazeológiává"[210] – írja 1907 eleji programadó cikkében Jászi. Az érvelés elutasítja a korabeli politika egymással látszólag éles konfliktusban lévő '67-es és '48-as programjait, mivel nem érintik a Jászi és elvbarátai által a magyarországi viszonyok meghatározó problémáinak tartott gazdasági, szociális és kisebbségi kérdéseket. Szerkesztői munkássága, pártalakítási kísérlete, a világháború tapasztalatai, 1918–19-es embert próbáló szerepvállalásai, a bécsi emigrációs évek, majd a tengeren túli perspektíva sem változtatja meg evvel kapcsolatos nézeteit: „...a világháború nem oka, hanem csak végső megoldása volt a Monarchia mély belső válságának..."[211] „...nem a Habsburg-birodalom összeomlása volt meglepő, hanem inkább az, hogy ez a közös állameszme nélküli népkeverék, amely az egyes nemzetek kölcsönös gyűlöletére és bizalmatlanságára épült, ilyen soká fenn tudott maradni. Belső forradalmi erőik békeidőben nyilvánvalóan nem voltak elegendőek ahhoz, hogy megszabaduljanak a Habsburg-igától ... az elnyomó dinasztikus struktúrák a végtelenségig fennmaradtak volna a világháború nélkül. Az újonnan létrehozott államokat ugyanazok a

210 Jászi: Az új Magyarország felé. *Huszadik Század,* XV. kötet, 1907. január–június. In JOP 89–106.

211 Jászi: A Habsburg-monarchia felbomlása, 93.

veszélyek fenyegetik, mint a volt Habsburg-monarchiát: a túlcentralizálás és a mesterséges asszimiláció rendszere"[212] – foglalja össze vizsgálódásainak eredményeit Jászi amerikai emigrációjában írott könyvében.

A radikális demokrata álláspont szerint a Monarchia szerkezeti sajátosságai és leginkább autoriter uralmi rendszere miatt halálra volt ítélve, hosszú távon működésképtelen volt. A benne ható centrifugális erők hatalmasabbak voltak a centripetálisoknál, a dualizmus „egy mesterkélt és erkölcstelen tákolmány".[213] Az opció a radikális demokrata kritika szerint a régió szuverén nemzeteinek többek között racionális gazdasági munkamegosztáson alapuló önkéntes konföderációja. A Habsburg–magyar viszony dualista alapú rendezése illúzió, a rendszeren belül pedig a függetlenségi eszme elvesztette eredeti tartalmát. A becsületes radikális politikának vissza kell vezetnie a függetlenségi gondolatot valódi népi forrásaihoz, mivel a függetlenségi eszme reakciós törekvések bitorolt cégére lett. Reakciós a radikális érvelés szerint minden olyan törekvés, amely stabilizálni akarja a dualista monarchia kormányzati rendszerét, „túlzott" politikai, gazdasági és társadalmi befolyást biztosít az egyházaknak (leginkább a katolikus egyháznak), visszaszorítja az ipari és agrárproletariátus gazdasági és politikai emancipációs mozgalmait, nem szolgálja a munkájukból élő értelmiségi és alkalmazott rétegek érdekeit. A birodalomkritika meghatározó eleme az a radikális demokrata meggyőződés, hogy demokrácia és függetlenség feltételezik egymást, valamint hogy a gazdasági és kulturális önállóságból következik a közjogi és katonai függetlenség. Magyarországon kevés értőbb, árnyaltabb elemzője volt a Habsburg Monarchia szerkezeti sajátosságainak,

212 Jászi: A Habsburg-monarchia felbomlása, 556, 558, 559.

213 Jászi Oszkár: Kossuth meggyalázása. A New York-i Kossuth-szobor 1928. március 15-ei leleplezésekor meg nem tartott beszéd. JOP 417–418.

mint Jászi Oszkár, de értékeléseinek viszonyítási alapja mindig egy ideáltipikusan demokratikus, független ország. A teljes képhez hozzátartozik, hogy az első világháború befejezése és a második világháború lezárása közötti két és fél évtized tragikus közép- és kelet-európai tapasztalatai alapján pozitívabbá válik Jászi Monarchia-képe. 1947-es „danubiai" útjának tapasztalatait összegezve arról ír, hogy a Monarchiában: „a törvényesség elviselhetőn biztos volt, a személyes szabadságjogokat fokról fokra elismerték, a politikai jogokat folyamatosan kiterjesztették, a nemzeti autonómia elvét növekvő mértékben respektálták. A személyek és a javak szabad áramlásának áldásai a Monarchia legeldugottabb részébe is eljutottak."[214] Azokban az időkben azonban, amikor a radikális demokrata ideológia, szellemiség és politika érzékelhető hatással volt a magyar közvéleményre, Jászi és elvbarátai Monarchia-képe egyértelműen negatív volt.

Feudalizmus és demokrácia

A radikális demokrata felfogás szerint mind az első világháború előtti, mind a két világháború közötti Magyarország elmaradott feudális ország. Gyakori szóhasználatuk szerint a latifundium, az uzsora, a felekezeti népbutítás, a nemesi-plutokrata osztályuralom, a feudális-klerikális reakció felelős az elmaradottságért. Nagy tudású társadalomtudósoktól igencsak meglepő ez a szinte differenciálatlanul következetes negatív kép és antiklerikalizmus. A magyarázat az lehet, hogy a progresszió lehetőségében töretlenül hivő, tudományos elemzéseiket mindig politikai programhoz il-

214 Jászi, Oscar: Danubia: Old and New. *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 93. N. 1. Philadelphia, 1948. Idézi: Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Magvető, Budapest, 143.

lesztő radikális demokraták helyzetfeltárásukkal egyidejűleg mozgósítani is akarnak és ez csak határozott, egyértelmű értékítéletek mentén lehetséges. Reménytelennek látják a magyar demokrácia helyzetét: „A magyar demokrácia csenevész növény. Nagyvárosi kávéházaknak és magányos intellektuális dolgozószobáknak sápadt virága. Külföldről átültetett luxuspalánta, mely nem tud a magyar földben megélni, csak a gondolati melegházak mesterséges humuszában és hőmérsékletében. Úgy százezer ipari munkás és négy-ötezer lateiner féltve ápolja ezeket a demokrata-ültetvényeket az agrárfeudalizmus kietlen Szaharája közepette. De mindenki érzi, tudja, fájlalja, hogy ezek a kis, izolált erdőcskék csak tökéletlenül és bizonytalanul tudják lekötni a grófi uralomnak és a klerikalizmusnak a kultúrát elseprő és szabad lélegzést megakasztó futóhomokját."[215] Ebben a keserű kifakadásban az a különösen feltűnő, hogy Jászi a magyar demokratikus tábor helyzetének leírásakor szinte szó szerint ugyanazokat az érveket használja, mint legkritikusabb ellenségei: hazai gyökértelenség, életközeli valóságismeret és a társadalmi támogatottság hiánya.[216] Nem kétséges ugyanakkor e kis csoport tagjai számára, hogy a demokrácia intézményrendszerének kiépítése és a demokratikus gondolkodású személyiségek politikai és társadalmi térnyerése nélkül előbb-utóbb összeomlik mind a dualista kormányzati, mind a magyar politikai establishment, s ez az egész társadalmat katasztrófába fogja taszítani.

215 Jászi Oszkár: A kiskéri parasztok. *Világ,* 1910. április 28. In JOP 129.

216 Lásd például Szekfű Gyula 1927-es már idézett véleményét! (*Magyar Szemle,* 1927. 2.)

Parlamenti kretenizmus

Az első világháború előtti és alatti magyarországi politikai rendszer bemutatása során a radikális demokraták egyik gyakran használt fogalma a parlamenti kretenizmus. Érvelésük szerint ugyanis a demokrácia minimuma sem képzelhető el a társadalom valamennyi számottevő csoportját reprezentáló népképviselet nélkül. '67-esek és '48-asok vitája meddő. Különösen kemények Ady különböző időpontokban tett megállapításai: „a magyar politikai komédia nívótlanabb egy műkedvelő előadásnál, és hamisabb a kutyakomédiánál, amely legalább azt adta, amit ígért...".[217] „Régi formák, régi viccek, régi kényelmek, régi unalmak, régi úrhatnámságok: körülbelül ez a mai magyar népképviselet ... Ennek a parlamentnek nem fáj az ország, s ez az ország még mindig nem érzi biztosan, hogy sok fájása között ez a parlament a vezérlő...".[218] A közigazgatás más szintjei sem jobbak: a legtöbb megyei önkormányzat konzervatív, visszahúzó, parasztokat elnyomó erő. Jászi saját és radikális demokrata barátainak feladatát korszakos változások megalapozásában látja. Úgy ítéli meg, ők azok, akik azon dolgoztak, „hogy a demokrácia, a nemzetköziség és a népkultúra szellemében gyúrják át az oligarcha, nacionalista és analfabéta Magyarországot".[219] Erőfeszítéseik során eufórikus pillanat 1914. június 6-a, az Országos Polgári Radikális Párt megalakulása, amelynek kapcsán – alig négy évvel előbb idézett kétségbeesett értékelése után – a magyar demokrácia és magyar demokraták helyzetéről Jászi így ír: „Egy új polgárság alakult ki, a munkásság a

217 Ady Endre: Akik nem tanulnak. *Nagyváradi Napló,* 1903. február 8.

218 Ady: Ficánkol a parlament, 1911. január 19. Pölöskei Ferenc: Ady és a politikai irányzatok (1910–1914). In *Akarom tisztán lássatok. Tudományos ülésszak Ady Endre születésének 100. évfordulóján.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 76.

219 Jászi Oszkár: Az „elnémult felekezet". *Világ,* 1915. október 18. In JOP 232.

politikai élet homlokterébe nyomult, a paraszti tömegeket ősi tespedésükből fölrázta ... a krajcáros sajtó és Amerika ... már rég szakítottunk a parlamenti kretenizmussal, mely a fáktól nem látja az erdőt ... nem tudja, hogy a demokrácia egyedüli útja a parlamenti uralmat a közvélemény uralmával helyettesíteni ... Szekularizáció, birtokpolitika, nemzetiségi kérdés, vallásoktatás: ilyen és hasonló problémáktól hangosak ma már ama kávéházak és kaszinók, ahol eddig csak a Tisza és Apponyi beszédeiről vagy a Pozsgayak szerepléséről volt szokásos diskurálni."[220] A demokrácia következetes híve sajátos módon a demokrácia egyik alapintézményét kívánja kiváltani a „közvélemény uralmának" nehezen definiálható, de politikai üzenetében mégis egyértelmű intézményével. Paradox, de logikus álláspont, hiszen szerzőnk tudományos elmélyültségű elemzésekkel bizonyította be, hogy a magyar liberalizmus parlamentje nem vállalta fel a magyar társadalom sorskérdéseinek felelősségteljes elemzését. 39 évesen erejének teljében érzi magát, amikor a következőképpen folytatja érvelését: „Egyetlen évtized becsületes és következetes munkája elég lesz a nacionalista kurjongatások végleges kiszorítására..."[221] Fél évtized múltán azonban már bécsi emigrációja kezdetén ír Jászi – saját és elvbarátai ekkori helyzetét nézve újra érthető keserűséggel – a régi magyar közigazgatás feneketlen kulturálatlanságáról és korrupciójáról. Oberlin perspektívájából ugyanolyan negatívan, de már némileg árnyaltabban ítél: „Az 1867-es kiegyezés után nem volt Habsburg-közigazgatás Magyarországon. Az egész bürokratikus gépezet – mind az állami, mind a helyi adminisztráció – kizárólag az ún. magyar állameszmét szolgálta ... hazaárulásnak tekintettek minden törekvést – a Monarchia két részét összekötő, közös állami szervezet létrehozására ... és ... amely Magyarország nem magyar

220 Jászi Oszkár: A radikális párt. *Világ,* 1914. június 7. In JOP 217.

221 Uo.

nemzeteit föderatív viszonyban kívánta látni a magyar nemzettel és Ausztria nemzeteivel.

Az alternatívát Jászi már 1907-ben megjelölte: az számít progressziónak, „ha a mai vármegyei nemesi önkormányzat a legszélesebb alapokon nyugvó népies önkormányzattá lesz a municipálszocializmus termékeny kezdeményezéseinek céltudatos felkarolásával".[222] Az idevezető út fontos eleme az általános választójog, osztályharc helyett kooperáció.

Nacionalizmus, sovinizmus, patriotizmus

A radikális demokrata ideológia legkidolgozottabb és a vonatkozó szakirodalomban is legtöbbet elemzett része a nemzeti és nemzetiségi kérdés.[223] Jászi talán még Habsburg Monarchia-könyvénél is büszkébb volt a nemzeti-nemzetiségi kérdés történetét átfogóan feldolgozó művére.[224] A problémakör elhanyagolását a demokráciára leselkedő egyik legnagyobb veszélynek tartotta. A nacionalizmus ilyen esetekben könnyen átcsaphat sovinizmusba, de meggyőződése szerint a konfliktusok demokráciával és modernizációval feloldhatók. Evvel kapcsolatos munkásságának jelentőségét legértőbben és legtömörebben Litván György foglalta össze: „Jászit kora ifjúságától késő öregségéig alapjában egyetlen probléma, a társadalmi igazságosság érvényesülésének útja és

222 Jászi Oszkár: Új Magyarország felé. *Huszadik Század,* XV. kötet (1907. január–június) 12. In JOP 101.

223 Így például Litván György: Egy régi könyv időszerűsége. In Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Válogatás.* (Bev., vál., jegyz.: Litván György.) Gondolat, Budapest, 1986. 13–14; Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Magvető, Budapest, 1985.

224 *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Deutsch, Budapest, 1912, Gondolat, Budapest, 1985.

az ezen tornyosuló akadályok leküzdésének módja foglalkoztatta, erre irányult egész tudományos és politikai tevékenysége. Az egész nemzeti, nemzetiségi, konföderációs kérdéskomplexumot ennek részeként, szerves tartozékaként fogta fel, miután a hazai baloldalon, sőt, mondhatni, a magyar politikai gondolkodásban, elsőként ismerte fel a szociális és nemzeti problematika összefüggését, és elsőként tett kísérletet a nemzeti és társadalmi haladás kérdéskörének gyakorlati összekapcsolására..."[225] A következetes, rendkívül széles körű empirikus és elméleti tanulmányokon alapuló álláspont gyakorlati kudarcosságát a legmeggyőzőbb módon Hanák Péter a „racionális prófécia" fogalmával értelmezte: „A történelem végtelen forgatagában egyszer úgyis érdektelenné válik, hogy mennyi volt Jászi elveinek, Duna-gondolatának egy- vagy kétnemzedéknyi pillanathoz kötött realitása. Mert hiszen minden politikai ambíciója ellenére nem volt ... reálpolitikus, sokoldalú képzettsége és egyetemi tanársága ellenére sem volt szaktudós. Az »izgága Jézusok« fajtájából való volt, amelyből – higgyünk Webernek – az egyistenhit, a reformáció, a felvilágosodás, a kapitalizmus, majd egy laicizált haladáshit született."[226]

Új történetszemlélet

A radikális demokrata eszmerendszer meghatározó része a magyar és európai történelem újragondolása.[227] Az új szemlélet legfontosabb elemei: túl kell jutni a kuruc és labanc szempontok üt-

225 Litván György: Egy régi könyv időszerűsége. In Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés Válogatás.* (Bev., vál., jegyz.: Litván György.) Gondolat, Budapest, 1986. 13–14.

226 Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Magvető, Budapest, 1985. 157.

227 Minderről részletesen lásd: *A Huszadik Század körének történetfelfogása.* (Vál., s. a. r., bev.: Pók Attila.) Gondolat, Budapest, 1982.

köztetésének szintjén, a történelemnek a nemzeti érdek mellett legalább olyan meghatározó része a munka és a munkamegosztásból, a tulajdonviszonyokból eredő érdekkonfliktusok története.

A kör történeti kérdésekkel foglalkozó tagjai számára a történettudomány a társadalomtudományi elméletet és társadalompolitikai gyakorlatot megújító szociológia segítője, fő feladatukat nem annyira új források feltárásában, hanem a meglévő anyagok radikálisan új értelmezésében látták.

A történelem ugyanakkor az abszolút viszonyítási pont: az aktuálpolitikai sikertelenségek jelentősége hosszú távú történelmi perspektívából nézve elhalványul. Ha nem is sikerül elfogadtatni a társadalommal a tudományosan megalapozott álláspontot, arra lehet számítani, hogy „úgy szólhatok ... mint egy tudományos vélemény kifejezője, melyet valaha (mikor?) a történelem igazolni fog."[228]

Erkölcs és politika

Sajátos paradoxonnak tűnik az anyagi tényezőket meghatározónak tekintő radikális demokrata eszmerendszeren belül az erkölcsnek juttatott kitüntetett szerep. A felfogás egészéből azonban, ami a tudományos kutatások eredményeire kívánja alapozni a politikai cselekvést, ez igen logikusan következik, hiszen csak morálisan kikezdhetetlen emberek lehetnek képesek másokat meggyőzni elemzéseik helyességéről és az ezekre alapozott cselekvés indokoltságáról.

„A polgári radikalizmus (ahol polgárság alatt citoyen és nem bourgeois értendő), amelynek híve vagyok, és amely a klasszikus

228 Jászi Károlyihoz. 1925. november 27. Idézi: Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa.* Budapest, Magvető, 1985. 111.

liberalizmus ma is életképes részének folytatója, az új társadalmat nem az osztályharc eszközével, nem az osztályharc ideológiája szerint és nem egyetlen osztály diktatúrája alapján akarja felépíteni, hanem az értelmi és erkölcsi erők szerveivel, az általános kultúrideálok fejlesztésével és valamennyi társadalmi csoport egyetértő, igazságos kooperációja alapján" [229] – írja Jászi 1918 végén *Proletárdiktatúra* c. cikkében.

Ebből a nézőpontból a francia forradalom vagy az amerikai függetlenségi háború nem egyszerűen gazdasági, politikai érdekkonfliktusok által motivált konfrontáció, hanem az erény győzelme a romlottság, a fiatal nép diadala a kiöregedett abszolutista állam felett. Az erényes cselekvés lehetőségét feltételezve akarnak politizálni, amelynek feltételeit mind az első világháború előtt, mind utána igen korlátozottnak tartják Magyarországon: „Oroszország kivételével sehol sem volt ilyen kevés szellemileg és morálisan szabad ember. „Minden politika, amit nem morális meggyőződés vezérel, csak a kizsákmányolás egy fajtája"[230] – írja Jászi a Monarchia teljesítményét nemzetközi összehasonlításban értékelve. Egyik legközvetlenebb barátja, Csécsy Imre különösen sokat foglalkozott ezekkel a kérdésekkel.[231] Ő is, akárcsak Jászi és a Huszadik Század, majd a Századunk körének jó néhány tagja a politika céljai között a legfontosabbnak az emberi méltóság intézményes védelmét tartotta, annak a biztosítását, hogy az elvont közérdeket képviselve ne lehessen gond nélkül feláldozni az individuumot. Itt

229 Idézi: Németh Sándor: Polgárosodás és szabadkőművesség. In Márton László (szerk.): *Szabadkőműves gondolatok.* (Második jav., bőv. kiadás.) Belvárosi Kiadó, Budapest, 1994. 89.

230 Jászi: *A Habsburg-monarchia felbomlása,* 541–542.

231 Csécsyről lásd Valuch Tibor és Szalay Pál tanulmányait a Valuch Tibor által szerkesztett, Csécsy írásaiból válogatást adó kötetben: *Radikalizmus és demokrácia.* Szeged, 1988. Rövid, de igen tartalmas áttekintést ad Borbándi Gyula emlékezése: Szellem és erkölcs. *Magyar Szemle,* 2001/2.

is drámaian mutatkozik meg a mind Jászi hivatásbeli és személyes életét, mind a radikális demokrácia gondolatrendszerét feszítő, kínzó ellentmondás: a sokoldalú elemzés alapján kidolgozott ideálisnak hitt célok a rendelkezésre álló eszközökkel nem elérhetők, a szokásos napi politikai eszközökkel viszont nem kívánnak vagy nem tudnak élni céljaik megvalósítása érdekében. S ha a publikációk mellett a leveleket és naplóbejegyzéseket is tanulmányozzuk, mutatkozik meg a legsúlyosabb ellentmondás: talán a célokkal is baj van, talán az elemzésbe is hiba csúszott, a kívánt harmónia nem is létezhet a valóságban![232]

Tanulságok mai dilemmáink szempontjából

A bevezetőben utaltam arra, hogy a témaválasztást indokolhatja egy párhuzam a kiegyezés és a rendszerváltást megalapozó megállapodások között: mindkettő kritikájában hangot kapott, hangot kap a legitimitás megkérdőjelezése. A gondolatot továbbfűzve, a radikális demokraták dualizmuskritikájának tételszerűen felsorolt elemeit az elmúlt húsz év politikai és társadalmi tapasztalatai alapján értékelve, mérlegelve, véleményem szerint a következő tanulságok vonhatók le.

A radikális demokrata kritika lényegében a Monarchia teljes politikai rendszerét és a korabeli Magyarország teljes *establishmentjét* elutasította.[233] Érzékelte természetesen a politikai táborok közötti különbségeket, kereste a taktikai és stratégiai szövetségeket aktuális célok, így például az általános és titkos választójog

232 Lásd erről Hanák Péter: Politika és etika a századelő reformnemzedékénél. *Új Írás*, 1979. 74–76.

233 Lásd erről Saád József: A magyar szociológia centenáriuma. *Szociológiai Szemle*, 2001/3. 3–18. Saád megfogalmazása szerint az „elitváltás igénye" fejeződik ki ebben a programban.

érdekében, de céljait csak a hatalmon, pozícióban lévő elit „leváltása" révén tudta elképzelni. A rendszerváltás megélt tapasztalatai annak mérlegelésére intenek, hogy nagy eséllyel kudarcot vall minden olyan politika, amely szerint a mindenkori establishment eleve ellensége a közérdeknek. Ugyanakkor a mindenkori establishment radikális kritikája segíthet abban, hogy a politikai, társadalmi és kulturális élet kulcspozícióban lévő személyiségei ne veszítsék el a kapcsolatot az alattuk lévő társadalmi valósággal. Az utca persze kétirányú. Nemcsak a politikai és társadalmi kataklizmák elkerüléséhez, hanem a mindenkori eliteknek pozícióik megőrzéséhez elengedhetetlen a kritika komolyan vétele, a kritikusokkal való kommunikáció fenntartása.

Tudomány és politika viszonya, az értelmiségi és politikusi habitus egyeztetésének ellentmondásai napjaink közéleti személyiségei számára ugyanolyan súlyú kihívást jelentenek, mint három-négy generációval korábban működött elődeik számára. Bármilyen racionális, végiggondolt, sokoldalúan előkészített is egy modernizációs reform, végrehajtható-e a közakarat ellenében? Hogyan is formálódik azonban ez a közakarat, létezik e egyáltalán vagy csupán a legkülönbözőbb, a közvéleményt manipuláló technikák harcáról van szó? Kikényszeríthető-e a tudományosan racionális modernizáció, vagy az ellenállás és ellenhatás könnyen szélsőséges romboló erők térnyeréséhez vezethet?

A többek között a felvilágosodás racionalizmusából, spenceri és marxi gondolatokból is építkező radikális demokrata Monarchia-kritika igen gyakran él a *„reakció" és a „haladás" táborának* elhatárolásával, szembeállításával. A reakció: „az uzsorás kapitalizmussal szövetkezett feudális osztályuralom" vagy más megfogalmazásban: „A magyar dzsentri-szolgabíró skrupulus nélküli terrora, amely habozás nélkül hozza mozgásba a csendőrszuronyt és adat sortüzet, s a zsidó uzsorás, ki megfelelő ellenszolgálatok fejében az előkelő uraság váltóit zsirálja, s a választási panamák-

hoz pénzt ad: ez a mai magyar politika legkirívóbb, legjellegzetesebb vonása ... Ez a két néprontó típus csak tünete a latifundiumos feudalizmus gazdasági és erkölcsi szerkezetének."[234] „A legutolsó negyedszázév minden kultúra- és szabadságtörekvését legázolták a berúgott hazafiak, a zsákmányoló bandavezérek és a sápos kalandorok ... ez a nemes-plutokrata osztályuralom ... képtelen volt minden szervező és alkotó munkára. Azt a morális erőtartalékot, melyet más nemzetek számára a népnek földből és természetből kisarjadzóősereje nyújt: az örökké megújuló vért és lelki energiákat, nálunk felőrli és tönkreteszi a latifundium, az uzsora és a felekezeti népbutítás ördögi háromsága. Valahogyan nálunk megszűnt a vérbeli kontaktus a legmagasabb szellemi értékek és a legmélyebb néphumusz között. A magyar lélek egyre meddőbbnek bizonyult és a kultúra hadseregének ritkuló sorait mindinkább idegenek és elsősorban zsidók töltötték be."[235]. Ilyen típusú, a „ jó" és a „rossz" egyértelmű és világos elhatárolásának lehetőségét biztosan feltételező érvelést manapság is gyakran hallunk, miközben számos történeti és a mai helyzetet vizsgáló esettanulmány tanúsítja: a „reakció" és a „haladás" tábora akár csoportokban, akár az egyének szintjén sem tudományosan, sem politikailag nem határolható el egyértelműen és kristálytisztán.[236]

234 Jászi: 1912. május 23. In: *JOP*, 181.

235 Jászi: *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. Bécsi Magyar Kiadó, 1920. 154, 156.

236 A 90-es évek elejéig tartotta magát történetírásunkban az a 60-as évek első felében formálódott felfogás, amely szerint a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század körül szerveződő értelmiségi csoportok, a Nyugat köre, Ady, Móricz, Bartók, Kodály és a szociáldemokrata Népszava olvasói képezték a huszadik század első két évtizedében a „haladás" táborát, amellyel szembeállítható a „hivatalos" Magyarország szintén többé-kevésbé egységesnek feltételezett reakcióssága. Ez a „reakció" (amelynek fő társadalmi hordozói a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus klérus) felelős Magyarország kulturális elmaradottságáért. Az alapvető szociális, gazdasági reformok, leginkább a nagybirtokrendszer lebontása csak a „hivatalos" Magyarországgal élesen szembe-

A tanulsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy politikai programok kifejtése legjobban az elutasított platformokkal kontrasztba állítva válik markánssá és a különbségek elmosása tartalmatlanná, súlytalanná tehet mind koncepciókat, mind azok képviselőit.

A radikális demokrata Monarchia-kritika fontos tétele az, hogy a hatalmi ágak világos elkülönítésén és a társadalom intézményesített kontrollján alapuló demokratikus jogállami intézményrendszer garantálja az érdekegyeztetés sikerét. A szuverén magyar

szállva volt elképzelhető. E felfogás egyik megfogalmazása: „Károlyi Mihály az új külpolitikai orientációval, Nagy György a köztársaság követelésével, a polgári radikálisok leginkább antifeudális kritikájukkal, a sovinizmus elutasításával gazdagítják e részeredményeket, a szociáldemokrata párt a demokratikus politikai követelésekkel, a munkáskérdés ébrentartásával s az antimilitarizmussal. E részkövetelményeket Ady költészete és prózája fogta egységbe. Ebben az időszakban is túlnőtt valamennyi politikai irányzaton. 1912–14 között ebben van forradalmiságának lényege és tartalma, ő látta legvilágosabban a magyar társadalom bajait, sebeit, gyengeségeit. Sürgette a progresszió táborának megkésve szerveződő és tétovázva készülődő osztagait a határozottabb forradalmi cselekvésre." (Pölöskei Ferenc: Ady és a politikai irányzatok (1910–1914). In *Akarom tisztán lássatok*. Tudományos ülésszak Ady Endre születésének 100. évfordulóján. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 78–79.

A másik elterjedt nézet szerint a „hivatalos Magyarország" jelképe Tisza István, a nemzetért igazi felelősséget érző és azt a hatalom vállalásával és gyakorlásával ténylegesen megvédeni képes nagyformátumú államférfi, Jászi és köre pedig egy agresszív, nemzetellenes irányzat képviselői, „akik kardot rántottak minden ellen, ami a magyarságot eszmei és szellemi-közjogi örökségében ezer esztendő alatt megtartotta". Ehhez az általános kemény kritikához kapcsolódik a legsúlyosabb konkrét vád: „A háború vesztével, a király lemondásával mohón nyúltak a hatalomhoz, lelövették ...Tiszát és az őszirózsa jegyében elkezdték azt a tragédiát, amit kormánynak neveztek ...előkészítették az ország második Mohácsát..." Ezt az éles szembeállítást oldotta fel az utóbbi 1–2 évtized magyar történetírása – nem tagadva meg Tiszától a tragikus sorsú patrióta szerepét, ugyanakkor pedig értékelve a Tiszával szembenálló szocialista, radikális és függetlenségi párti ellenzék teljesítményét. Lásd minderről a következő két írásomat: A progresszió stációi. Jászi Oszkár Kossuth-képe. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Osiris, Budapest, 2003. 168–183; Modern Sociology and Modern Art in Early Twentieth Century Hungary. Hungarian Studies, 9/1–2 (1994) 65–71.

államiság eddigi tapasztalatai alapvetően megerősítik ezt a tételt, hiszen a működő parlament, az előre megállapított időközökben lebonyolított választások, az Alkotmánybíróság, a Számvevőszék, a bírósági rendszer és más, a népszuverenitást kifejező intézmények biztosították az érdekegyeztetések kereteit. Mégis egyre markánsabban jelentkezik a *meglévő jogállami rendszer meghaladásának igénye.* A rendszeren kívüli politizálás, a jogállamiság határait feszegető tömegmozgósító akciók egyre láthatóbb formákat öltenek (kordonbontás, szimbólumok használata, sztrájkok, tüntetések) és ez a kérdés foglalkoztatta a radikális demokrata gondolkodókat is. Így például az 1912. május 23-ai budapesti, halálos áldozatokat is követelő tüntetés[237] kapcsán, amelyet Jászi a magyar történelem legnagyobb eseményének tartott 1848 óta.[238] Jásziéktól megszívlelhető tanulság, hogy nem moshatók össze a parlamenten kívüli, de tényleges társadalmi feszültségeket végiggondoltan, szervezetten képviselő tömegmozgalmak (mint például az első világháború előtti magyar szociáldemokrácia) a pusztán destabilizálásra képes törekvésekkel.

Igen elgondolkodtató a politikailag tudatos mai nemzedékek számára a *nemzetállami függetlenség és a demokrácia között a radikális demokraták által feltételezett korreláció.* Az 1907-es programadó cikkben Jászi „gyarmat-Magyarországtól" keresi az utat a „független" Magyarországhoz. Kiindulópontja az, hogy „a világ minden függetlenségi harca egyszersmind mint a demokrata törekvések melegágya jelentkezik..."[239] Viszonyítási pontja Kossuth

237 A tüntetés körülményeiről, lefolyásáról lásd Remete László: *Barikádok Budapest utcáin 1912.* Kossuth, Budapest, 1972; Alice Freifeld: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary 1848–1914.* The Woodrow Wilson Center Press, Washington D.C–The John Hopkins University Press. Baltimore and London, 2005. 300–301.

238 Jászi: 1912. május 23. In JOP 181.

239 Jászi: Az új Magyarország felé. In JOP 95.

politikája, különösen hangsúlyozza a párhuzamot az emigrációban: „az októberi emigráció voltaképpen a Kossuth Lajos célkitűzéseinek folytatója és végrehajtója, aminthogy 1918 minden lényeges ponton folytatója és végrehajtója 1848-nak ... 1918-ban először nyílt meg a komoly lehetőség arra, hogy Kossuth programja végrehajtassék: Magyarország állami függetlensége biztosíttassék, népének demokratikus szabadságjogai megvalósuljanak és a szomszédos államokkal egy békés és ésszerű nemzetközi rend létesíttessék."[240] A Horthy-rendszer Magyarországa Jászi értékelése szerint ténylegesen nem független, „nem szabad, önrendelkező ország, hanem olyan alkotmánnyal bír, amelyhez fogható nyílt és leplezetlen osztályuralom ma nincs egész Európában",[241] ez az osztályuralom pedig nem a „magyar nép" akaratát tükrözi.

A Horthy-rendszer Magyarországának támadása tehát egyáltalán nem nemzetellenes cselekedet, hanem „az egész dolgos magyar társadalom"[242] érdekeit szolgálja, „hiszen „Horthyék abszolutizmusa a régi ragadozó magyar feudalizmus, klerikalizmus és úri analfabetizmus ... valamint a nagy zsidó uzsora" érdekeit képviseli. A nagy formátumú, széles körű olvasottságú társadalomtudós analitikus társadalomtudományos kategóriák helyett érzelmekre ható jelzős szerkezetekkel, definiálhatatlan tartalmú kategóriákkal él, ugyanolyan gyűlölettel ír a hazáját irányító elitről, mint amilyen gyűlölettel ez az elit kezelte őt, ha egyáltalán figyelemre méltatta Jászi és kisszámú elvbarátja működését. Mi lehet itt a magyarázat, és mi lehet a mának szóló tanulság?

A magyarázat egyik eleme a függetlenségfogalom értelmezése. Jászi számára ez nem pusztán nemzetállami szuverenitást, hanem az állampolgári önrendelkezést, a garantált csoportos és individu-

240 JOP 409.

241 JOP 411.

242 JOP 413.

ális szabadságjogokat is jelenti. Elemzése szerint ez sem a dualista Monarchiában, sem Horthy Magyarországán nem valósult meg. Gondolatrendszerét kissé kiélezve szinte azt mondhatnánk, hogy nemcsak korrelációt feltételez függetlenség és demokrácia között, hanem a két fogalom tartalmát nagyrészt azonosnak tartja. Első megközelítésben az elmúlt közel két évtized tapasztalatai alapján azt mondhatnánk, hogy Jászi ebben tévedett: régiónk tapasztalatai, a Jugoszlávia, a Szovjetunió és Csehszlovákia felbomlása után kialakult kisállamiság az antidemokratikus, gyakran szélsőségesen nacionalista irányzatok erőre kapását hozta magával. Másik oldalról nézve azonban a szétrobbant államalakulatok működésképtelenségének egyik legfontosabb oka a demokratikus nemzeti, szociális és egyéni érdekképviseleti intézményrendszer hiánya vagy puszta formalizmusa volt s a függetlenség követelése összekapcsolódott a demokratikus szabadságjogok melletti kiállással. Így szemlélve, saját korunk tapasztalatai megerősítik Jászi álláspontját.

A rendszerváltással kezdődő jelenünk számára azonban véleményem szerint a radikális demokrata Monarchia-kritika és talán az egész eszmerendszer legfontosabb alkalmazandó eleme az *erkölcsi tényezőknek* a közéletben játszott szerepére vonatkozik.[243] Annak ellenére, hogy az első világháború kataklizmája azok számára is nyilvánvalóvá tette az erkölcsi tényezők politikai, közéleti érvényesítésének lehetetlenségét, akiket a gyarmati háborúk, a Balkán-háborúk, a gazdasági, etnikai, vallási alapú kegyetlen, véres

243 Lásd erről Hanák Péter értelmezéseit: „A századelő radikális és szocialista értelmisége etikai parancsnak érezte, hogy ne csak felfedezze Magyarországot, hanem át is alakítsa, ne csak megállapítsa, hanem hirdesse is a felfedezett igazságokat. Antifeudális ideológia és program azonban aligha találhatott példát és affinitást a korabeli antikapitalista kultúrkritikában, hanem csakis a felvilágosodás örökségében: a racionális pozitivizmusban, illetve a korabeli szocializmusban." *Élet és Irodalom*, 1977. szeptember 10. 7. A gondolatkör részletes kifejtése: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 1988.

társadalmi konfliktusok hírei (amelyek az egyre táguló társadalmi nyilvánosság csatornáin keresztül széles körben válhattak ismertté) erről addig még nem győztek meg. A második világháborúhoz, a huszadik századi jobb- és baloldali diktatúrákhoz kapcsolódó, minden korábbi képzeletet és gyakorlatot felülmúló embertelenségek korában, napjaink egyre inkább dehumanizálódó társadalmi viszonyai között éppen ezért különösen fontos az ideológiákon túlmutató erkölcsi értékek napirenden tartása.[244] Nem sajátíthatja ki ezeket sem a liberalizmus, sem a konzervativizmus, sem egy ma nehezen definiálható szocializmus. Jászi egyik legszebb és legmélyebb, jelenünkben igencsak aktuális gondolata szól erről: „Egész civilizációnk jövője attól függ, hogy az emberiség képes lesz-e összhangba hozni Hegel és Marx rendkívüli erejű látomását arról, hogy mi van és mi volt, Rousseau és Kant mély erkölcsi tanításával arról, hogy minek kellene lennie."[245]

E nagyon szép idézet üzenete több történelmi korszakon ível át. Arra tanít, hogy a történelmi-politikai vízióknak – akármilyen világnézethez is kapcsolódnak – soha nem szabad szem elől téveszteni azokat az embereket és azt az emberséget, amiről tulajdonképpen az egész történelem és politika szól. Azok az egyéniségek, akik erre figyelmeztettek, mindig apró (bár nem feltétlenül törpe) kisebbséget képviseltek. Ugyanakkor nézeteik és magatartásmodelljük olyan vonatkoztatási alapot jelenthetnek, amitől tulajdonképpen értelme lehet a jobbra és balra irányultságnak. Az ilyen

244 Sajátos módon Jászi eszmerendszerének kulcsfogalmaként, de igen súlyos negatívumként értékeli ezt Fukász György: „A polgári radikalizmus fejlődésében nagy szerepet játszott a neokantianizmus, főleg az etikai jellegű elemeket kiemelő idealizmus elharapódzása. Jászi egész politikai-publicisztikai tevékenységére jellemző ez a moralizáló társadalomszemlélet. A polgári radikalizmus moralizáló társadalom-felfogása is adhatott bizonyos impulzust 1956 őszén az ellenforradalmi megmozdulások »moralizáló amorális« tevékenységéhez." Fukász, *i. m.* 6.

245 The Nation. 18 November 1931, 541–542. Közli: Jászi, Oscar: *Homage to Danubia*. Rowman and Littlefield, 1994. 52.

célok természetesen sohasem valósíthatók meg teljes mértékben, hiszen abból a feltételezésből indulnak ki, hogy létrehozható társadalmi konszenzus a nép egészének boldogítása érdekében. Képviselőik soha nem lesznek sikeres miniszterek, miniszterelnökök, államfők,[246] a gyakorlati politikában többnyire kudarcot vallanak. Ugyanakkor, ha megfelelő helyet találnak maguknak egy-egy ország, társadalom közéletében, nagy kisugárzású, rendkívüli erkölcsi értékeket jelenthetnek. E szempontból nézve a radikális demokrata Monarchia-kritika elsősorban nem történettudományos és politikai megalapozottsága, hanem morális tartalma miatt hordoz ma is érvényes értékeket.

246 Bár ez Magyarországon előfordult 1990 és 2000 között.

Gondolkodók a csatatéren

Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon

Volt-e, van-e Magyarországon történészvita? Furcsának tűnő kérdés egy olyan országban, ahol a történelem igen gyakran vált ki politikai indulatokat, történelmi személyiségek, események megítélése nemegyszer sokkal jobban foglalkoztatja a közvéleményt, mint húsbavágó gazdaság-, vagy társadalompolitikai kérdések tisztázása. Tagadhatatlan, sok szenvedélyes és alkalmanként higgadt eszmecsere folyik történelmi kérdésekről, de ezek nem rendeződtek, rendeződnek össze olyan, a társadalom egészére szinte katartikusan ható polémiává, mint a németországi „Historikerstreit". Nálunk és régiónkban a történeti kérdésekről folyó viták inkább eszközök a pártpolitikai csatározásokban és nem a társadalmi kohéziót erősítő szembesülések a múlttal.[247] Ha azonban egy ilyen

247 A német vitáról Christian Meier: *Vierzig Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichtserinnerung heute.* Beck, München, 1990; Pelle János: Antiszemitizmus és totalitarizmus. Jószöveg, Budapest, 1999. 92–94. Régiónkban Lengyelországban zajlik most ehhez mérhető vita Jan Gross könyve kapcsán: *Neighbors, the Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland.* Princeton University

vitára sor kerül, véleményem szerint ennek egyik központi, ha nem a legfontosabb témája megkerülhetetlenül a 19. század második felében kibontakozó magyarországi antiszemita ideológia és politika, valamint a magyarországi holokauszt közötti viszony lesz. A problémát még határozottabban fogalmazva: jól vetjük-e fel a kérdést, amikor azt vizsgáljuk, hogy miként torkollott a holokausztba a most százhúsz évvel ezelőtt kezdődött tiszaeszlári per kapcsán erőre kapott antiszemitizmus,[248] vagy pedig a magyar soa eszme- és politikatörténeti gyökerei (a 19. századi antiszemita előzményektől persze nem függetlenül) sokkal inkább a magyar társadalom Trianon utáni válságához vezethetők vissza? Megítélésem szerint a bűnbakkeresés szociálpszichológiai kutatása során felgyűlt tapasztalatok segíthetik a történészt a magyar történelem e kulcskérdésével kapcsolatos állásfoglalásában.

Bűnbakok a Bibliában és a modern szociálpszichológiában

A fogalom eredeti, bibliai értelmében szimbolikus tettről van szó: a köztudottan ártatlan állatra tudatosan ruházzák át a közösség bűnét és így megszabadítják bűneik nyomasztó terhétől a valóban vétkeseket. Mózes harmadik könyve mutatja be, ahogy Áron a közössége megtisztulását célzó rituálé során két kezét a bak fejére helyezi „és vallja meg felette Izráel fiainak minden hamisságát és minden vétkét", majd a bűnökkel megterhelt bakot a pusztába

Press, 2001. 1941. július 10-én a kis lengyelországi városka lakóinak egy csoportja meggyilkolta a lakosság felét kitevő 1600 zsidót. E rettenes tragédia körülményeit elemzi Gross. A könyvről és a vitáról l. Deák István: Bolgár életmentők, Jehova tanúi és jedwabnei gyilkosok. In Deák István: *Hitler Európája.* Új Mandátum, Budapest, 2003. 161–174.

248 Vö. Sándor Iván nyilatkozatát: Szembenézés saját történelmünkkel. *Népszabadság,* 2003. június 20. 13.

űzik.[249] A bűnbak tehát eredendően ártatlan, kiválasztása céltudatos döntés eredménye. Keresésének, kijelölésének előfeltétele a bűntudat: nyilvánvalóan és egyértelműen jelképes aktusról van szó. A törvények megszegését jelentő bűn ugyanis mind az egyéni, mind a közösségi élet megkerülhetetlen része – akárcsak a vezeklés és az azt követő megtisztulás is. A társadalmi élet egyensúlyának megőrzése érdekében célszerű e folyamatokat átlátható, ellenőrizhető keretek között tartani. A modern társadalmakban zajló bűnbakkeresés már abból indul ki, hogy a megtalált bűnbak valóban bűnös és a bűnbak kijelölése, megbüntetése jogos. A „modern" bűnbak is igen fontos funkciókat lát el a kisebb és nagyobb közösségek életében. Az egyik ilyen funkció a válságok, nehézségek okainak értelmezésére a közvélemény által mindig igényelt ún. leegyszerűsített vagy „kényszerű" okmagyarázat: a különböző bonyolult, soktényezős politikai-történelmi helyzetekben, elsősorban válságok, tragédiák idején a társadalomnak magára találásához, az újrakezdéshez, továbblépéshez magyarázatra van szüksége: ki a felelős a történtekért? Alapos elemzésre nincs lehetőség, de a gyors válasz elengedhetetlen s itt tesz jó szolgálatot a bűnbak. Humuszos táptalaj a bűnbakkereséshez az olyan helyzet, amikor a büntetőjogi, politikai és morális felelősség nem esik egybe, itt a jól kiválasztott bűnbak leegyszerűsíti a válaszadást. A modern bűnbak másik fontos funkciója az, hogy a kisebb vagy nagyobb közösségek kohézióját erősítheti. A közös gyűlölet ugyanis – amint azt szociálpszichológiai vizsgálódások bizonyítják[250] – a közös szeretetnél is szorosabban tud összetartani kis és nagy csoportokat, a bűnbak segítheti a közösségek akcióképességének, mobilizálhatóságának fokozását. Melyek az ideális bűnbak jellemzői? A vonatkozó vizsgálódások következtetése egyértelmű: idegenség, kisebbségi hely-

249 Ószövetség, Mózes harmadik könyve 16: 20–22.

250 Tom Douglas: *Scapegoats. Transferring Blame.* London–New York, 1995.

zet, szignifikáns eltérés a csoport elfogadott normáitól. Ez gyakran párosul a potenciális bűnbak átlagon felüli gyengeségével vagy erejével. A bűnbak ugyanis általában gyenge és kiszolgáltatott, vannak azonban olyan esetek, amikor a bűnbak rangja, pozíciója emelheti a csoport önbecsülését és evvel szoros összefüggésben belső kohézióját. Nemegyszer pedig a bűnbakkeresők megítélése szerint a bűnbak hiteltelennek tűnő, túlzott ragaszkodást mutat a csoport meghatározó értékeihez. Így például az antiszemita agitáció gyakrabban választja célpontjául az asszimilációt sugallata szerint csak tettető zsidókat, mint identitásukat határozottan vállaló felekezettársaikat. Végül pedig témánk szempontjából igen fontos az a pszichológiai megfigyelés, hogy a bűnbakkereső csoport tagjai saját belső feszültségeiket, mindazt, amit saját magukban a leginkább gyűlölnek, vagy amitől félnek, rávetítik a bűnbakra. Érett, határozott nemiségű serdülők például gyakran válnak kiscsoportjaik bűnbakjává – olyanok, amilyenné a többiek titokban lenni szeretnének, de ez ellentmond az elfogadott normáknak. Így mintegy megszabadulnak kínzó vágyaiktól, de ez persze csak időlegesen hoz megkönnyebbülést, problémáikkal előbb-utóbb szembe kell nézniük.

A Trianon-szindróma

Hogyan tudja hasznosítani ezeket a gondolatokat a magyar holokauszt gyökereit kereső történész? Hatalmas irodalom áll rendelkezésére, amely a magyar zsidóság sikeres asszimilációját mutatja be, az antiszemitizmus különböző eszme- és politikatörténeti jelentkezései ellenére a 19. század a befogadás évszázada az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felében. Karsai László sarkító, de szolíd tényekre alapozott megfogalmazása szerint „relatíve még a magyar zsidóknak volt talán a legjobb dolguk a világon" s nemcsak

akkor, ha helyzetüket teljes jogfosztottságban élő oroszországi hitsorsosaikéhoz hasonlítjuk, hanem „amikor az Amerikai Egyesült Államokban zsidó egy jobb egyetemen nem lehetett sem tanár, sem diák, nem lehetett tábornok, diplomata stb., amikor zsidó nem vehetett »jobb« keresztény környéken lakást, nem nyaralhatott együtt nem zsidókkal...ugyanebben az időben Magyarországon ilyesfajta társadalmi diszkrimináció már évtizedek óta nem létezett."[251] Egyetértenek a témakör kutatói abban, hogy a Monarchia nemzetek fölötti állameszméje, liberális intézményrendszere elősegítette a zsidóság modernizációját.[252] Miért irányult akkor a Magyarország számára katasztrofális következményekkel járó háborúvesztés után oly sok gyűlölet erre a zsidóságra?

A nemzeti tragédia oly jól ismert dimenziói minden lehetséges pesszimista elképzelést felülmúltak. Úgy látszott, hogy ilyen nagyságrendű fordulatot csak valamilyen rendkívüli, racionálisan aligha felfogható erő okozhatott, netán valamely súlyos bűn elkövetésének következménye. Egy fiatal amerikai kutató, Jeffrey S. Murer hívta fel a figyelmet arra, hogy a Trianon-szindróma lényeges eleme a pszichológusok által „gyászmunkának" nevezett társadalomlélektani mozzanat elmaradása az első világháború utáni Magyarországon.[253] Jól tudjuk, hogy a gyászolás, a temetés rituáléja a megnyugvást, a megbékélést, a visszafordíthatatlanba való beletörődést szolgálja, így ad erőt a tragédia utáni újrakezdéshez. Ez elképzelhetetlen volt az első világháború utáni magyar

251 Karsai László bevezető tanulmánya az általa szerkesztett *Kirekesztők* c. kötethez. Aura, Budapest,1993. 18.

252 Vö. például Hanák Péter: A lezáratlan per. In Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus.* Gondolat, Budapest, 1984. 355–375. Első megjelenés: *Jelenkor,* 1983. május.

253 Jeffrey S. Murer: *Pursuing the Familiar Foreigner: The Resurgence of Anti-semitism and Nationalism in Hungary since 1989.* Doktori értekezés. Chicago, University of Illinois, 1999. (Kézirat)

társadalom számára – nincs olyan nép a világon, amely tudomásul vette volna országa kétharmadának elvesztését. A túléléshez, a továbblépéshez azonban értelmezni kellett a helyzetet, megjelent a leegyszerűsített okmagyarázat igénye. Kire, mire ruházható át a nemzeti tragédiát okozott bűn hihetően, meggyőzően, a felelősségteljes önvizsgálat benyomását keltve? A bűnbakkereső, mint említettem, gyakran láttatja a bűnbakban azt, amit saját magában a legkevésbé szeret. Erről volt szó társadalomlélektani szinten az első világháború utáni Magyarországon. Igen leegyszerűsítve, de a folyamat lényegét megragadni próbálván azt mondhatjuk, hogy az antiszemita bűnbakkeresők a nemzet egy eltávolítható, bűnös részét találják meg a zsidóságban. A zsidóságot, az „ismerős idegent" tehát éppen előrehaladott, de nem teljes asszimilációja és nem annak hiánya vagy tökéletlensége tette alkalmassá a bűnbakszerep betöltésére. Az „amputáció" azonban nem maradt meg a retorika szintjén, a fehérterrornak sok száz zsidó áldozata volt. Tagadhatatlan, hogy a Tanácsköztársaság vörösterrorjának is voltak zsidó áldozatai[254] és a különítményesek elsősorban a kommunistákat üldözték. „1920-tól kezdődően azonban a kommunisták elleni fellépések csökkenésével párhuzamosan fokozódott a zsidóüldözés, s tartalmi összetevőit már nem a Tanácsköztársaság emléke adta elsősorban, hanem az »őrségváltásból« fakadó igények".[255] Ez pedig teljesen új, minőségi változást mutató jelenség a magyar antiszemitizmus történetében, politikailag motivált, sok halálos áldozatot követelő pogromokra korábban nem került sor. Ugyanakkor a zsidóság egyetemi tanulmányait szigorú korlátok közé szorítani kívánó 1920/XXV. törvénycikk is döntő mérföldkő, Karády Viktor szavaival „az intézményes antiszemitizmus első törvényes aktusa

254 Karsai László: Holokauszt. Pannonica, Budapest, 2001. 215.

255 Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 41–42.

Magyarországon a modern korban".[256] Karády Viktor álláspontja szerint innen egyenes út vezet 1944-hez: „az 1944-es deportálások, majd a nyilas uralom alatti tömeggyilkosságok útján sikerrel végrehajtott »őrségváltás« tervének megvalósítása a *numerus clausus*sal kezdődött."[257] Az utat én kanyargósabbnak látom és mind az 1938–41 közötti zsidótörvények, mind a deportálások okait nagyobb mértében kapcsolnám a konkrét körülményekhez, témám szempontjából azonban az a lényeg, hogy – igen leegyszerűsítve és keményen fogalmazva – az 1944. végi Duna-parti öldöklésekhez és Auschwitzhoz nem a Monarchia Magyarországának Tiszaeszlárától, hanem a trianoni Magyarország katasztrófájától vezet az út. A téma sokkal inkább a magyar nacionalizmus deformálódásának, mint az antijudaista intellektuális hagyománynak a része. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy 1919–20 fordulóján, miközben több száz zsidó esik a fehérterror áldozatául, a párizsi béketárgyalásokra anyagokat fogalmazó Békeelőkészítő Irodában (gróf Teleki Pál irányítása alatt) a következő mondatokat formálják: „A magyar zsidók ... csak vallási különbséget mutatnak föl ... Legnagyobb részük teljesen asszimilálódott a magyarokhoz ... A magyar nemzeti lélekhez való asszimilációjuk következtében el kell ismerni, hogy faji szempontból a magyar zsidók már nem is zsidók, hanem magyarok ..." A Pesti Izraelita Hitközség pedig számos nyelven közzétett felhívásában érvel: „Mi magyar zsidók magyarok akarunk maradni és nem hagyjuk el magyar hazánkat legnagyobb nyomorában ... E célra azonban szükségünk van a törhetetlen, sértetlen, integer Magyarországra, szabad fejlődési lehetőségekkel. Angol, amerikai, francia, svájci hittestvéreink, támogassátok befolyástokkal, kérelmeitekkel a ti

256 Karády Viktor: A numerus clausus és a zsidó értelmiség. In Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Replika Könyvek, Budapest, 1997. 235.

257 Karády Viktor: *i. m.* 237.

kormányaitoknál a magyar békedelegáció kérelmét…" A béküldöttség munkáját vezető Apponyi figyelmeztető levelét „bizonyos törvénytelen jelenségek" kedvezőtlen hatásáról a sikeres magyar érdekérvényesítésre, 1920. március 17-én ismertette a parlamentben Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök, majd hozzáfűzte: „… a zsidógyűlölet, a zsidók elleni antipátia nem ér annyit, mint Magyarország épsége … az igazi keresztény kurzus nem lehet valamely felekezetet gyűlölő kurzus." Az 1920 tavaszán félhivatalos formában zsidó üzletemberek közvetítésével zajló magyar–francia tárgyalások francia cégeknek nyújtandó gazdasági kedvezmények fejében a magyar területi igények francia politikai támogatásával kecsegtették a magyar politikai elitet. Ez azonban meghiúsult, és a külügyminiszter-miniszterelnök Teleki Pál retorikájának alakulásában jól nyomon követhető fordulathoz vezetett a magyar külpolitikai orientációban és ehhez kapcsolódóan közvetve a zsidóság megítélésében. Míg április végén újdonsült külügyminiszterként arról beszél, hogy „…találjuk meg azt a megértést, amely nekünk lehetővé teszi, hogy beilleszkedjünk Európának jövő állapotába…" és „ami a nagyhatalmakat illeti … kezdik átérteni azt, hogy … Kelet-Európának a jövőjét a magyarság nélkül megoldani nem lehet", néhány héttel a trianoni békeszerződés aláírása után, miniszterelnöki programnyilatkozata szerint „nem az európai jóakarat megszerzése lesz a fő célunk, hanem a nemzet fennmaradása és a nemzet felvirágzásának biztosítása … a jóakarat meg fog jönni, mihelyt azt látják, hogy itt erély és akarat van." A törvényességhez nem fér kétség, a fehérterrort a külföld tévesen ítélte meg. Szó nélkül hagyja azt a képviselői bekiabálást, amely szerint ez a „nemzetközi zsidó söpredék bűne volt! Ma is azok dolgoznak a nemzet ellen!" s kifejti, hogy az adott körülmények között „Magyarországon az internacionalizmus bűn". Jogosnak látszik a témakör jeles kutatója, Walter Pietsch következtetése: a Tanácsköztársaság utáni „fehérterrortól a numerus clausus-törvény 1920. szeptemberi elfogadásáig, a zsidók törvényesen garantált egyenlőségének a felmondásához nem egyenes irányú s nem szükségszerű fejlődés vezetett. Beleékelődött a nyitottság, az együttműködésre törekvés és az egymáshoz való kölcsönös közeledés periódusa … a közös magyar–zsidó fáradozások nem a belső ellentéteken buktak meg, hanem … a külső és mindent meghatározó érdekkonstellációkon, a Franciaország és Anglia közötti gazdaságpolitikai ellentéteken, Franciaország viszonylagos tőkeszegénységén és mindenekelőtt tehetetlenségén, amely megakadályozta abban, hogy a helyes felismeréseit kis szövetségeseivel szemben is érvényre juttassa."[258]

Zsidóság – bolsevizmus – szabadkőművesség

A Horthy-rendszer születése idején kibontakozott vehemens zsidóellenes gyűlölködés legközkeletűbb magyarázata a Tanácsköztársaság vezető garnitúrájában és természetesen leginkább a kommunista vezetők közötti aránytalanul sok zsidó személyiség jelenléte. A gondolatmenet rövidre zárt: az antanthatalmak magyarságot sújtó döntéseinek fő oka a bolsevizmus terjedésétől való félelem, a bolsevizmust Magyarországra kényszeríteni próbáló Tanácsköztársaság vezetői túlnyomórészt zsidók, a zsidóságot tehát – miután a háború idején is nem az ország védelmére, hanem csak a hadikonjunktúra kihasználására törekedtek – közvetlen felelősség terheli a területveszteségekért. Hiába tény az, hogy a magyarországi zsidóság (akárcsak máshol élő felekezettársaik) gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan igencsak rétegezett, és legnagyobb része soha semmi közösséget liberális, szocialista, kommunista mozgalmakkal nem vállalt, a bűnbakkereső leegyszerűsítő okma-

258 Walter Pietsch: Trianon és a magyar zsidók. *Múlt és Jövő* 1990(4) 40–52. A fenti idézetek e tanulmány 40, 42, 46, 48, 49 oldalain.

gyarázat nem ismer árnyalatokat. A zsidóság szerepének kiemelése liberális és radikális destruktív forradalmi mozgalmakban korántsem magyar jellegzetesség és igen gyakran egy világméretű összeesküvés víziójának része. E nézetek egyik legkoherensebb kifejtése Friedrich Wichtl osztrák politikus először 1919-ben Bécsben publikált (a két világháború között számos alkalommal újra kiadott) Világszabadkőművesség, világforradalom, világköztársaság c. műve, amely szerint a világháború utáni „bolsevista káosz" a zsidó világuralmat előkészítő folyamat része. E törekvés szervezeti keretét adja érvelése szerint a szabadkőművesség. A szabadkőműves-zsidó-kommunista démon a központi hivatalos propaganda fő eszközévé vált a nemzetiszocialista Németországban: a „békeszerető" Németország elleni széles körű kampány fő mozgatóit a „nemzetközi zsidóságban, a nemzetközi szabadkőművességben és a nemzetközi marxizmusban" jelölik meg. A gondolat egyik magyarországi kifejtője, Somogyi István szerint a trianoni döntést az 1917. tavaszi párizsi szabadkőműves világkonferencián készítették elő és egyetértőn idézi Prohászka Ottokárt, aki szerint „sok embernek be volt kötve a szeme, s nem látta a szabadkőművesség igazi ábrázatát. Azt mondták nekik, hogy ártatlan, jótékonykodó gyülekezet. Most már reméljük, ... látják, hogy internacionális, defetista banda, mely gyűlöli az Egyházat és ... tárt kaput nyit a zsidó inváziónak és tapossa a keresztény nemzeti tradíciókat..."[259] Számos idézetet hozhatnánk fel a hitleri propaganda és magyarországi állásfoglalások hasonlóságainak bizonyítására, Magyarországon azonban ez az argumentáció inkább a szélsőjobboldali radikális ellenzék szellemi fegyvertárához tartozott. Szociálpszichológiai aspektusból nézve azonban e mechanizmusok a politikai hatókör nagyságától függetlenül egyformán működnek. A „kényszerű oktulajdonítás" a háborús vereségért, a nemzet megaláztatásáért

259 Somogyi István: *A szabadkőművesség igazi arca I–II.* Budapest, 1929. 181.

minden felelősséget a bűnbakra terhel. A nemzeti erő újraélesztéséhez kitűnő eszköznek kínálkozik a zsidó-szabadkőműves-kommunista összeesküvés ellenségkép. Ez egy csekély számú, de jól felismerhető kisebbség („törpe minoritás") a társadalmon belül, és ha a társadalmat nyomasztó felelősséget sikerül neki tulajdonítani, a nemzet többsége felmentődik a tényleges vagy vélt bűn alól.

Bűnbakkeresés és holokauszt

Nehezen tagadható – bár nem kevés próbálkozás történt erre –, hogy az antiszemitizmus különböző formákban és intenzitással a Horthy-korszak politikai és társadalmi életének integráns része volt. Töretlen és egyenes-e az út azonban a numerus clausus törvénytől a haláltáborokig? A korszakkal foglalkozó tudós szintézisek, tanulmányok és monográfiák árnyaltan fogalmaznak. Kimutatják, hogy „a magyar antiszemitizmusra a nemzetközi környezet az 1920-as években mérséklőleg hatott. Az 1930-as évek közepétől legfontosabb külpolitikai partnernek számító Németország részéről viszont hathatós támogatásban részesült. E két tényező együttesen vezetett oda, hogy 1938–39-ben a magyar törvényhozás két súlyosan diszkriminatív törvényt alkotott zsidó állampolgáraival szemben... A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból ... kegyetlen valósággá vált."[260] Ugyanakkor tudjuk, hogy 1944. március 19-ig, a német megszállásig a magyar zsidóság túlnyomó részének élete nem volt közvetlen veszélyben, eltekintve a munkaszolgálat áldozataitól. Hajdu Tibor szerint „a honi vezetőréteg, közigazgatás együttműködési készsége vagy annak hiánya, mint a nemzetközi

260 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest. 1999. 194–195.

adatokból kitűnik, legfeljebb plusz-mínusz 10%-ot változtathatott az áldozatok számán, bár az sem kevés."[261] S tudjuk azt is, hogy az angliai vagy Egyesült Államok-beli zsidóellenesség konkrét politikában, a zsidók bevándorlási lehetőségeinek drasztikus korlátozásában jutott kifejezésre a második világháború idején. A holokausztért felelős hitlerizmust azonban az Egyesült Államok áldozatvállalása nélkül aligha lehetett volna legyőzni.[262] Mindezekről a dilemmákról sokkal többet kellene beszélnünk, ha nemzeti sorskérdéseket tisztázó történészvita zajlana Magyarországon.[263]

Távolabbról nézve

Gyakran emlegetjük, legutóbb Kertész Imre Nobel-díja kapcsán, hogy Auschwitz iszonyata nem írható le a társadalomtudományok, sőt a művészetek eszköztárával sem, mégis magyarázatot kíván. A rendszerváltás utáni években antiszemita hangoskodások nyomán hasznosnak tűnik, hogy a bűnbakkeresés szociálpszichológiai fogalomrendszerét is segítségül hívjuk a jelenség értelmezéséhez. 1989–90-et követően a társadalomtudományok egyszerre szembesültek a szovjetrendszer összeomlásának okai és a rendszerváltás utáni gazdasági, társadalmi, politikai problémák gyökerei iránti felfokozott társadalmi érdeklődéssel. A tudomány persze saját üteme szerint, lassan dolgozik, a társadalom pedig

261 Hajdu Tibor: A hagyományos antiszemitizmustól a náci típusú antiszemitizmusig. In Randolph L. Braham–Attila Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later.* Columbia University Press, 1997. 57–70.

262 Az amerikai politikáról és vitákról l. Peter Novick: *The Holocaust in American Life.* Houghton-Miflin Company, Boston–New York, 1999.

263 Az alapkérdésekről l. Glatz Ferenc: Magyarország. 1944. A tudomány és a polgár kérdései. In Randolph L. Braham–Attila Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later.* Columbia University Press, Boston–New York, 1997. 17–22.

mielőbbi válaszokat vár. Ebben a légkörben könnyen érvényesül a bűnbakkeresés „kényszerű okkeresése", amely az összetett jelenségek „értelmezése" során szívesen eleveníti fel a zsidó-kommunista-szabadkőműves összeesküvés kipróbáltan mozgósító erejű tételét.[264] Ilyen helyzetben a történész írástudói kötelessége, hogy az írás bevezetőjében feltett kérdésre utalva figyelmeztessen: az antiszemitizmus különböző formái, intézményesülései (mozgalom, párt, törvények) és a holokauszt között nincs sokpillérű széles híd, csak ideiglenesen lefektetett pallók. Ugyanakkor (Leszek Kolakowski szavaival) „az antiszemitizmus szétszórt és látszólag veszélytelen, önmagában gyenge atomjai villámgyorsan egyesíthetők olyan eleggyé, amely bűncselekményként robban."[265] A gondolatot továbbvíve: a bűnbakkeresés kritikus válsághelyzetekben elkerülhetetlen társadalomlélektani folyamat. Éppen ezért kell tudománynak és politikának közösen őrködnie azon, hogy egyetlen emberre vagy embercsoportra irányuló bűnbakkeresés se váljon végzetes tragédia forrásává.

264 L. Csepeli György–Örkény Antal (szerk.): *Gyűlölet és politika.* Budapest, 2002. Varga László: Antiszemita közbeszéd itt és most. *Élet és Irodalom.* 2003. január 3.

265 Leszek Kolakowski: Az antiszemiták. Öt, semmiképpen sem új tézis, figyelmeztetőül. Idézi: Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről.* Magvető, Budapest, 1989. 146.

Bűnbakkeresés és a második világháború

„Amíg az embert növénnyé vagy legalább állattá – melynek csak élelemre, melegre van szüksége – lealacsonyítani nem sikerül, ami által egy tökéletes államforma feltalálásának feladata mindenesetre tetemesen megkönnyíttetnék, mindaddig oly állam, melyben csak a gép szabályszerűsége található fel, az ember szükségeinek meg nem felelhet. Annak, aki az emberek cselekvényei s tevékenysége felett ítélni akar, föl kell tudnia fogni érzelmeiket is, enélkül az állam hatalma a kérlelhetetlen végzet hatalmához hasonlít..."
Eötvös József: A XIX.század uralkodó eszméi I. Budapest, 1981. 349.

„... a magad részét az igazságból bájosan és a szellem olajával megkenve adtad elő ..."
Thomas Mann: József és testvérei. I. Budapest, 1959, 99.

„Ma általánosan elfogadott az a nézet, hogy Hitler rendszere és háborús kalandja bűnözők tevékenységének eredménye. Másrészt azonban nincs hasonló egyetértés a győztes oldal megítélésében, abban, hogy alkalmanként ők is elkövettek kárhoztatandó tetteket. Ez utóbbit be kell vallani, mivel ezek a tettek is sok ember szenvedését vagy halálát okozták. Ez a bevallás nem módosítja alapvetően a háborúról adott értékelésünket és nem jelentékteleníti el a náci gaztetteket. 60 évvel a háború befejezése után azonban tudatosítani kell az európaiakban, hogy a mai Európa minden elemében a nemzetek és államok legitim közössége, és nincs olyan egyén, aki közvetlenül vagy személyesen felelős lenne azért, amit elődei követtek el. A múlt bűneit véglegesen a múltba kell utalni. Ezért fordulunk önökhöz, hogy a II. világháború befejezésének közeledő évfordulója alkalmából tegyenek gyakorlati lépéseket, amelyekkel az európai és világtörténelem e fejezete az igazságosság és megbékélés jegyében zárható le."
Erhard Busek és néppárti társai levele az Európai Parlament képviselőihez, 2005. április 11.

Néhány hónappal a második világháború (akkor még aligha sokéves világégésnek hitt, várt) kezdete után az American Historical Association szokásos monstre év végi konferenciáján egy eltéveszthetetlenül magyaros akcentussal, de igen gazdag szókincscsel, imponálóan tiszta, logikus szerkezetű érveléssel prezentált

előadás sok, már a szilveszterre készülődő kolléga figyelmét tudta lekötni. Az Oberlin College 64 éves politikatudomány-professzorának neve a Habsburg Monarchia felbomlásáról szóló könyve alapján nem volt ismeretlen, így jó néhányan gondolkodtak el provokatív gondolatain. Jászi Oszkár ugyanis a diplomáciatörténet meddőségéről beszélt. Keményen és ironikusan támadta azt a szemléletet, amely szerint *Quod non est in actis, non est in historia,* vagyis azt a feltételezést, amely szerint a diplomáciai aktákból rekonstruálható a háborúk oka. Érvelése szerint a diplomaták csak pszichológiai felhalmozói, megtestesítői olyan, a társadalomban ható eszméknek, amelyek közvetlen tanulmányozást igényelnek. A háborúk okaival, eredetével kapcsolatban ugyanis nem az szerinte a kulcskérdés, hogy ki, mikor, milyen ultimátumot küldött, vagy mikor mobilizálta a hadsereget, hanem az, hogy kik a felelősek a katasztrófához vezető tömeges lelkiállapot kialakulásáért.[266]

A kulturális-intellektuális gyűlölködések politikai eredete

Jászi bizonyára ismerte – bár nem hivatkozik rá – a tekintélyes francia filozófus, Julien Benda több mint egy évtizeddel korábban megjelent, akkor nagy visszhangot kiváltó könyvét, *Az írástudók árulását.* Benda arról írt 1927-ben, 60 éves korában, hogy az első világháború és azt azt követő időszak a politikai gyűlölködések intellektuális megfogalmazásának kora. Érvelése szerint míg a napóleoni háborúk koráig a fegyveres összecsapások mögött ösztönös emberi szenvedélyek tapinthatók ki, addig a nemzeti ébredés

266 Oscar Jászi: *What the documents do not tell concerning war in Europe.* Delivered at the annual meeting of the American Historical Association in Washington D. C. December 31, 1939. Jászi Collection, Rare Book and Manuscript Library of Columbia University.

korától kezdve a politikai szenvedélyek mögött kidolgozott doktrínák szorosra szőtt hálója feszül. Benda szerint a fordulópont a nemzeti ideológiák összekapcsolódása a politikai (ezen ő társadalompolitikát ért) szenvedélyekkel, amelynek három eszmei és egy intézményes formáját emeli ki. Eszmeileg a zsidóellenes mozgalmakat, a birtokos osztályok és a nincstelenek közötti gyűlölködést és az autoriter politikusok demokratákkal szembeni gyűlöletét, intézményként pedig az ezeket a gondolatokat cselekvési programmá alakító német nemzeti szocialista pártot. [267] Benda tehát úgy gondolja, hogy *a társadalmi konfliktusok ötvöződése a nemzeti ideológiával, a nacionalizmussal vezet a nagy nemzetközi konfliktusokhoz.*

A politikai gyűlölködések, konfliktusok intellektuális-kulturális gyökerei

A problémakör második világháború utáni egyik legnagyobb formátumú kutatója, a máig aktív, élete kilencedik évtizedében járó Fritz Stern, a nemzetiszocializmus eszmetörténeti gyökereinek első igazán mélyreható elemzője, másfél évtizeddel Jászi előadása és három évtizeddel Benda könyve után másképp értelmezte az intellektuális-kulturális és a politikai tényezők közötti viszonyt. Kutatásai őt arra az eredményre vezették, hogy a két világháború kora a kulturális gyökerű gyűlölködések és személyes haragok politikai erőkké szerveződésének kora. Nem a politikai,

267 Julien Benda: *The Betrayal of the Intellectuals.* The Beacon Press, Boston, 1955. 18. Jászi ezt az angol fordítást az 1928-as első egyesült államokbeli kiadásból ismerhette, amely 1928-ban The Treason of Intellectuals címen jelent meg a William Morrow & Company Inc. kiadásában. Még valószínűbb, hogy eredetiben olvasta (La Trahison des clercs), hiszen franciatudását sokáig biztosabbnak érezte, mint angolságát.

társadalmi ellentétek fogalmazódnak meg ideologikus formában, hanem fordítva: *a kulturális vízválasztók vezetnek politikai konfliktusokhoz.* [268] Stern nem ismerte Jászi gondolatait, de érveléseik meglepően hasonlóak. Kevésbé ismert, de befolyásos német gondolkodókra hivatkoznak mindketten (pl. Konstantin Frantz) és ezt a mélyebb kulturális gyűlöletpotenciált Jászi a következőképpen definiálja: „A legutóbbi fél évszázad során aláaknázódott az a spirituális és etikai struktúra, az a hagyományos vallás és természettörvény, amelyre – ha tökéletlenül is, de meghatározó erőként – a Nyugat szolidaritása épült. A sekélyes szociáldarwinizmus (nagy alapítója szándékának ellenére), a gazdasági, illetve a szexuális tényezőkre koncentráló mechanikus determinizmus a marxizmusban és a freudizmusban, a Teutón szuperfaj iránti rajongás, Nietzsche *szőke bestiájának* imádása, valamennyi értékünk pragmatikus és behaviorista relativizálása, Vilfredo Pareto pszeudo-tudományos racionalizmusa és sok más hasonló áramlat a fejedelmek korábbi machiavellizmusát a tömegek (mob) machiavellizmusává alakította át." [269]

E mélyebb áramlatok figyelmen kívül hagyása a háborús hisztéria után békehisztériához vezetett. A nyomasztó légkörben az életből keveset tükröző diplomáciai dokumentumok alapján dolgozó politikusok rosszul mérték fel az első világháború utáni Németország pszichológiáját mind a rá kirótt büntetésekben, mind a későbbi engedményekben. Az igazi probléma Jászi szerint az a rendkívül éleslátó gondolat, hogy „Európa egységesítése történelmi szükségszerűség gazdaságilag, morálisan és a nemzetközi kapcsolatok szempontjából is. Ha a világ demokráciái képtelenek megvalósítani ezt az integrációt a józan ész és az igazságosság jegyében, akkor nagy a veszélye annak, hogy Hitler vagy egy ké-

268 Frantz Stern: *The Politics of Cultural Despair.* New York, 1961. 6.
269 Jászi: *i. m.* 4.

sőbbi szuper-Hitler...egy rettenetesen embertelen Pax Germanicát ad majd a háború, éhínség és hatalmi politika által kimerített és megkínzott emberiségnek." [270]

Magyarázatkeresés a szociálpszichológia segítségével

Tanulmányom fogalmi kerete a bűnbakkeresés szociálpszichológiai értelmezéséhez kapcsolódik. A második világháború tapasztalata adott ugyanis indíttatást olyan széles körű társadalomtudományi kutatásokhoz, amelyek azután messze túllépték a háború mélyebben fekvő individuál-, csoport- és társadalomlélektani okaira vonatkozó kiinduló kérdés megválaszolását. A rendkívül sokágú és sok eredményt hozó kutatások hozamát igencsak leegyszerűsítve talán azt mondhatjuk, hogy a háború inspirálta társadalomtudományi kutatások különösen egy nagy területen hoztak hatalmas áttörést: hogyan mutatható ki eszmeáramlatok, ideológiák hatása az egyén szintjén? Másképp fogalmazva: Hogyan lehet empirikus kutatás tárgya az a bizonyos lelkiállapot, amelyről Jászi, illetve Benda, Stern és a mottóban idézett Eötvös és Thomas Mann ír?

Itt és most csak a bűnbakkeresés fogalmának instrumentalizálódásával foglalkozom, röviden összegezve azonban utalnom kell ennek helyére a II. világháború utáni szociálpszichológiai és történettudományi kutatásokban. Pataki Ferenc mutatta ki, hogy „a bűnbak fogalma a modern szociálpszichológia három jelentős vonulatában jelent meg a tudományos terminus igényével...Lewin csoportdinamikájában s kiváltképpen a munkatársaival együtt végzett nevezetes csoportlégkör kísérletében, a csoportközi viszonyok és az előítéletek kutatásában (Allport), valamint a mélylélektanban".[271]

270 Jászi: *i. m.* 6.

A történettudományban már a 19–20. század fordulóján jelentkezett az igény: túl kell lépni az aktákra épülő politikatörténeten. Párkeresése során a történettudomány először a közgazdaságtudománnyal került bensőséges kapcsolatba. A bő évszázados affér termékeny volt: megszületett a gazdaságtörténet. A szociológia, leginkább Max Weber munkássága sem hagyta ugyan hidegen Kliót, mégis először a gazdaságtörténet intézményesült új folyóiratokkal, tanszékekkel, kongresszusokkal. Az igazi poligámia azonban a második világháború után bontakozott ki. A demográfia és az antropológia mellett a pszichológiával is tartós viszonyba keveredett a korát meghazudtoló intenzitással flörtölő historikus múzsa. Adorno és munkatársai 1950-ben publikált híres kutatása az autoriter személyiségről[272] az exogám történészek számára is fontos tanulságokat adhatott, az áttörésre azonban az 1950-es évek második felében került sor. Az emberi lélek állandó struktúráit kutató pszichológia és a változásokra koncentráló történettudomány módszereinek alapvető különbözősége kreatív feszültségeket kelt, keltett a ma már pszichohistória néven anyakönyvezett, legalizált együttélésben, együttműködésben. Klaniczay Gábor megfogalmazásában: „A struktúra kontra diakrónia kérdése, az univerzális szabály és a szüntelen történeti átalakulás szembeállítása...fontos és érdekes vitákat provokált a történelem újraértelmezésében."[273] A II. világháború mint ideológiai konfliktus tapasztalata motiválta

271 Pataki Ferenc: Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban. In uő: *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle.* Scientia Humana Társulás, Budapest, 1993. 93.

272 T. W. Adorno et al.: *The Authoritarian Personality.* Harper & Brothers, New York, 1950.

273 Klaniczay Gábor: Az interdiszciplinaritás az utóbbi negyedszázad történettudományában. *Századok,* 1989/1. 166.

közvetve, közvetlenül sok történész témaválasztását, megközelítési módjait. Richard Hofstadter a következőképpen ír erről: „Sokunk számára az ideológiák keletkezésének és formálódásának tanulmányozása természetes intellektuális válasz volt a körülöttünk zajló konfliktusra".[274] A háború, pontosabban a két világháború tapasztalata tette fogékonnyá a történészeket az ember ösztönéletével kapcsolatos freudi, illetve onnan kiinduló pszichoanalitikus tanításokra. Az ösztönzés háromirányú volt: egyrészt a történeti biográfia új utakra terelésében (Erik H. Erikson), másrészt a tömegmozgalmak tanulmányozásában (Georges Lefebvre, Richard Hofstadter, Hannah Arendt), harmadrészt a történészek önvizsgálata (Peter Novick, Hans-Ulrich Wehler, Olivier Carbonelle) révén.[275]

A bűnbakok haszna

Mi a helye a bűnbakkeresés fogalmának ebben az igen felületesen felvázolt tudománytörténeti folyamatban?

Lloyd DeMause, a pszichohistória egyik ismertebb kutatója 1975-ös felmérése szerint a történeti munkák mondatainak egy százaléka foglalkozik csak a motivációval.[276]. Ugyanakkor – vihetjük tovább a gondolatot – a bűnbakkijelölés a motiváció problémájának rövidre zárt megoldása. Az igény ugyanis minden valamirevaló történésznél (mind a múltat konstruáló, mind a múltat rekonstruálni akaróknál) megvan: valamilyen módon magyarázatot kell adni a tettek motivációjára, utalni kell az okokra. Különös erővel jelentkezik ez az igény a hatalmas tragédiák, válságok eredetének értelmezése során és rendkívül termékeny táptalaj a bűnbakkereséshez. Ki a felelős, ki a vétkes, ki a bűnös, ki a cinkos? A kérdést persze nemcsak a történészek, hanem a politikusok, jogászok, politológusok, pszichológusok, szociológusok, filozófusok, teológusok, írók, művészek és persze leginkább a sokat szenvedett társadalom egyszerű és kevésbé egyszerű polgárai is felteszik. A válaszok természetesen sokfelé ágaznak és ellentmondanak. Sarkítva fogalmazva: A tízparancsolat megsértése gyakran nem mond ellent egyes társadalmak írott vagy íratlan törvényeinek és a történész történeti-politikai értelemben nemegyszer bűnnek minősít olyan cselekedeteket, amelyeket az elkövetésük idején élt jogászok és teológusok nem minősítettek annak. Gyors válaszra viszont a regenerálódó, továbblépni akaró társadalomnak, társadalmaknak elengedhetetlen szüksége van és ezt a választ adja meg a jól kiválasztott bűnbak. Alapvető eleme a bűnbakkijelölő válaszadásnak az ún. leegyszerűsített okmagyarázat (az angolszász szociálpszichológiai irodalom fogalma: *enforced attribution*). A bonyolult, soktényezős politikai-történelmi helyzetekben, amikor a tragédia nyilvánvaló, a büntetőjogi, morális és politikai értelemben vett felelősség enyhén szólva nem egyértelmű, a társadalom viszont magyarázatot vár – az ilyen szituációkban születnek legkönnyebben a bűnbakok.

A modern bűnbak másik fontos funkciója az, hogy a kisebb vagy nagyobb közösségek kohézióját erősítheti. A közös gyűlölet a közös szeretetnél is szorosabban tud összetartani kis és nagy csoportokat, segítheti a válság során kohézióját vesztett, megrendült

274 Richard Hofstadter: History and the Social Sciences. Idézi Fritz Stern (edited, selected and introduced by): *The Varieties of History*. Meridian Books, New York, 1956. 361

275 Sokan idézik evvel kapcsolatban William L. Langer helyzetrajzát az 1950-es évek végéről: The Next Assignment. In uő: *Explorations in Crisis*. Papers on International History. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1969. 408–432.

276 Idézi Botond Ágnes: Pszichohistória. In Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 534.

közösség akcióképességének helyreállítását, mobilizálhatóságának fokozását.[277]

Bűnbakkeresés a második világháború okainak keresése során

Nem kell sok adatot, érvet felhozni annak a bizonyítására, hogy a II. világháború az érintett országok (vesztesek és győztesek egyaránt) társadalmai számára hatalmas megrázkódtatás, katasztrófa volt. A katasztrófa okainak keresése a háborús válság kezdetétől foglalkoztatta a politikusokat, társadalomtudósokat – a hatalmas gondolati anyagnak itt csak egyetlen, témámhoz kapcsolódó, de központi jelentőségű elemét, a bűnbakkeresést érinthetem. Körülbelül az 1950-es évek végéig a hitleri értelmezés tükörképe, az igencsak leegyszerűsített bűnbakkeresés határozza meg ugyanis a közvélekedést. Hitler és a náci propaganda sokszor kifejtett álláspontja a német háborús célokról három fő tételből állt:

– a németeknek egy „racionálisan újjászervezett" Európában élettérre, az anyaországtól elszakadt nemzettársaik védelmére van szükségük
– a „zsidókérdés" megoldása
– a bolsevizmus, az azt megtestesítő Szovjetuniót felszámolása[278]

A győztesek háború utáni hivatalos politikai értelmezései Németország II. világháborús felelősségéről, a nürnbergi perre ala-

277 Minderről sokkal részletesebben: Pók Attila: Bűnbakok és összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Elméleti és módszertani gondolatok. In Karsai László–Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* MAZSIHISZ, Budapest, 2002. 547–564.

278 Vö. Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban.* Osiris, Budapest, 1999.

pozva, mindezt az emberiség elleni súlyos bűnökként aposztrofálva ellátják a bűnbakkeresésnek a háború utáni években nélkülözhetetlen funkcióját. Nélkülözhetetlen, mivel az érintett társadalmak konszolidálásához, a gazdasági és politikai újjáépítéshez, az erkölcsi értékrend regenerációjához elengedhetetlen volt a bűnösök minél előbbi, minél egyértelműbb kijelölése. Szükség volt erre globálisan és szükség volt erre a nemzetállamok és a kisebb közösségek szintjén is. Ez tükröződik a különböző bírósági eljárásokban, etnikai és osztályalapú kényszertelepítésekben.[279] Bűnbakkereső funkciója volt azonban két másik, a hidegháborús időszakban gyakran tudományos és politikai formában is kifejtett nézetnek is. Az egyik a dogmatikus lenini alapú sztálini felfogás, amely szerint (Sztálin szavaival): „Helytelen lenne azt gondolni, hogy a háború véletlenül vagy valamely államférfi hibájának betudhatóan tört ki. Bár léteztek ilyen hibák, a háború ténylegesen a világ monopolkapitalista gazdasági és politikai erői fejlődésének elkerülhetetlen következménye volt."[280] A másik nézet a megbékéltetési politikát emeli ki. Churchill fultoni megfogalmazása szerint: „Nem volt még egy olyan háború a történelemben, amit időbeni cselekvéssel olyan könnyen el lehetett volna kerülni, mint az, amely most pusztított a Föld nagy területein..."[281] John W. Wheeler-Bennett, L. B. Namier 1948-ban megjelent könyveiben[282] Chamberlain kap bűnbakfunkciót.

279 Erről részletesen l. István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (eds.): *The Politics of Retribution in Europe.* Princeton University Press, 2000.

280 1946. február 9. Idézi: John L. Snell: *The Outbreak of the Second World War. Design or Blunder?* D. C. Heath and Company, Boston, 1962. VII.

281 1946. március 5. Churchill beszéde a fultoni (Missouri) Westminster Collegeban, díszdoktorátusa átvétele alkalmából. Idézi: John L. Snell: *i. m.* VII.

282 John W. Wheeler-Bennett: *Munich: Prologue to Tragedy.* London, 1948; L. B. Namier: *Diplomatic Prelude 1938–39.* London, 1948.

Szemléleti fordulópontot – megítélésem szerint – négy munkahoz az 1960-as évek elején: David L. Hoggan, Fritz Fischer, A. J. P Taylor és Hannah Arendt művei.[283]

Fritz Fischernek a berlini falépítés évében publikált könyve, valamint Andreas Hillgruber részben erre épülő munkái a vilmosi Németország külpolitikája, első világháborús hadicéljai és a Harmadik Birodalom expanziója között húznak ívet. Hatalmas politikai és tudományos visszhangot kapott ez a nézet, kibontakozott a német gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés sajátosságairól a Sonderweg-vita.[284]

A tudományosság által kevésbé elfogadott, de sokak által olvasott Hoggan könyv (A kikényszerített háború), de leginkább A. J. P. Taylor könyve Hitler szerepének értékelését a démonizálástól a nemzeti célokat következetesen képviselő politikus megjelenítésének irányába vitte és a korábbi feldolgozásoknál jóval markánsabban mutatja be a nyugati hatalmak stratégiai és taktikai hibáit a Hitlerrel folytatott tárgyalások során.

1961 nemcsak a berlini fal építésének, Gagarin űrrepülésének és a kubai emigránsok disznó-öbölbeli partraszállási kísérletének volt az éve, hanem a jeruzsálemi Eichmann-per is ekkor kezdődött. Hannah Arendt 1963-ban megjelent könyve: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról* címen könyvvé formált tudósítássorozata nagy visszhangot keltett, nagyobbat, mint a még a per idején publikált első komoly tudományos feldolgozás, Raul Hilberg könyve.[285] Rolf Hochhuth német születésű, Svájcban

283 David L. Hoggan: *Der erzwungene Krieg.* Tübingen, 1961; Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht.* Droste-Verlag, Düsseldorf,. 1961; A. J. P. Taylor: *The Origins of the Second World War.* London–New York, 1961; Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. Report on the Banality of Evil.* New York, 1963.

284 Vö. D. Blackbourn-G. Eley: *The Peculiarities of German History.* Cambridge University Press, 1984.

285 Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews.* Chicago, 1961.

élő drámaíró 1963-ban bemutatott, a Vatikán és a pápa holokausztért viselt felelősségét felvető *A helytartó*[286] című drámájának visszhangja is hozzájárult ahhoz, hogy a holokauszt kérdése egyre nagyobb teret kapjon a II. világháború történeti irodalmában.

Az 1960-as éveket követően két újabb hullám mutatható ki a bűnbakkereséstől távolodó második világháborús történeti irodalomban: az egyik az 1970-es években Németország harmincas évekbeli gazdasági problémáiból kiindulva elemezte a Harmadik Birodalom gazdasági, társadalmi, politikai szerkezetét, európai helyzetét[287] és ezekhez kapcsolja a háború kirobbanását. A legújabb, az 1980-as és 90-es évek fordulójától kibontakozó hullám pedig egyre inkább a társadalom magatartását, a kollektív és az egyéni felelősség viszonyát, a bűnösség, vétkesség, cinkosság kérdéseit elemzi, előtérbe állítva a holokauszt első hullámban alig említett kérdését.[288] Egyre kevésbé pusztán Hitler, Sztálin vagy Chamberlain személyisége a politikai retorika, a tudomány vagy a köznapi történeti gondolkodás témái, a nagy tömegeket mozgató szenvedélyek, gyűlöletek vizsgálata kap inkább tudományos és politikai figyelmet még az új biográfiákban is.

Ki a felelős? Hogyan kerülhető el egy újabb globális tragédia? Az oknyomozás során a bűnbakkeresés fázisa nem kerülhető meg. A nagy kríziseket közvetlenül követő időszakokban leegyszerűsí-

286 *Der Stellvertreter.*

287 Martin Broszat, Hans Mommsen, Hans-Jürgen Schröder, Timothy W. Mason művei. Legújabban ezt a kérdésfeltevést állítja elemzése középpontjába sok eddig nem hasznosított forrást mozgósító könyvében Paul N. Hehn: *A Low Dishonest Decade. The Great Powers, Eastern Europe, and the Economic Origins of World War II. 1930–1941.* Continuum, New York–London, 2002.

288 Omer Bartov, Deák István, Daniel Jonah Goldhagen, Jan Gross, Samuel Huntington, Ian Kershaw, Ormos Mária.

tett, világos okmagyarázatokra van szükség a társadalom, a társadalmak belső kohéziójának erősítéséhez. A hosszabb távú, sikeres vagy legalábbis annak látszó konszolidáció azonban természetesen elemzőbb, árnyaltabb válaszokat igényel és tesz lehetővé. Úgy gondolom, hogy ha Jászi Oszkár láthatná, olvashatná, mit gondolunk, tudunk ma, hat évtizeddel a háború befejezése után a világkatasztrófa okairól, némi elégedettség tölthetné el. A kulcskérdés mai szemmel az, amire ő már a háború első hónapjai után kereste a választ: kik a felelősek a katasztrófához vezető tömeges lelkiállapot kialakulásáért.

A javíthatatlan girondisták
A radikális demokrácia alternatívája a második világháború utáni Magyarországon

Generációm, az 1940-es és 50-es évek fordulóján születettek számára felnőtté érésünk során az átmenet fogalma egyértelműen történelmi kategória volt. Igen valószínűtlennek tűnt, hogy – a 20. századnál maradva – az 1918–19-hez, 1945–48-hoz vagy 1956-hoz hasonló történelmi kataklizmákban legyen részünk, tanúként, sőt aktív résztvevőként éljünk meg nagy történelmi átrendeződéseket. A perspektíva a lassú építkezés volt – társadalomtudományokkal foglalkozva a múzeumi értékeknek kijáró tisztelettel adóztunk „történelemformáló idők" „történelemformáló személyiségeinek", de – igen kevés kivétellel – nehezen tudtuk volna elképzelni, hogy eljön egy olyan történelmi időszak, amikor tevékenységük, gondolkodásmódjuk tanulmányozásából morális és politikai, stratégiai és taktikai döntésekben közvetlenül hasznosítható tanulságokat vonhatunk le. Úgymond a forradalmi cselekvés fő sodrában éltünk – a valóság azonban inkább volt a kötelező politikai engedelmesség, a vállalkozó kedv, a tervező képzelet visszafogása. Hogyan kerülhetnénk mi olyan hely-

zetekbe, gondoltuk, mint annak idején Széchenyi vagy Kossuth, Andrássy Gyula, Deák Ferenc vagy Eötvös József vagy Tisza István vagy – horribile dictu – Horthy Miklós vagy Kádár János. Átélhet-e bármelyikünk – a helyzet minden terhével és pátoszával – Jászi Oszkár vagy Károlyi Mihály 1918–19-es, Nagy Imre vagy Bibó István 1956 októberi-novemberi döntéseinek légköréhez hasonló pillanatokat?

A mából kisszerűnek tűnő, ámde akkor kényelmesnek és racionálisnak látszó kompromisszumok kényszerpályáján haladt a magyar társadalom legnagyobb része a mi generációnk serdülésének és társadalmi integrálódásának hosszú évtizedeiben. A változás, átalakulás, átalakítás elkerülhetetlenségének és kibontakozó lehetőségeinek 1988–1990-ben megnyílt perspektívájából nézve azonban nemcsak tudományosan és etikailag, hanem politikailag is aktuális tartalmat hordozó magatartásformává, világnézetté, politikai platformmá váltak korábban inkább vitrinben őrizve tisztelt mozgalmak és személyiségek.

Egy ilyen értékről, egy 1945–1949-ben szerény szerepet játszott, de intellektuális és morális kisugárzásával a ma perspektívájából nézve hosszú távú tanulságokat kínáló csoportosulásról, a „javíthatatlan magyar girondistákról", 1945–1949 közötti – főleg történetszemléletükben lecsapódó – ideológiájukról szól ez az írás. Hadd bocsássam előre a feltételezett tanulságot: ha az 1945–1948 közötti, a demokrácia ígéretét hordozó időszakot nem a monolit sztálinista politikai rendszer váltotta volna fel, és bal- és jobboldali pártok alakulnak ki, ez a csoport egy sajátos harmadik, középutat kereső erő magja lehetett volna. Egy magyar demokráciában a nagy-britanniai liberálisok vagy a németországi FDP funkcióját láthatta volna el egy ilyen párt, és az 1989–90 utáni magyar politikai fejlődés torzulásainak egyik oka egy ilyen párt hiánya. Számos – itt nem részletezhető – ok miatt az 1989 utáni magyar girondisták jobb- és baloldali pártokban kerestek maguknak politikai

cselekvési lehetőséget, de tevékenységük a pártok akcióképessége helyett inkább azok belső megosztottságát növelte.

Kikről is van tehát szó?

A „magyar Gironde" önkényes fogalomalkotás – a történetírás inkább a polgári radikális vagy radikális demokrata fogalmat használja. Legjelentősebb alakja, Jászi Oszkár (1875–1957) a radikalizmus lényegét az I. világháború előtt a következőképpen határozza meg: „... a radikalizmus a dolgozó középosztályok anyagi, szellemi és erkölcsi többtermelésre irányuló mozgalma, amely politikailag támogatni kíván minden olyan törekvést, amely produktív erők fejlesztésére, szervezésére, a munkanélküli jövedelmek kiküszöbölésére irányul".[289]

A magyar politikai-történeti irodalomban – legjobb tudomásom szerint – Vázsonyi Vilmos és Bajcsy-Zsilinszky Endre egy-két utalásától eltekintve, csak Csécsy Imre használta ezt a fogalmat, többek között például a Századunk 1939-es évfolyama első számában publikált tanulmányában. Érvelése ebben az írásában nem árnyalt, hanem kemény és határozott. Szerinte minden jobboldali politika a szabadság korlátozását követeli és „minden baloldaliság eredetileg szabadságmozgalom volt ... csak a marxizmus tolta el később eredeti szabadságirányától a központi államdespotizmus felé ... a kommunizmus ... a mindenható állam posztulátumával sokkal közelebb áll a szélsőjobbhoz, mint akár egy nyugat-európai értelmezésű szocializmushoz".[290] A „tisztességes" mérsékelt, a bolsevizmustól, kommunizmustól teljes mértékben elhatárolt baloldalt definiálja Csécsy „a már csak néhány gondolkodóban inkarnálódó magyar Gironde"-ként és e kis csoport képviselőjeként ad tanácsot a jobboldalnak. Arra figyelmeztet, hogy a „történe-

289 OL P 1123 Martinovics Páholy munkáinak jegyzőkönyvei. 1908. május 27.

290 Csécsy Imre: A magyar Gironde vagy jótanács a jobboldalnak. *Századunk*, 1939/1. 2. A tanulmány megjelent Csécsy Imre: *Radikalizmus és demokrácia* c. kötetében. Szerkesztette és a bevezetőt írta Valuch Tibor. Szeged, 1988.

lem kegyetlen logikája" a jobboldalt hagyományos erőpolitikája, etatizmusa révén akkor is a nácizmus szálláscsinálójává teheti, ha attól szóban és számos politikai tettben elhatárolja magát. A girondista hitvallás szerint ugyanis az ellenzéket nem tűrő erős kormány akarva-akaratlan a nyílt erőszakuralmat készíti elő. Az állam rendjét hosszú távon ugyanis nem a *kormány ereje,* hanem a *kormányzottak konszenzusa* tarthatja fenn. A legfontosabb állami feladat az ország függetlenségének megőrzése és ezt csak egy működő demokratikus intézményrendszerű, szabad társadalom védheti meg.

A radikálisok irányítása, befolyása alatt álló pártok, szervezetek (leginkább a szabadkőművesség) egyes csoportjai legfeljebb 1–2000 (az első világháború előtti években 8–10 000) embert tömörítettek. Ez a radikalizmus sohasem volt számottevő politikai tényező, fontosabb politikai szerephez csak az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom idején jutott.

Az 1918 előtti Társadalomtudományi Társaság, Polgári Radikális Párt, a Galilei Kör, a két világháború közti Századunk, majd az 1945 után több szervezeti keretben újjászülető polgári radikalizmus, a magyar Gironde jelentősége leginkább ideológiai hatásában kereshető. Az egyik oldalon Szekfű Három nemzedéke, amelyben a radikálisok a „nemzetietlen irány" legeklatánsabb képviselői, a másik oldalon pedig Révai Szabó Ervinről szóló tanulmánya, amely szerint a radikálisok a magyar „legális marxisták" és gondolataik bomlasztóan hatottak a magyar munkásmozgalom eszmei fejlődésére, mutatja, hogy ellenfelei milyen komoly ideológiai hatást tulajdonítottak a radikalizmusnak.[291]

291 Szekfű Gyula művét legutóbb Glatz Ferenc bevezetőjével a Maecenas Kiadó tette közzé (Budapest, 1989). Révai József nézeteiről l. Lackó Miklós: *Válságok és választások.* Budapest, 1975. 353–356.

A különböző oldalakról jövő kritikák közös nevezője a nemzet- és életidegen doktrinerség vádja egy olyan tulajdonság, amely a radikális oldalról nézve töretlen elvhűség. A kis radikális csoport számára az I. világháború előtt egyértelműnek tűnt, hogy a „produktív erők" fejlesztéséhez mire van szükség: földosztásra, a nemzetiségi kérdés megoldására, az általános, egyenlő, titkos választójog bevezetésére. Így jöhet létre a társadalmi és nemzeti-nemzetiségi konfliktusok sújtotta korabeli magyar valósággal szembeállított ideáljuk: a feudalizmus maradványait és a fejlődő kapitalizmus túlkapásait egyaránt felszámoló szocialisztikus állam. Gondolkodásuk és tevékenységük három pilléren nyugszik: az írástudók közéleti felelősségvállalása, a társadalmi jelenségek tudományos elemzésének igénye és az erkölcsi integritás. Egyszerűbben fogalmazva: az igazi értelmiségnek mélyreható ismeretekre építve, az erkölcs törvényeit maradéktalanul követve kötelessége a közügyekben való szerepvállalás.

Az első világháborút követő nemzeti katasztrófa földrajzilag és gondolatilag is elválasztja egymástól a korábbi radikálisokat: ki Amerikába, ki Nyugat-Európába emigrál és az itthon maradottak között is vannak viták. A fő megosztó tényezők: 1918 októberének és 1919 márciusának értékelése, a baloldal más csoportjaihoz (különösen a kommunistákhoz) való viszony, a nyugati demokráciák és a Szovjetunió értékelése.[292] Amikor 1945-ben megalakult a Magyar Radikális Párt és megpróbál bekapcsolódni a politikai életbe, csak kevesen csatlakoznak hozzá. Az olyan gondolkodású emberek, akik 1919 előtt minden bizonnyal a polgári radikalizmushoz (tehát a Radikális Párthoz, a Galilei Körhöz, radikális befolyás alatt álló szabadkőműves páholyokhoz) tartoztak volna,

292 A két világháború közötti magyar radikalizmusról lásd: Lackó Miklós: *Válságok és választások.* Budapest, 1975. 353–356. l. Az emigrációról még lásd: L. Nagy Zsuzsa: Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolatai a két világháború között. *Történelmi Szemle* 1974/4. 631–649.

1945-ben legalább hat párt közül választhattak: mehettek a kisgazdapárt polgári tagozatába, a Szociáldemokrata Pártba, a Kommunista Pártba, a Parasztpártba, a Polgári Demokrata Pártba és talán legutolsó sorban a Magyar Radikális Pártba. Paradox helyzet állt elő: az előbb említett pártok – noha a megvalósítás módját illetően jelentős, alapvető eltérésekkel is – több létfontosságú kérdéssel kapcsolatban alapjában véve ugyanazon a platformon álltak, mint 1918 előtt a Polgári Radikális Párt: földosztás, nagyvonalú szociálpolitika, hogy a természetszerűleg alapjában megoldott választójogi és nemzetiségi kérdést ne is említsük. Mindezen túlmenően persze alapvető, koncepcionális eltérések voltak a pártok programjai között – de ez a hasonlóság is tény. A Magyar Radikális Párt hiába hangoztatta, hogy ő mindezt már 1919 előtt hirdette: ettől nem lett politikai tényező, hiszen az eredmények kivívásában gyakorlati szerepe nem volt, és így legfeljebb töretlen elvhűségét bizonyíthatta. Az elvhűség önmagában pedig nem vonzó politikai program, nem alternatíva.[293] Az MRP szíve, lelke, motorja 1945–49 között Csécsy Imre, amikor a következőkben a magyar Gironde nézeteiről beszélek, elsősorban őrá és közvetlen környezetére (Kende Zsigmond, Kun Zsigmond, Benedek Marcell, majd 1945 augusztusi hazatérése után Zsolt Béla és mások) gondolok. E csoport világosan látta, hogy nincs egyetlen olyan társadalmi réteg vagy osztály sem, amelyet bázisának tekinthetne, így a pártprogram *nem polgári osztálypártról, hanem a közérdek elvi*

293 A Magyar Radikális Párt 1945 utáni tevékenységéről lásd: Varga F. János: A Magyar Radikális Párt újjáalakulása 1945-ben. *Történelmi Szemle,* 1975/1. Balogh Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–47,* Kossuth, Budapest, 1975. 74–76, 489–499; Lakat Károly: *A haladás és a népi demokratikus átalakulás kérdései Magyarországon a felszabadulás után 1945–48.* Egyetemi doktori értekezés, kézirat az MTA Kézirattárában. A radikális gondolatvilág sorsáról lásd: Litván György: Jászi Oszkár és Bibó István. In Litván György: *Október üzenete.* Osiris, Budapest, 1996. 366–377; Litván György: Apák és fiúk. A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza. *Világosság,* 1998/2. 13–17.

pártjáról beszélt. A Csécsy szerkesztésében újrainduló Huszadik Század c. folyóirat beköszöntőjében hangsúlyozta: politikai jelszavak helyett tényeket, dogmák helyett független kritikát, napi szenzációk helyett tudományt és tudományos színvonalú publicisztikát akar adni a művelt olvasónak. Az új Huszadik Század három évfolyama nem hozott szégyent nagy elődjére; jelentősége, hatása azonban fokozatosan csökkent. Nemcsak a szabadkőművességre, hanem a polgári radikalizmusra is vonatkoztathatók Homolyai Rezsőnek, a Corvin páholy főmesterének 1950 februárjában, székfoglalójában elhangzott szavai: „Munkásságunk a múltban jórészt időszerű társadalmi kérdések megoldására irányult. Az élet lüktető problémáival foglalkoztunk ... Most azonban e feladatokat az állam vállalta magára. A hatalmas feladatkörből így most már nem maradt más, mint a »durva kő csiszolása«, vagyis a lélek formálása, nemesítése."[294]

Több mint fél évszázad perspektívájából úgy érzem, Homolyai Rezső tévedett: éppen azért fontos, érdekes az a vonulat a magyar politikai gondolkodás történetében, mert hidat próbált építeni az egyéni lélek formálása, nemesítése (a „durva kő csiszolása") és az „élet lüktető problémái" között. Ez az igény azonban nem lett (lehetett) egy korszerű világnézet építőeleme.

A felvilágosodás eszméihez kapcsolódó, az ész mindenhatóságából kiinduló gondolkodás – materialista tendenciáival és éles antiklerikalizmusával – a századfordulón ugyanis még világos világnézeti alternatívát képviselt. 1945 után azonban a felvilágosodás rideg racionalizmusa már Magyarországon sem volt a leghaladóbb világnézet, Csécsy és barátai a dialektikát mint a német állam felsőbbrendűségét igazoló szellemi terméket, határozottan elutasítják.[295] Elkésett ideáljuk Kant: „A kanti filozófia, így mond-

294 *Kelet,* 1950. március 7.

295 Csécsy Imre: *Világos pillanat.* Antiqua, Budapest, 1946. 51.

ják újabb kritikusok, ma már jórészben »a történelemé«. Lehet: jelentőségét tekintve a maga idejében is *történelem* volt. Néhány részlete helytelennek bizonyulhatott, de az emberi egyetemességet hirdetve és az ész szigorú önellenőrzését követelve, mindenesetre igaz útra akarta vezetni korát. Hol, mikor tévedt le róla az európai gondolkodás? Azt hiszem, a vész Hegellel kezdődött" – írja Csécsy.[296]

Ebből az alapállásból közelednek a marxizmus – pontosabban a számukra evvel akkoriban is nagyjából egyet jelentő történelmi materializmus – felé is. A marxizmussal kapcsolatos állásfoglalásokat meghatározó másik tényező az a politikai program, amely az élet minden területén – racionális alapon – szintézisre törekedett: az egyéni (főleg kispolgári és kistulajdonosi) és közösségi érdekeket akarta összhangba hozni, külpolitikája pedig Magyarországnak a Kelet–Nyugat közötti híd szerepét szánta. Mint a társadalmi valóság megismeréséhez fontos módszertani segédeszközt, továbbra is elfogadják a történelmi materializmust, de mindig élesen elhatárolják magukat a marxizmustól mint proletár ideológiától és világnézettől. „Elismerjük Marxék társadalom-kritikájának roppant érdemeit, gazdaságelméletük számos tételével is egyetértünk, de a marxizmus számunkra sohasem válhatik Bibliává. A történelmi materializmust, bár számos igazságot fedezett fel, nem tekinthetjük, még továbbfejlesztett formájában sem a tudomány és a filozófia csúcsának."[297] A Haladás és a Huszadik Század jó néhány cikke, a szabadkőműves páholyok számos összejövetele foglalkozott a marxizmus és a szocializmus kérdéseivel.[298] Az alapkoncepció: a

296 *I. m.* 51–52. l.

297 Csécsy Imre: És mégis tovább. *Haladás*, 1945. november 10. 1.

298 A Kelet, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy lapja minden hónapban mellékletben közölte a páholymunkák témáit. Ezek a mellékletek tanúsítják, hogy számos előadás hangzott el a történelmi materializmusról, a dialektikáról, Marxról, Leninről stb.

marxizmust – pontosabban a belőle radikális szempontból legértékesebbnek tartott társadalomvizsgálati módszereket – be kell illeszteni abba a sajátos, szintetikus jellegű ideológiába, amely a racionális elvekre épített, bölcs vezetés alatt álló, egyéni és közösségi érdekeket egyaránt érvényesülni hagyó társadalmi szervezet gondolati alapja. Ez persze balról nézve kevés, jobbról nézve sok volt – lehetetlenné tette bármilyen társadalmi bázis megszervezését.

A szintézisre törekvés érvényesül Csécsyéknek a magyar történelemről alkotott nézeteiben is. A radikálisok – lévén kis és elszigetelt csoport – persze nem jelentkeznek ebben az időben a magyar történelem nagy, átfogó koncepciójával, történetfelfogásuk program- és vitacikkekből hámozható ki. A fő történeti probléma számukra: a magyar nemzeti polgárság hiánya, ezt tekintik a magyar fejlődés legsúlyosabb tehertételének. A „Századok és tanulságok" című, 1945–46-ban kiadott, a magyar történelem számos kérdését *akkor* igen friss, új szempontok alapján bemutató tanulmánysorozatban megjelent „Az októberi forradalom és a népköztársaság" című munkájában írja Csécsy a következőket: „»Polgári forradalom« ugyanis nálunk sohasem volt. Az az átalakulás, amelyen a nyugati országok a tizenhetedik századtól a tizenkilencedik század közepéig végigmentek, (ennek csúcspontja a francia forradalom volt) és amelynek eredményeképpen a polgári osztály, a polgári gondolat és életforma vált úrrá a feudális autokratikus rendszer fölött, Magyarországon valójában meg sem indult. A francia forradalomnak csak ideológiai hullámai értek el hozzánk Martinovicsék összeesküvésében, 1848-ban pedig, amikor Franciaországban már a kispolgárság harcolta ki helyét a nagyburzsoáziával szemben, nálunk még csak egy részleges kísérlet zajlott le a feudalizmus megtörésére. Ezt a harcot sem a tulajdonképpeni polgárság vívta, hanem a közép- és kisnemesség. Számottevő polgári osztályunk akkor még nem volt. S mire kialakult a század

második felében, akkorra már Európa-szerte lezajlottak a polgári forradalmak. A magyar polgárság és a dzsentri középosztály akkor már nem harcot akart, hanem üzletet és stallumot. 1867-ben ő is »kiegyezett« a feudalizmussal."[299]

A nekik hiányzó polgár tehát nem a bourgeois – amiről tulajdonképpen az idézetben szó van, hanem a – később oly sokszor emlegetett – citoyen. A gondolatot Jászi Oszkár fejti ki Csécsy Imre Világos pillanat című munkájáról írott kritikájában. Csécsy műve a magyar polgárság tehetetlenségéről, történelmi felelősségéről szól. Jászi fő kifogása az, hogy Csécsy nem ismeri fel: „... egy ilyen egységes osztály nem létezik, és hogy a polgárság rendkívül különböző, sőt nagyon ellentétes elemekből tevődik össze". A két fő elem Jászi szerint a burzsoák, vagyis a termelőeszközök tulajdonosai, a „bankkapitalizmus vezérei", illetve a citoyenek, akik pedig az egész dolgozó középosztályt jelentik. Hangsúlyozza Jászi, hogy a polgárság mint olyan, nem került hatalomra sem Angliában, sem Franciaországban; a vezetés a feudális uralkodó osztállyal szövetkezett nagyburzsoázia kezébe került. A citoyen elemeknek nem jutott sem politikai, sem gazdasági hatalom, „... de a szellem legnagyobb értékei és a szocializmus legnagyobb értékei is ... túlnyomóan a dolgozó középosztály és a kispolgárság soraiból kerültek ki".[300]

Csécsy magáévá tett Jászi itt kifejezett gondolatait. Egy 1947-es tanulmányban így ír: „... mindenki annyiban polgár, amennyiben gazdaságilag önálló, és annyiban proletár, amennyiben gazdaságilag ki van másnak szolgáltatva". Ezért helytelen az a felfogás, amely szerint „... a polgár az a potrohos burzsoá, aki semmi egyebet nem csinál, mint kizsákmányol".[301] Burzsoá és citoy-

299 Csécsy Imre: *Az októberi forradalom és a népköztársaság.* Századok és tanulságok XXI, Budapest, 1946. 331.

300 Jászi Oszkár: Leszámolás a katasztrófa előtt. *Huszadik Század,* 1947. 363–375.

301 Csécsy Imre: A polgár és a szocializmus. *Huszadik Század,* 1947. 355–362.

en elválasztása, majd a citoyenek és proletárok közös érdekeinek kiemelése mutatja, hogy Csécsyék a lehető legmesszebbmenően próbálnak alkalmazkodni az adott társadalmi-politikai közeghez. Mindezt hangsúlyozandó lesz az új párt neve *Országos Polgári* Radikális Párt helyett *Magyar* Radikális Párt.[302] A polgári, tőkés átalakulás számukra az egyéniség teljes felszabadulását jelenti: a kapitalizmus a demokrácia szülője, lehetővé teszi az egyéniség szabad kibontakozását, azaz lehetővé tette volna, ha a burzsoázia nem hajszolja olyan telhetetlenül a profitot. Ezért tovább kell lépni a szocializmus felé, ami számukra tulajdonképpen nem más, mint a legnemesebb lelkű és legbölcsebb citoyenek által vezetett társadalmi rendszer, amely egyaránt küszöböli ki a túl szabadversenyes kapitalizmus túlkapásait és az egyéniséget megsemmisítő totális jobb- vagy baloldali diktatúra veszélyeit. Elődeiknek azokat tekintik, akiknek a tevékenysége valamilyen módon egy ilyen társadalmi rendszer megvalósítása felé mutat. Az 1945. őszi radikális pártprogram[303] elődökként Martinovicsot, a reformkorszak íróit, Kölcseyt, Petőfit, Kossuthot és Eötvöst említi. A legtöbbször említett előd azonban az 1794–95-ös magyar jakobinus mozgalom[304] és vezetője, az ambiciózus és lelkiismeret-furdalástól gyötörve is gátlástalan tudós értelmiségi, Martinovics.

Ez a Martinovics-kultusz több tényezővel magyarázható: mindenekelőtt ezzel a hagyománnyal korábbi elveik töretlen fenntartása mellett közeledhettek a munkáspártokhoz: hiszen Martinovics – és 1848 is – a radikálisok, a szociáldemokraták és kommunisták, a

302 A névváltoztatásról. Csécsy Imre: És mégis tovább... *Haladás,* 1945. XI. 10. 1.

303 *A Magyar Radikális Párt programja.* Felelős kiadó: Csécsy Imre. Budapest é. n. Hungária Nyomda 1.

304 A magyar jakobinus mozgalom irodalmáról lásd: Benda Kálmán: A magyarországi jakobinus mozgalom iratai. I. Budapest, 1957. Bevezetés, XCVIII–XCIX. Korábbi összefoglalás: Kató István: Első köztársasági mozgalmunk a magyar történetírásban, *Századok,* 1949/146–159.

legtágabb értelemben vett baloldal közös hagyománya volt – 1918 a köztudatban akarva-akaratlanul hozzákapcsolódó trianoni tragédia miatt is már korántsem! A köztársaság melletti állásfoglalás, a kicsi, de lelkes, gondolkodó emberekből álló társadalmi bázis, a visszhangnélküliség ellenére nyilvánvaló igazság, a pozitív értelmű doktrinerség – ezt jelentette a radikálisoknak ekkor is, akárcsak 1918 előtt (bár akkor korántsem volt ennyire előtérben) a magyar jakobinus mozgalom. Martinovics személye volt az egyetlen folt ezen az idealizált képen – de hajlamosak voltak arra, hogy a tevékenységét a századfordulón feldolgozó Fraknói Vilmos tendenciózusságának, rosszindulatának tulajdonítsák Martinovics jellemének a köztudatban élő sötét vonásait.

1848 ugyanabból a szempontból fontos, mint Martinovics: a radikálisok, illetve elődeik mindig ott voltak a társadalmi progresszió élcsapatában: méltánytalan lenne tehát kirekeszteni a radikálisokat – és azokat, akiknek érdekeit képviselni akarja, a dolgozó középosztályt – abból a demokráciából, amelynek szellemi alapjait az 1918. októberi forradalom hagyományai adták. 1948-ban, amikor már igencsak érezhető volt ennek a kirekesztésnek a lehetősége, írja a Haladás egyik cikke: „... 1848 hagyományának 1918, majd 1945 az egyedül jogos folytatója: a magyar nép demokratikus fejlődésének eltiport kísérlete s – hittel hisszük – beteljesülése ... mi azon a baloldalon állunk, melyhez Szabó Ervin tartozott, a 48-49-es magyar forradalom egyetlen tárgyilagos értékelője ... (1848) a magyar demokrácia, a magyar munkásság felemelkedésének forradalma volt ... 48 szelleme csak a munkásmozgalmakban (és) abban a polgári rétegben élt tovább, mely a megnyert polgári szabadságot nem a szabad vagyonszerzés alkalmának, hanem szabadságjogok további kiterjesztésére való kötelezettségének tartotta ..."[305] Értsd:

305 Bóka László: Negyvennyolc élő momentuma. *Haladás,* 1948. I. 9. 5. Bóka szociáldemokrata volt, de közel állt a radikálisokhoz.

a munkásság és a progresszív (= citoyen) polgári rétegek érdekei szükségszerűen egybeestek – és egybeesnek. A hatalom birtokosainak más volt a véleményük – az ő motívumaik vizsgálata azonban nem e tanulmány feladata.

Supka Géza 1946. III. 1-jén „Az örök Gironde javíthatatlan hívője" című cikkében emlékezik meg Vámbéry Rusztem 75. születésnapjáról. Vámbéry Rusztemről adott jellemzése – úgy hiszem – érvényes az egész 1945 utáni magyar radikalizmus összképére: „Az ő lelki magatartása jellegzetesen a Gironde tagjainak a lelkiségével azonos, akik vezették a forradalmat, de nem átallottak vele szembeszegülni, amikor úgy látták, hogy az igazságtalanságok zsákutcájába zúdítják a pillanat hatalmaskodó urai ...

S ezért, ha kellett, akár a vérpadra is mentek, de még a bitó alatt is vígan, öntudatosan dalolták a forradalom nászindulóját, a Marseillaise-t."[306]

A politikai életben egyre inkább döntő szerepet játszó kommunista párt inkább ahhoz az értékeléshez állt közel, amelyet Soboul adott: „A Gironde a vagyonos kereskedő és ipari burzsoáziát képviselte, amely mindenáron meg akarta védeni a tulajdont és a gazdasági szabadságot a sans-culotte-ok által követelt korlátozásokkal szemben ... A girondisták el voltak telve a társadalmi hierarchia érzésével, annak fenntartására és megerősítésére törekedtek, sérthetetlen természetjognak tekintették a tulajdonjogot, maradéktalanul magukévá tették a tulajdonos burzsoázia érdekeit. Így ösztönösen idegenkedtek a néptől, egyszerűen képtelennek tekintették a kormányzásra. Saját osztályuknak tartották fenn a kormányzás monopóliumát."[307] A gironde mindkét fenti értékelése végletes és a gironde-radikális párhuzam is természetesen sántít. Nyilvánvaló ugyanis az eltérés a radikálisok önértékelése

306 *Világ,* 1946. március 1. 1.

307 Albert Soboul: *A francia forradalom története (1789–1799)* Budapest, 1963. 259.

és a kommunista pártnak a radikálisokról alkotott képe között, az adott történelmi helyzetben azonban nem éleződött ki ez a – potenciálisan korántsem elhanyagolható mértékű – ellentét. A józan radikálisok tisztában voltak azzal, hogy az idő eljárt eszméik felett, a kommunista párt vezető teoretikusai pedig úgy látták, hogy a radikálisok kis csoportja nem lehet számottevő ellenség – de barát vagy szövetséges sem.

A tudományos megalapozottságú, a pragmatizmust a morál szempontjai alá rendelő politizálás lehetőségeinek keresésével azonban generációkon át tovább élő példát mutattak, intellektuális színvonaluk, erkölcsi integritásuk saját, váratlanul páratlan lehetőségek és dilemmák elé került nemzedékem, és általában a posztkommunista Közép-Kelet-Európa írástudói számára is tanulsággal szolgálhat. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a történész-szociológus-politológus és más társadalomtudományi szakmák csak azt elemezhetik, ami volt és ami van és csak ebből kiindulva vetíthetik előre a valóság kényszerzubbonyába öltöztetett jövőképet. Az írástudók – a Litván György-féle írástudók – feladata, hivatása azonban ennél több – szüntelenül arra figyelmeztetnek, hogy minek kellene lennie. Jászi Oszkár egy 1931-es angol nyelvű cikkének megfogalmazásában: „... egész civilizációnk jövője attól függ, hogy az emberiség képes lesz-e összhangba hozni Hegel és Marx rendkívüli erejű történelmi látomását arról, hogy mi van és mi volt, Rousseau és Kant mély erkölcsi tanításával arról, hogy minek kellene lennie."[308]

308 A gondolat igényes kifejezésére lásd: Jászi Oszkár: Hegel – a Hundred Years After. In Litván György (szerk.): *Homage to Danubia by Oszkár Jászi.* Rowmann and Littlefield Publishers Inc. 1994. 52.

A bűnbakok haszna és kára
Vázlatos gondolatok a baloldali magyar értelmiség 1945 utáni útkereséséről

Hankiss Elemér magyarul *Az emberi kaland*[309] címmel megjelent művét angolul a könyv mondanivalójára sokkal egyértelműbben utaló *Fears and Symbols*[310] címen publikálta. A leginkább az ember saját egyéni és kollektív vétkei és bűnei által keltett félelmeknek és aggodalmaknak a civilizációk formálódását általában és a „nyugatinak" nevezett civilizációt különösen meghatározó erejét Hankisst megelőzően kevéssé vizsgálták társadalomtudósok.[311] Van azonban az utóbbi évtizedek történettudományában több olyan vonulat, amely az egyéni és csoportos lelki folyamatok történetiségét vizsgálja, valamint befolyásukat kutatja a történelem lehető legtágabban értelmezett politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális eseményeire. A lényeget kiemelendő leegyszerűsítéssel

309 Helikon Kiadó, Budapest, 1999.

310 CEU Press, Budapest, 2001.

311 Újabban a témakörről l. Corey Robin: *Fear. The History of a Political Idea.* Oxford University Press, 2004.

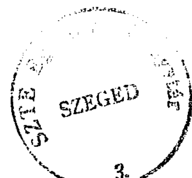
két nagy kérdéskörről van szó. Az első: megfigyelhetők-e az egyéni és kollektív psziché történetében a politika, gazdaság, társadalom, művelődés történetének korszakolásához kapcsolható vagy azoktól független periódushatárok? A másik: akár fejlődik, akár statikus az egyéni és csoportos emberi psziché, milyen kölcsönhatásban van a történeti élet más területeivel?[312]

Míg tehát a történészek hagyományosan etnikumok, nemzetek, osztályok és más társadalmi csoportok, gazdasági folyamatok, politikai és filozófiai eszmék, a legszélesebb értelemben vett kulturális teljesítmények köré szerkesztették mondanivalójukat, a lehetséges megközelítések e hatalmas tárházába az 1950-es évek vége óta emancipálódott a pszichológiai megközelítés. Művelői nemegyszer eredendően pszichológusok, általában Erikson Luther-könyvét[313] tekintik fordulópontnak. (Figyelemre méltó, hogy az irányzat legbefolyásosabb teljesítményei a német történelem személyiségeit vizsgálják.) A szakma lassan fogadta be az új irányzatot, de az 1960-as évek derekától kezdve kibontakozott, intézményesült és sok kolléga gondolkodására hatott megtermékenyítően.

Az utóbbi években szakmám ezen irányzataihoz kapcsolódóan a bűnbakkeresés társadalomlélektani jelenségének történettudományos alkalmazhatósága foglalkoztat. Módszertani tájékozódásom fő irányaira utalva csak egy folyóiratot (Patterns of Prejudice) és néhány nevet emlitenék: Richard Hofstadter, Rene Girard, Omer Bartov, Hanák Péter, Carl Schorske, Deák István és leginkább Peter Gay munkássága, legújabban Brian Porternek a lengyel nacionalizmusról írott könyve.[314] Különösen Peter Gay *The Cultivation of Hatred* c. műve,[315] valamint Freud-interpretációi[316] s mindemellett Hankiss Elemér említett szintézise formálták gondolataimat.

312 L. erről Botond Mária: Pszichohistória. In Bódy Zsombor–Ö. Kovács József: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 532–556.

313 Erik H. Erikson: *A fiatal Luther és más írások.* Gondolat, Budapest, 1991. A Luther-könyv először 1958-ban jelent meg.

Egy nagyobb kutatás[317] egy eleméről írok tehát: hogyan segít a bűnbakkeresés fogalma a baloldali magyar értelmiség 1945 utáni útkeresésének értelmezésében? Témaválasztásomat meghatározóan befolyásolták napi tapasztalataim: mindennapi közgondolkodásunkban ugyanis fontos szerepet játszanak olyan sztereotípiák, amelyekben kulcsmozzanat a különböző jellegű félelmek[318] által kiváltott misztikus bűnbakkeresés.

Szociálpszichológiai eszköztár

A szociálpszichológia gazdag eszköztárából három fogalom volt a legnagyobb segítségemre a bűnbakkeresés jelenségének történészi értelmezésére tett kísérlet során. Az első az *enforced attribution*, amit kényszerű okkeresésnek fordíthatunk. Ez a fogalom tulajdonképpen igen egyszerű jelenséget ír le, amely elsősorban (de korántsem kizárólagosan) autoriter, totalitariánus rezsimek uralta társadalmakban figyelhető meg, de sokáig jelen van e rezsimek összeomlása után is. Nehéz krízishelyzeteket átélő társadal-

314 *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland.* New York–Oxford University Press, 2000.

315 W. W. Norton & Company, New York–London, 1991.

316 *Freud for Historians.* New York, 1985.

317 L. következő írásaimat: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. *Történelmi Szemle,* XLVII (2005) 1–2, 47–67; Captive Minds and Scapegoats in Stalinist Hungary. *Hungarian Studies,* 20 (2006) 2, 209–222.

318 Vö. Jean Delumeau: *Sin and Fear: the Emergence of a Western Guilt Culture.* New York, 1990. Eredetileg: Le péché et la peur. Librairie Arthème Fayard, Paris, 1983.

mak számára ugyanis a túlélést, az újrakezdést segítheti a válság okainak gyors, egyértelmű, világos kijelölése s ez jó táptalaj lehet a bűnbakkereséshez. Ha már ugyanis évtizedeket nem lehet kitörölni a társadalmak történetéből, határozott igényként jelentkezik a „bűnösök" mielőbbi, egyértelmű megnevezése. Ilyen esetekben érvényesül a kényszerű okkeresés, kielégíteni akarván az egyéni és kollektív élettervek kudarcaira egyértelmű, monokauzális magyarázatot kereső tömegigényt.

Hasonlóan fontos szerepet játszik régiónk jelenkori bűnbakkeresési folyamataiban a felemelkedő új politikai elitek öndefiníciójának igénye. A tennivalók özönét technicista, pragmatikus módon leíró, a részletekben, az élet realitásainak útvesztőjében elmerülő politikai program aligha számíthat a választópolgárok millióinak mandátumokat érlelő szimpátiájára. Sokkal hatékonyabb, célravezetőbb az elhatárolódás, a negatív program és e negatívumok optimális megtestesítője lehet egy jó stratégiai és taktikai érzékkel kiválasztott bűnbak.

Ez a jelenség vezet át végül a bűnbakok közösségi kohéziót teremtő és kisebb-nagyobb társadalmi csoportokat mobilizáló funkciójához. Éles ellentétben az ószövetségi értelmezéssel, ahol a bűnbak iránt nem gyűlöletet, hanem inkább hálát és némi sajnálatot éreznek (hiszen nélkülözhetetlen társadalmi funkciót lát el), egy feszültségekkel küszködő, káoszba, anarchiába hajló társadalomban a bűnbak jól szolgálhatja az autoriter átmenetet sürgető politikai mozgalmak tömegbázisának szélesítését. Erik Erikson igen találóan *„pseudo-speciation"*-nek nevezi azt a folyamatot, melynek során a bűnbakokat más, mégpedig alsóbbrendű fajhoz tartozónak minősítik, amellyel ennek megfelelően kell bánni. Nem érvényesek rá a „mi fajunkat" védő tilalmak és így a formálódó tömegmozgalom kohézióját nagymértékben erősítheti a vele szemben elkövetett agresszió, hiszen közhelynek minősülő szociálpszichológiai tapasztalat, hogy a gyűlölet

számos esetben jobban erősíti a csoport összetartozását, mint a szeretet.

Nemzetközi eszmetörténeti háttér

A nagyobb ívű eszmetörténeti tájékozódás során a második világháború utáni baloldaliság motívumait keresve Fritz Stern elemzése[319] lehet megbízható kiindulópont. A nemzetiszocializmus eszmetörténeti gyökereinek talán legmélyebb elemzője szerint a két világháború időszaka a kulturális, ideológiai alapú gyűlölködések politikai erővé szerveződésének kora. Nem a politikai, társadalmi ellentétek fogalmazódtak meg szerinte ideologikus formában, hanem fordítva: kulturális vízválasztók vezettek politikai konfliktusokhoz. A liberális piaccentrikus ipari társadalommal való elégedetlenség a 19. század második felétől kezdve számos ideologikus formában fejeződött ki. A kapitalista rendszer kommunista-szocialista kritikája a 19. század végén formálódó, leggyakrabban Dosztojevszkij és Nietzsche nevével fémjelzett kultúrpesszimista társadalomkritika egyik formájaként is értelmezhető. A konzervatív és a marxista-leninista-szocialista-kommunista forradalmi elképzelések között a remélt megváltás forrásaiban van a különbség: globális osztályszolidaritás a kikényszerített nemzeti egység, nemzeti homogenizálás helyett. Másképp fogalmazva: az ipari társadalmat a kulturális értékek rombolása miatt támadó kultúrkritikai tartalom többfajta politikai ideológiában jelenhet meg: beépülhet a kommunizmusba, a fasizmusba, az antiszemitizmusba vagy akár a mccarthyzmusba.

319 Fritz Stern: *The Politics of Cultural Despair.* New York, 1961.

Nemzetközi politikatörténeti háttér

Az 1945 utáni európai történelem egyik legfrissebb és széles körben ható szintézise[320] szerint a második világháború utáni európai politikai és ideológiai frontvonal nem Kelet és Nyugat, hanem kommunisták és antikommunisták között húzódott. Mindkét oldal határozott ön- és ellenségképet alkotott, kompromisszumos vagy árnyalt álláspontok számára nem nyílt tér. Az 1938. évi müncheni szerződés, a Hitler megbékítésére tett kompromisszumos kísérlet emléke azt sugallta, hogy mindenfajta harmadik út keresése illuzórikus, haszon nélküli és erkölcsileg is elfogadhatatlan. Számos nyugat-európai értelmiségi (így Aragon, Vercors, Frédéric Joliot-Curie, Léger vagy Picasso) számára a kommunista ideákat intézményesítő Szovjetunió kritikája a fasizmus tisztára mosását jelentette. Világos elhatárolódásokat igényeltek: Jó – Rossz, Szabadság – Szolgaság, Ellenállás – Kollaboráció. Itt most csak néhány további francia példára szeretnék utalni, ahol e kétpólusú gondolkodás régi hagyományokra épült. Camus a háború utolsó szakaszában az antikommunizmust a diktatúra kezdetének nevezte. Temps Modernes c. befolyásos folyóiratában a prágai Slánský-pert elfogadó cikket publikált Jean-Paul Sartre, Paul Eluard 1948 októberében Bukarestben a következőket nyilatkozta: „olyan országból jöttem, ahol senki sem nevet, senki sem énekel. Franciaország árnyékban van. Önök azonban felfedezték a boldogság napsütését."[321] Abbé Boulier a Rajk-per idején azt magyarázta Fejtő Ferencnek, hogy a kommunista bűnök felemlegetése az imperialisták malmára hajtja a vizet.[322]

320 Tony Judt: *Postwar. A History of Europe since 1945.* The Penguin Press, New York, 2005.

321 Idézi: Tony Judt: *i. m.* 212.

322 Tony Judt: *i. m.* 217.

A formálódó kétpólusú hidegháborús világ sehol sem kedvezett az önkritikus szembenézésnek, hanem új gyűlölethullámokat váltott ki. Nagy mértékben leegyszerűsítve, de a lényeget talán nem eltorzítva azt mondhatjuk, hogy e világ mindkét pólusán a félelem generálta gyűlölet volt a nagyhatalmi politika egyik fő hajtóereje és hasonló érzések formálták mindkét oldalon a belpolitika fő frontvonalait is. E légkör klasszikus értékű leírását a sajnos alkotóereje teljében elhunyt Richard Hofstadter adta,[323] részletesen elemezve a jobboldalon és baloldalon ugyanúgy megtalálható paranoid politikus tipikus érvelésformáit. A paranoid politikus a bonyolult, sok tényező által formált nehézségek, válságjelenségek okait firtató kérdésekre érzelmekkel telített egyértelmű, határozott válaszokat ad. Mindenhol, de leginkább a legfőbb hatalmi pozíciók közelében nemzetét, ügyét, osztályát üldöző összeesküvőket keres és talál. Identitásának meghatározó eleme az ellenségeire (pontosabban az általa ellenségeiként meghatározott egyénekre és csoportokra) irányuló gyűlölet.

Magyar eszmetörténeti háttér

Közhelyes igazság, hogy a magyar eszme- és politikatörténet központi problémája a 16. század közepe óta a nemzeti szuverenitás és a gazdasági-társadalmi modernizáció, illetve az e célokkal kapcsolatos tervek, elképzelések kölcsönös viszonya. Az elmúlt fél évezred egyetlen magyar értelmiségi generációja sem térhetett ki a kérdés elől: hogyan egyeztethető össze nemzeti önrendelkezés és az Európa haladottabb részéhez kapcsolódás. Sorolhatjuk véletlenszerűen válogatva a huszadik század intellektuálisan igényes és

323 *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays.* Knopf, New York, 1965.

befolyásos politikusait és más közéleti személyiségeit: Ady Endre és Jászi Oszkár, Darányi Ignác, Szilágyi Dezső, Tisza István, majd Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Bethlen István, Garami Ernő, Vázsonyi Vilmos, Darányi Kálmán, Gömbös Gyula, Németh László, Bibó István és oly sokan mások, amikor programszerűen gondolják végig a nemzeti sorskérdéseket, általában két pólust feltételeznek a magyar közéletben és közgondolkodásban. Demokraták-reakciósok, forradalmárok-ellenforradalmárok, mély magyarok-híg magyarok, kurucok-labancok, nagymagyarok-kismagyarok, urbánusok-népiesek, hamis realisták-túlfeszült lényeglátók, nemzeti egoisták-Európa-majmolók szembesülnek egymással és a kudarcokért mindig a „másik" felelős, ellátja a krízishelyzetekben nem nélkülözhető bűnbakfunkciót. A „harmadik út", a kompromisszumok keresésének hagyománya is kimutatható, de általában inkább a hatalmi pozícióktól távolabb lévő, többé-kevésbé marginalizált értelmiségiek képviselik.

Rabul ejtett elmék

Mind a hazai hagyományok, mind a nemzetközi eszme- és politikatörténeti háttér tehát hasonló irányba mutatnak a második világháború után. A nemzetszeretet és a „másik" gyűlöletének elegye sajátosan vegyül az intellektuális elit egy befolyásos részének valamifajta civilizatorikus, újjászületést váró reményével.

Az új magyarországi kommunista politikai elit retorikájában és gyakran kegyetlen politikai gyakorlatában két bűnbak kapott kiemelt szerepet: a Horthy-korszak „elnyomó, kizsákmányoló uralkodó osztályai" és a koncepciós perekben főszerephez jutó „árulók". Ez a felülről a társadalomra kényszeríteni próbált bűnbakmítosz azonban csekély mértékben hatott, nem rögzült, nem oldotta, hanem élezte a társadalmi feszültségeket, nem erősítette, hanem gyengítette a társadalmi kohéziót. Eme „új bűnbakok" esetében tehát nem beszélhetünk a klasszikus értelemben vett, így a zsidósággal vagy a németekkel kapcsolatban hagyományosnak mondható, jelentős társadalmi hatású bűnbakkeresésről. Jelentőségük azonban nem alábecsülendő, ha a kommunista bűnbakkeresést elfogadó és nemegyszer képviselő nagy formátumú értelmiségiek gondolkodásmódját vizsgáljuk.

Fogalmi segítséget itt elsősorban Czesław Miłosztól kaptam, *A rabul ejtett elme*[324] című munkája a témakör vizsgálatának megkerülhetetlen kiindulópontja. A szovjet blokk országainak gazdasági, politikai és társadalmi intézményei sok szerkezeti hasonlóságot mutatnak, de a szovjet rendszer elleni tiltakozás vagy szembeszállás vagy kollaboráció szempontjából igen nagyok a különbségek az egyes országok között. E különbségeket nagymértékben befolyásolták a kommunista ideológia által „rabul ejtett elmék". Ezek a személyiségek, kiábrándulván a kommunista ideológiából és politikai gyakorlatból kétségtelenül sokat tehettek, tettek a sztálinizmus felszámolása érdekében. Az érme másik oldala ugyanakkor az, hogy korábbi tevékenységükkel építették, erősítették, stabilizálták is az autoriter rendszert. A sztálinizmust – más autoriter rendszerekhez hasonlóan – nemcsak egyszerűen rákényszerítették a közép-kelet-európai társadalmakra, hanem belülről is építették. A felszabadult elmék sztálinizmust romboló munkásságának értékelése mellett mindig számot kell vetnünk ezen elmék „rabságuk" idején végzett diktatúraépítő, konszolidáló munkásságával is. Kutatási szempontom, a bűnbakkeresés szempontjából ebben a vonatkozásban tehát az a fő kérdés, hogy mennyiben hárítható a felelősség a helyi rabul ejtett elmékre a sztálinizmus és a kommunizmus térnyeréséért?

324 *The Captive Mind.* Első angol nyelvű kiadás: Vintage, New York, 1953. Először lengyelül jelent meg Párizsban, 1953-ban.

Ezt a sokak által kutatott[325] kérdést szeretném itt vázlatosan megvilágítani.

Az 1920-ban született (2010-ben elhunyt) neves irodalomtörténész, Nagy Péter, egy 1987-es interjúban a következőket mondta: „Az én generációmból két okból közeledett értelmiségi 1945-ben a párthoz. Az egyik csoport azért, mert a Horthy-korszakban kevés volt neki a demokrácia, a másik csoport azért, mert a Horthy-korszakban kevés volt neki a diktatúra. Itt van a mi alapvető ellentétünk: ki-ki mást várt, ki-ki mást akart ettől a társadalomtól és másban érezte jól magát ...".[326] A kommunista ideológiát és pártprogramokat elfogadó és követő magyar értelmiségiek különböző társadalmi környezetekből érkeztek, magatartásukat sokfajta ok motiválta, egyetértettek azonban a Horthy-rendszer teljes körű elutasításában. Ez az elutasítás nemegyszer magában foglalta a Horthy-rendszert az országon belülről bíráló liberális és szociáldemokrata nézetek differenciálatlan elutasítását is. Horthy és környezete, sőt az egész Horthy-rendszer olyan bűnbakként szolgált, amely megkönnyítette számos, egyéb témában eltérő nézeteket valló személyiség közös platformra kerülését. Akarva-akaratlanul így sokan válhattak a totalitárius rendszer építőivé vagy legalábbis a stabilitást biztosító kisebb-nagyobb építő elemeivé. A tipikus eseteket gyakran a szélsőséges példák világítják meg legjobban, így itt a fenti tételt, a témakör magyar vonatkozásokban is gazdag irodalmára[327] támaszkodva, a következő rövid esettanulmányokkal szeretném bizonyítani.

325 Közülük a legismertebbek: Raymond Aron, Paul Hollander, Stephen Koch.

326 *Rejtőzködő legendárium.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Szemtanú Kiadó, Budapest, 1990, 222.

327 Többek között Czigány Lóránt, Dénes Iván Zoltán, Glatz Ferenc, Hajdú Tibor, Kalmár Melinda, Kende Péter, Pataki Ferenc, Rainer M. János, Reményi József, Standeiszky Éva írásai.

Az első példa két kiváló irodalomtörténész igen eltérő indulású, de az 1950-es évek elejétől az 1980-as évekig egymáshoz szorosan kapcsolódó közéleti és szakmai pályája. Feszültségekkel teli, de mégis évtizedeket átívelő szoros barátságuk legmélyebb alapja a kommunista eszmék elfogadása volt. Király István (1921–1989) édesapja református pap, Pándi Pál (1926–1987) felsőbb középosztálybeli zsidó értelmiségi család gyermeke. Pándit a holokauszt idején elszenvedett megaláztatás, Királyt a magyar vidék végtelen nyomorának a népies írók, gondolkodók műveiben tükröződő képe vezette a kommunista mozgalomhoz. A kommunizmus a magyar gazdasági, társadalmi, politikai sorskérdések gyors és hatékony megoldását ígérte számukra s annak ellenére, hogy mindketten igen sokat tudtak a Szovjetunió történetéről, a sztálinizmus, a szovjet rendszer idején az „eszme" nevében elkövetett bűnökről, életük végéig meggyőződéses kommunisták maradtak. Gyakori vitáik központi témája: hogyan lehet igaz hazafi a meggyőződéses kommunista? Hogyan egyeztethető össze az évezredes nemzeti értékek megőrzése a kommunizmus mindent átértékelni és átalakítani akaró, racionálisnak álmodott irracionális szenvedélyével? Az aligha feloldható ellentmondás feloldását célzó erőfeszítéseik alkotóerejük nagy részét őrölték fel, nehezen bizonyítható, de számos pálya- és kortársuk által osztott feltételezés, hogy viszonylag korai haláluk nem volt független szellemi és politikai harcaiktól.[328]

A második példa egy Németh László által leírt történet, amelynek hitelessége más források alapján is valószínűsíthető. A népies mozgalom meghatározó egyénisége egy 1947. március végén lezajlott találkozóról számol be, amelyen rajta kívül Illyés Gyula,

328 *Rejtőzködő legendárium.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Szemtanú Kiadó, Budapest, 1990. c. kötet 24 kortárssal folytatott interjúban járja körül Pándi Pál személyiségét, igen sok információt nyújtva Király Istvánhoz fűződő viszonyáról.

Révai József és Lukács György vett részt. A beszélgetés során Lukács a kommunista mozgalommal való együttműködésre hívta fel Németh Lászlót, aki erre a következőket válaszolta: „... használják fel konkrét munkákra az agyvelőmet, úgy, ahogy azt a polgári agyvelőkre Lenin is előírja".[329] A beszélgetésnek nem volt folytatása és természetesen csekély egy ilyen informális magánbeszélgetés során elhangzott megjegyzés forrásértéke, mégis érdekesen mutatja a kommunista eszmék vonzerejét a második világháborút közvetlenül követő évek Magyarországának szellemi életében.

A harmadik példa Révai Józsefet idézi, aki Ady Endre halálának harmincadik évfordulóján a magyar kulturális élet irányítójaként tartott beszédében a gyűlölet kérdésével foglalkozott. Értékelése szerint: „A különbség köztünk és Ady között az, hogy ő elsősorban a magyar történelmi népi és nemzeti ellenzék programját akarta megvalósítani és megvalósítását kész volt rábízni a munkásosztályra, a szocializmusra, míg mi elsősorban a munkásosztály, a szocializmus programját akarjuk megvalósítani és eközben megvalósítjuk a magyar történelmi népi ellenzék programját is ... Ady ... úgyszólván a magyar népforradalom lokálpatriótája volt, aki mindent a magyar Pokollal való harcra tett ... Mit adhat az építő embernek, a hétköznapok munkásainak, akik normával, iskolareformmal, ötéves tervekkel vannak elfoglalva, Ady mitologikus gyűlölete a Tisza Istvánok, a 'bújtó új kan Bátori Erzsébetek' iránt?

Igaz, a Mindszentyek nem Tisza Istvánok. És a Tisza Istvánokra sem tudunk már Ady szemével nézni, mint a Gonosz mitologikusan felnagyított megtestesüléseire. De ennek ellenére: ne higgyük, hogy a magyar Pokol erőit végleg leküzdöttük és Ady szenvedélyes demokratikus gyűlöletére nincs már szükség. Nem erényünk,

329 Idézi Huszár Tibor: Az értelmiségszociológia és szociográfia hazai történtéhez. In Huszár Tibor: *Nemzetlét – nemzettudat – értelmiség.* Magvető, Budapest, 1984. 364.

hanem gyengeségünk, hogy nem tudunk úgy gyűlölni, mint Ady. A szocializmust építjük, de a középkor erői itt vannak még, és ha Ady nagy gyűlöletét idegennek érezzük, ez azt jelenti, hogy védtelenné válunk Hunnia – bár nem gigászi, de alattomos és veszedelmes – volt uraival szemben."[330]

Ez a szenvedélyes, „konstruktív" gyűlölet vonzott számos korabeli magyar értelmiségit, akik hittek a magyar társadalom gyors újjáépítésének lehetőségében.

A negyedik és ötödik utalásszerű példa két, szakmájukon kívül is széles körben ismert történész állásfoglalásai a kommunizmus második világháború utáni magyarországi térnyerése idején. Szekfű Gyula, aki aligha gondolta a magyar történeti közgondolkodást jelentősen befolyásoló első világháború utáni nemzeti mérlegkészítése során, hogy újabb nemzeti katasztrófát követően, 1946 márciusa és 1948 szeptembere között Magyarország moszkvai nagyköveteként is lesz alkalma tapasztalatszerzésre, így értékelte a Szovjetunió helyzetét 1947 nyarán-őszén: „Nyugati értelmű demokrácia térhódítása a mai helyzetben kétségtelenül politikai anarchiát, új és vad kizsákmányolás mellett éhínséget és a birodalom szétesését, minden harcát mindenki ellen jelentené." Magyarországon értelmezése szerint „reform híján jött a forradalom, melynek sodrában élünk és amelynek hatása alatt kell kialakítanunk életünk új formáit. A forradalom eredetének és erőinek szemléletéből megtanulhattuk, hogy ezek az új formák erősen el fognak térni a nyugatiaktól és inkább azokhoz fognak hasonlítani, melyek szomszédainknál valósulnak meg a nagy szomszéd, a Szovjetunió közelségében".[331] Szekfűt az új hatalom elfogadja, formális politikai pozícióba is emeli, de lehetséges szövetségesnek tekinti a

330 Révai József: *Élni tudtunk a szabadsággal.* Szikra, Budapest, 1949. 676–679.

331 Szekfű Gyula: *Forradalom után.* Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Glatz Ferenc. Gondolat, Budapest, 1983.132., 201.

marxista történészeket az új tudománypolitika által sokkal szűkkeblűbben kezelt Hajnal István is: „Egész professzori működésem lényege az volt, immár közel két évtizede, hogy a parasztság és a munkásság alapvető alkotó jelentőségét az európai fejlődésben kimutassam." „... a kézimunka jogát szemben a kapitalizmus kíméletlen érdekszervezetével."[332]

Utolsó példám az itthon és nemzetközileg is legismertebb olyan magyar értelmiségi, akinek a Horthy-korszakban ugyanúgy fenntartás nélküli elismerésben volt része, mint a kommunista rendszer idején, aki – Czigány Lóránt szóhasználatával[333] élve – képes volt felülemelkedni természetes averzióján az új hatalommal szemben. „Kodály Zoltán az 1930-as évektől egyre inkább egy komplex művelődéspolitikai program másodlagos megnyilvánulásaként tekintett saját zeneszerzői, zenetudományi és művészetoktatási munkájára, valamint a később a neve alatt futó zenei programra ... kész volt arra, hogy programja részleges megvalósulásának reményében mindig azokat az oldalakat hangsúlyozza, amelyek az adott kultúrpolitikai kontextusban a programot leginkább piacképessé tették."[334]

Csillagóra előtt és után

Az idézett nagy formátumú értelmiségiek – és a sort igen hosszan folytathatnánk – azért találhattak maguknak ideig-óráig, kényelmesebb vagy huzatosabb helyet a „népi demokratikus" rendszer

332 Idézi Glatz Ferenc in Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szövegeket írta: Glatz Ferenc. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. XIX.

333 Czigány Lóránt: Mit is „vétett" Szekfű Gyula? *Élet és Irodalom,* 2005. június 24. 8.

334 Péteri Lóránt: Az utolsó évtized: Kodály Zoltán és a Kádár-rendszer művelődéspolitikája. *Múltunk,* 2006/1, 259–260.

építményében, mert egyéni pályájuk sikerén messze túlmutató céljaik megvalósítására alkalmatlannak találták a Horthy-rendszert, és az adott új körülményekkel reálisan számot vetve akartak cselekedni. Kategorikusan utasították el a múltat és életükkel nyomot hagyni kívánó értelmiségiként a legitimitását jelentős részben „múltat eltörlő", „új életet építő" „reakcióellenes" programjára építő szocialista és kommunista politika részesei vagy útitársai lettek.

Nem ez volt persze az egyetlen lehetséges út. Voltak, akik az emigrációt és a kommunista rendszer kritikáját, nyilvános elutasítását választották és voltak olyanok, akik valamely csillagórára várva háttérbe vonultak.

Amikor 1989–90 csillagórája elérkezett, egy igen rövid ideig úgy tűnt, nem a gyűlölködő szembenállások és bűnbakkereső szenvedélyek határozzák majd meg a magyarországi közéletet. 1989–90 hatalmas várakozásokat ébresztő fordulata azonban nem csekély bizonytalanságot okozott sok emberben és megalapozatlan illúziókat ébresztett. A kijózanodás jelentős gyűlölethullámokat keltett, amely megdöbbentő, sokkoló hatású állásfoglalásokban jutott kifejezésre, de hatékonyan szervezett politikai erőhöz kapcsolódó, széles kisugárzású cselekvéshez csak alkalmi formában vezetett. A félelmek és aggodalmak kultúra- és társadalomformáló szerepének kutatása azonban nem vesztett aktualitásából Hankiss Elemér bevezetőben említett könyvének közel egy évtizeddel ezelőtti megjelenése óta.

Klió kísértései
A jelenbe érő múlt

Álom az államról
Grünwald Béla*

E sorozat a legnevesebb magyar historikusok legfontosabb műveit teszi közzé – kötetünkben azonban olyan terjedelmes, Magyarország 18. századi történetével foglalkozó munkát olvashatunk, amelyről kevés szó esik a magyar történetírás történetével foglalkozó irodalomban. Szerzőjét ugyan e műve alapján még a megjelenés évében, 1888-ban választotta tagjává a Magyar Tudományos Akadémia, Grünwald Béla azonban nem történész munkássága alapján vált a dualizmus első évtizedeiben ismert személyiséggé. A „grünwaldizmus" a kortársak számára nem valamilyen tudományos irányzatot képviselt, hanem a felvidéki szlováksággal szem-

* Ez a tanulmány Grünwald Béla A régi Magyarország c. művének az Osiris Kiadó Millenniumi magyar történelem. Historikusok c. sorozatában publikált kiadásának utószavaként jelent meg először. A tanulmány alapja Nemzet és nemzetiség Grünwald Béla gondolkodásában c. 1991-ben megjelent írásom. In Somogyi Éva (szerk.) *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8. MTA Történettudományi Intézet. Budapest, 1991. 215–228.

beni rendkívül kemény magyar asszimilációs politikát jelentette. Zólyom megye főjegyzőjét, majd alispánját (1868–1878) sokkal gyakrabban emlegetik a „pánszláv propaganda" ellen központilag irányított és ellenőrzött állami közigazgatással fellépő politikusként, mint tudósként. Majd két évtizeddel fiatalabb neves historikus kollégája, Thallóczy Lajos *A régi Magyarország* megjelenésekor a következőket írta Grünwaldnak: „Munkád bizonyítéka annak, hogy nem történetíró jobban átérezheti a kort, mint mi, kik a fától nem látjuk az erdőt. Mert történetíró nem vagy ... Egy politikus áldozik Cliónak, ki nősztehetetlen agg papjaitól, vagy kiélt fiatal udvarlóitól örömmel fordul az Állambölcsesség meggyőződéses papjaihoz..."[335]

Thallóczy megfogalmazása találó: Grünwald Béla egész életének, könyveinek, tanulmányainak és 1870-es, 80-as évekbeli egész aktív politikai tevékenységének alapkérdése állam és nemzeti érdek, állam és társadalom viszonya. Neve gyakran bukkan fel a dualizmus első évtizedeinek magyarországi politikai küzdelmeit és politikai gondolkodását tárgyaló irodalomban[336] – leginkább a közigazgatás szervezeteivel[337] és a nemzetiségi kérdéssel[338] foglal-

335 Thallóczy Lajos Grünwald Bélának. Bécs, 1888. március 6. Országos Széchenyi Könyvtár (OszK), Kézirattár

336 Vö. Sugár Péter tanulmányát: The More It Changes, the More Hungarian Nationalism Remains the Same, *Austrian History Yearbook* XXXI(2000) 127–155.

337 Vö. Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus idején. Budapest, 1976; Radó Péter: Nemzettudat és közigazgatás összefüggése Grünwald Béla publicisztikájában. *Jogtudományi Közlöny* 37(1982) 728–735; Pók Attila: Neue Staatstruktur des Habsburgerreiches – neues Verwaltungssystem nach dem Ausgleich. In Ferenc Glatz und Ralph Melville (szerk.) *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918.* Budapest, 1987, 189–202. Vesztróczy Zsolt: „A Felvidék". Egy szlovák–magyar röpiratváltás az 1870-es években. *Sic Itur ad Astra.* 2006/3–4, 173–208.

338 Kemény G. Gábor: *Iratok a magyarországi nemzetiségi kérdés történetéhez I.* Budapest, 1952; Horváth Zoltán: A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben. *Századok,*

kozó művekben. Alkalmi, jól sikerült historikusi kirándulás *A régi Magyarország* egy politikusi életműben vagy annak szerves része? Hogyan függ össze Grünwald történet- és társadalomszemlélete politikai meggyőződésével és tevékenységével? Hogyan lehetett a magyarországi kommunista hatalomátvétel idején Grünwald Márki Sándor és Acsády Ignác mellett a „polgári történetírás" haladó hagyományaként a marxista történetírás, történetszemlélet előfutára a Történelmi Társulat elnökségét 1948-ban átvevő Andics Erzsébet programbeszédében?[339]

* * *

Grünwald Béla életének egyetlen tette, eseménye sem váltott ki olyan széles körű visszhangot, mint halála. Szomory Dezső Párizsi regénye[340] idézi fel az 1891. májusi napok légkörét és a korabeli újságokat lapozgatva is olyan benyomást kaphatunk, mintha az 52 évesen életének Párizsban önként véget vető politikus-tudós a magyar közélet egyik legfontosabb kulcsszemélyisége lett volna – pedig csak halála titokzatosnak tűnő körülményei, romantikus gesztusai (öngyilkossága előtt személyesen adott fel táviratot halálhíréről politikai vezérének, Apponyi Albertnek) tette néhány napra azzá. Milyen élet előzte meg ezt a tragédiát?

Grünwald Béla 1839. december 2-án született Szentantalban, Hont megyében. Apja német nemzetiségű, a Coburg hercegi csa-

1961/2–3,300–338; L. Nagy Zsuzsa: A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok,* 1953/5, 1242–1278; Kovács Endre: *Szemben a történelemmel.* Budapest, 1978; Friedrich Gottas: *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära.* Wien, 1976; Baka András: A magyar nemzetállamiság teoretikusai (Grünwald Béla, Concha Győző, Beksics Gusztáv). *Állam- és Jogtudomány* 28(1985) 327–358.

339 *Századok,* 1948/1, 2.

340 Szomory Dezső: *Párizsi regény.* Budapest, 1957. 130–133. Számos nekrológból idéz Lackó Mihály: *Halál Párizsban.* Budapest, 1986. 13–27.

lád gazdatisztje. A Bártfát alapító egyik tekintélyes szász családból származott, a család és Bártfa története egybefonódott. Anyja, Majovszky Johanna szlovák származású, vagyonos, művelt család gyermeke. Grünwald a Felvidéken végzi iskoláit, Selmecbányán, Rimaszombaton, Miskolcon, Rozsnyón tanul. Egyetlen gyerek, a jólétben élő szülők igyekeztek a számukra elérhető legjobb neveltetésben részesíteni. Gimnáziumi tanulmányait 1858-ban fejezi be. Ekkor még nem volt világos elképzelése jövőjéről, apja gazdát szeretett volna nevelni belőle, ő maga habozott a tanárság és a jogászság között, végül az utóbbi mellett döntött. Pesten és Bécsben tanul, majd az ügyvédi oklevél megszerzése után 1864-ben külföldre utazik. A heidelbergi és a berlini egyetemen jogi és filozófiai előadásokat hallgat, különösen sokat foglalkozik Hegellel, majd ellátogat Belgiumba és Franciaországba. 1865-ben tér vissza szülei besztercebányai házába. Ezt a vidéket elsősorban szlovákok lakták, az ebből adódó feszültség állandóan érezhető volt. Apja ekkorra már nyugalomba vonult, mind a Grünwaldok, mind anyjának családja, a Majovszkyak elismert, megbecsült, befolyásos tagjai a helyi társadalomnak. Bizonyára őnekik is köszönhető, hogy a tehetségesnek tartott ifjú jogászt 1868. április 27-én Zólyom megye törvényhatósági közgyűlése főjegyzővé választja.

Az új magas rangú megyei tisztviselő egyik első akciója az, hogy felterjesztést küld Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amelyben pánszláv szellemű igazgatással vádolja meg a besztercebányai gimnáziumot. Eötvös vizsgálatot indít, amelynek eredményeként az igazgatót, a népszerű Čulent Lévára helyezik, a megvádolt tanárok pedig magyar iskolákban kapnak munkát. Ettől kezdve Grünwald neve az egész Felvidéken és politikusok között szélesebb körben is ismert: a „grünwaldizmus" a „pánszlávizmus" ellen, a nemzetiségek minden lehetséges eszközzel történő asszimilációjáért harcoló politikai irányzatot jelenti. Az asszimilációt Grünwald, akit 1871 végén Zólyom megyei alispánná választanak,

egy erős, a kormány által kinevezett, szakképzett tisztviselőkre alapozott, központilag irányított és ellenőrzött állami közigazgatással akarta megvalósítani. Az 1870-es években írott különböző művei, valamint gyakorlati tevékenységének (melynek legismertebb mozzanatai a „pánszláv" propagandával vádolt három felvidéki gimnázium bezáratása, a szlovák kultúregyesület, a Matica feloszlatása, valamint a Svornosť című magyarpárti szlovák nyelvű lap megindítása) fő iránya egyértelmű. A közigazgatás államosítására, a nemzetiségek mielőbbi minél teljesebb asszimilációjára elengedhetetlenül szükség van ahhoz, hogy megvalósuljon a nagy cél: a harmincmilliós, erős, kifelé, befelé egyaránt szilárd magyar nemzetállam. „S a jövő nemzedék jobban fogja magasztalni politikai bölcsességünket, ha egy compact, erős magyar államot fog tőlünk örökölni, néhány szabadelvűnek látszó intézmény nélkül, mintha szabadelvűségünk hírét hagyjuk rá – a magyar állam nélkül"[341] – hangzik *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség* című, 1874-ben megjelent kis könyvének konklúziója.

1878-ig tölti be az alispáni tisztséget; a nyári választásokon a Szabadelvű Párt programjával Besztercebánya országgyűlési képviselőjévé választják. Ugyanebben az évben jelenik meg a felvidéki „pánszláv veszélyre" figyelmeztető, országos visszhangot keltő műve, a *Felvidék*. 1880 elejétől az Egyesült (majd Mérsékelt) Ellenzékhez tartozik. Vaskövetkezetességgel hirdetett közigazgatás-államosítási elképzeléseinek támogatását reméli a „habarékpárttól", amely a hagyományos függetlenségi-dualizmuspárti közjogi vitákon túllépni kívánó, igen különböző hátterű politikusokat fogott össze. Bármennyire is nagy tisztelettel, a jelentős szellemi teljesítménynek járó elismeréssel hallgatják remekbe formált beszédeit e párton belüli és más párti képviselőtársai, politikai támogatásukra aligha számíthat. Széles körű egyetértés volt ugyanis a képvise-

341 Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség.* Budapest, 1874. 101.

lők között arról, hogy a megyei autonómia csökkentése a magyar nemzeti érdekérvényesítés lehetőségeinek korlátozását is jelenti. 1880-ben jelenteti meg Grünwald először 9 éven belül négy kiadást megérő jogszabálygyűjteményét, *A törvényhatósági közigazgatás kézikönyvét*, amellyel az egységes elveken alapuló törvényhatósági közigazgatás kialakításához kívánt közvetlen segítséget nyújtani. A terjedelmes munka szakágak szerint csoportosítva ismerteti a közigazgatással kapcsolatos hatályos rendelkezéseket.

1888-ban került a könyvesboltokba a mából visszatekintve legfontosabbnak tartott műve, *A régi Magyarország.* 1890-ben jelenik meg élete fő teljesítményének szánt *Széchenyi*-könyve, *Az új Magyarország,* amelyben az akkor igen elismert német pszichiáter, Krafft-Ebing tanításait felhasználva Széchenyi lelkialkatát elemzi.

Kompromisszumokra alkalmatlan egyénisége, valamint betegségei miatt szükségessé váló gyakori, hosszú külföldi tartózkodásai következtében politikai befolyása a nyolcvanas években fokozatosan csökken. Amikor 1891 elején újra előtérbe kerül a közigazgatás államosítása a parlamenti vitákban, Grünwald Franciaországban tartózkodik. Betegnek, magányosnak érzi magát, anyagi helyzete bizonytalan. 1891. május 4-én Párizs közelében, a Szajna-parton főbe lövi magát.

Ezek az életrajz száraz tényei – ötvenkét év tárgyszerű mérlege. *A régi Magyarország* tehát nem előzmények nélküli szellemi termék – Grünwald egész pályája során kutatott és írt, bár korábbi munkái inkább állambölcselettel és államigazgatással foglalkoznak.

Először a *Felsőmagyarországi levelek a nemzetiségekhez* című cikksorozatában[342] fejti ki a magyarországi nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos álláspontját. 1860 óta szerinte a magyarság határozottan tért veszített a magyar államban. Az ok egyrészt a nemzetiségi mozgalmak céltudatos, határozott, összefogottan irányított fellépése, másrészt a magyarság belső megosztottsága, tehetetlensége. A tét pedig igen nagy, mivel „... egész Európa visszhangzik a nemzeti törekvés által előidézett küzdelem zajától ... nem lehet kétségünk, hogy itt az emberiség világtörténelmi fejlődésének egy szükségképi stádiumával állunk szemben ... mely nép nem participál az általános fejlődési processzusban, nem részese az emberiség vágyainak és törekvéseinek, az ily népben nincs életerő, az ily népnek nincs jövője ..."[343] A magyarság nem él az egyetlen használható fegyverrel – amelyet pedig az életerős nemzetek nem vetnek meg – az aktív asszimilációval, nem ismeri fel, hogy alapvető létkérdésről van szó. Az asszimiláció szükségessége Grünwald szerint tehát nem pusztán a magyarság eredendő faji felsőbbrendűségéből következik, hanem a magyarságnak az európai fejlődéssel való lépéstartásához elengedhetetlen feladat.

342 *Reform,* 1872/302–305. szám

Grünwald gondolkodói fejlődésének fontos állomása a Lorenz von Stein „Begriff der Gesellschaft und soziale Geschichte" című művéről írott nagy tanulmánya,[344] amely társadalomtudományi alapkérdéssel, a társadalom fogalom tartalmának meghatározásával foglalkozik. Fő megállapítása, kiindulópontja az, hogy a társadalom az államtól teljesen különböző, saját törvényei szerint élő organizmus. Új gondolat volt ez a korabeli Magyarországon, és általában is az európai társadalomtudomány újabb eredményeihez tartozott.[345]

Steinre alapozva Grünwald az emberi közösségek életének meghatározó, fő tartalmát az állam és társadalom közötti folyto-

343 *Reform,* 1872/302. sz. 1.

344 A társadalom. *Budapesti Szemle,* 1876/19, 51–79; 20/287–316.

345 A tanulmányt jelentőségének megfelelően méltatja Halász Gábor: Magyar viktoriánusok. In *Válogatott írásai.* Budapest, 1959. 612. L. még Zsigmond Gábor: *A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó.* Budapest, 1974. 63.

nos küzdelemben látja, ami végső soron pedig nem más, mint a világ valamennyi jelenségének alapját képező, a személyi és természeti elem között folyó harc különös megjelenési formája. A személytelen természeti elem organizmusát és mozgását nem a közakarattól nyeri, s az emberi közösségek rendjét a természeti életelemek alapjára a társadalom állítja. A személyi, az öntudatos tényező az állam, a közakarat organizmusa. Az alapvető organikus egység tehát a javak felosztásán alapuló társadalom, amelyet a munka organizmusa (ahogy ez a későbbi fejtegetésekből kiderül, ezen a társadalmi munkamegosztást érti Grünwald) szabályoz, a szükségletek rendszere mozgat és a család bizonyos nemzedékekhez tartósan köt. A társadalom alapelve az érdek mint az egyes törekvéseinek és tevékenységének mozgató ereje, az állam elve az egyesek fölemelése a szabadság és fejlődés legmagasabb fokára. Az állam elve tehát ellentétben áll a társadalom elvével, hiszen az állam saját életének kifejlődéséhez valamennyi benne élő egyes fejlődése, emelkedése kell, a társadalomban pedig az egyes emberek (illetve embercsoportok) csak a többiek alávetése árán emelkedhetnek fel. Az állam – mindebből következően – az uralkodó osztállyal lép legélesebb ellentétbe, mivel az természeténél fogva arra törekszik, hogy amennyire csak lehet, magához ragadja az államhatalmat.

Az emberi közösségek fejlődését, alakulását a munkamegosztás által determinált társadalom nagy organizmusában végbemenő változások jelentik. Az e szférában (tehát nem a felületi bel- vagy külpolitikai harcokban) zajló mozgások változtatják meg az állam törvényeit, alkotmányát, kormányzatát. E mozgások tudományosan feltárható törvényszerűségeket mutatnak. Ezeknek a törvényeknek a megismerését elsősorban egy új tudomány, a nemzetgazdaságtan kialakulása tette lehetővé. Észrevették, hogy az ember gazdasági életét törvények szabályozzák, amelyek alól senki sem vonhatja ki magát. A munka – a legfontosabb, legalapvetőbb, értéket termelő gazdasági tevékenység – pedig visszahat arra, aki végzi, meghatározza helyét az emberi közösségben.

Az emberi közösségeken belüli fejlődés a társadalom szférájában zajlik és fő iránya minél több ember minél nagyobb fokú szabadságának és ebből következő boldogságának elérése. Az alárendelt osztályok felemelkedését azonban pusztán politikai szabadságjogokkal nem lehet biztosítani. „Hogy az eddig alárendelt osztály a társadalmi függés állapotából felemelkedjék a szabadság magaslatára, szükséges, hogy azoknak a javaknak a birtokában legyen, melyek az emelkedés föltételei."[346] Lehetővé kell tehát tenni az „alsóbb néposztálynak a tulajdonszerzést. Ez általában csak forradalommal lehetséges, amely szükségszerű s természetes esemény, a mint a függő osztály valóban megszerezte az anyagi és szellemi javakat, melyek a magasabb osztállyal egyenlővé teszik s ez tőle az egyenlőséget a társadalmi és állami jogban megtagadja ..." S bár a legtöbb ember azt hiszi, hogy „az új forradalmi alkotmányok a philosophiai elméletekből keletkeztek", „nem philosophiai igazságok, hanem a társadalmi osztályok csinálják a forradalmat".[347] Megkülönbözteti a következőkben a tanulmány a politikai és az annak alapján kibontakozó szociális forradalmat. Ez utóbbi forradalom során az alárendelt osztály az egyenlőség társadalmi eszméjének tudatára jut (hogy hogyan, arra nem kapunk magyarázatot) és így „a munkásosztályból önálló ... öntudatos s a fennálló társadalmi rendet határozott szándékkal megtámadó tényező lesz, s ez a proletáriátus."[348] Azonban „a szabadság épp oly kevéssé van megvalósítva ott, ahol a munka uralkodik a tőke fölött, mint ott ahol a tőke uralkodik a munka fölött. A proletáriátus győzelme nem a szabadság diadala,

346 *Budapesti Szemle,* 1876/20, 291.
347 Uo. 298.
348 Uo. 310.

hanem megsemmisülése."[349] A proletáriátusnak ugyanis nincsenek olyan anyagi és szellemi javai, melyekre társadalmi felsőbbsége alapozható lenne. A tőkét attól veszik el, aki szerezte; így elszegényedik a társadalom jobbik része anélkül, hogy az alsó – amely e tőkével tapasztalatlansága miatt nem tud bánni – meggazdagodna. A proletáriátus ezért csak erőszakkal tudja fenntartani hatalmát s így – szükségszerűen – a birtokos osztály első komoly támadása megdönti uralmát. A birtokos osztály diktatúrával szilárdítja meg uralmát, majd a szociális forradalom végső lezárulásaként „a társadalom küzdelmeiből ismét az állam eszméje lép elő, lerázva magáról az egyes társadalmi osztályok uralmát, csak önmagán nyugodva s önmaga erejével uralkodva."[350]

A tanulmány utolsó oldalán jut el Grünwald a végső konklúzióhoz, amelynek alátámasztását szolgálta valamennyi előbbi fejtegetése: a társadalom tudományos vizsgálata különösen fontos Magyarországon, leginkább az oly sokat vitatott önkormányzat „mélyebb fölfogása" céljából. A „mélyebb fölfogás" annak a felismerését és belátását jelenti, hogy „az állam a társadalom ellenorganizmusa s hivatása alárendelni a társadalmat ... az egyes érdekek fölött álló magasabb céloknak ... Az önkormányzatban a társadalom arra hivatott osztályai magukra vállalják az állami igazgatás terhes és nagy felelősséggel járó funkcióit s a folytonos, megszokássá vált tevékenység és közreműködés a közjog végrehajtásában, közvetlen gyakorlati foglalkozás az állami igazgatás feladataival emeli az egyes embert a társadalom életelvét képező külön érdek fölé s teremti meg a társadalomban azt a tudatot, hogy az államnak a napi érdekek és törekvések fölött álló szilárd állandó léttel kell bírnia, s csak így válhatik a társadalom egymással szemközt álló osztályaiban a higgadtság és önuralom megszokássá, mely

349 Uo. 311.

350 Uo. 312.

nélkül politikai szabadság nem képzelhető; így köti egybe az állam politikailag azt, ami társadalmilag külön van válva."[351]

Nyilván nem okozna nagy nehézséget e hosszan idézett, néhány évvel a Párizsi Kommün után papírra vetett gondolatmenet számos mozzanatának cáfolata mai társadalomtudományi ismereteink magaslatáról. E cáfolatnak azonban témánk szempontjából nem volna funkciója. Számunkra az az érdekes, hogy Grünwald az egyetemes társadalomtudomány újabb eredményeit próbálja megismertetni a magyar közvéleménnyel és alkalmazni a magyar valóságra. Kiegyenlítő, szabályozó szerepet tulajdonít az államnak; az állam bármely oldalról, bármely célból való megtámadása káros, veszélyes, ellentmond a társadalomtudomány akkori újabb eredményeinek és a történelmi tapasztalatoknak, melyek szerint csak erős nemzetállam keretei között képzelhető el egy nemzet fennmaradása. Kialakulóban van a tizenkét évvel később írott *A régi Magyarország* szemléleti alapja: a történelem lényegében az emberi társadalom (tehát nem az állam vagy egy osztály) története. A történetíró legfontosabb feladata a „népélet fenekén",[352] a társadalomban ható hatalmas mozgatóerők feltárása.

Grünwaldot elméleti tanulmányai és politikusi tapasztalatai arról győzték meg, hogy a korabeli Európában csak erős, egységes nemzetállamban élő nemzet maradhat fenn. A helyi autonómiák révén veszélyesen nagy befolyásra tehetnek szert a nemzetiségek – a nemzet érdekeivel ellentétes a nemesi vármegye helyi, kollektív autonómiákra épülő, anakronisztikus szervezete. A közigazgatásnak ugyanis – Grünwald számos írásban és parlamenti beszédben képviselt álláspontja szerint – nem a kollektív, hanem az egyéni szabadságjogok szabad gyakorlásához kell intézményes keretet biztosítania.

351 Uo. 315.

352 *Budapesti Szemle*, 1876/19, 51.

Ez az államcentrikusság a korábbi társadalomtudományi, politikai gondolkodáson belül nem egyedülálló, Grünwald – Halász Gábor szóhasználatával élve – a magyar viktoriánusok nemzedékének tagja. Ezeket a szellemi élet fórumain, az Akadémián, a Budapesti Szemlében, az Akadémia Értesítőjében, a megalakuló tudományos társulatokban hangjukat hallató értelmiségieket, a magyar társadalom fejlődéséért felelősséget érző gondolkodókat – lehettek bár közgazdászok, mint Kautz Gyula, statisztikusok, mint Keleti Károly, társadalombölcselők, mint Beöthy Leó, újságírók, mint Halász Imre, nyelvészek, néprajzkutatók, mint Hunfalvy Pál, írók, költők, mint Toldy István vagy Arany László, filozófusok, publicisták, mint Asbóth János vagy közigazgatási szakértők, mint Grünwald Béla – néhány alapeszme feltétlen elfogadása kapcsolta össze. Mindenekelőtt a nemzeti és társadalmi fejlődést felfogásuk szerint egyedül egységes keretek között tartani képes állam kultusza sugárzik műveikből. Úgy hitték, hogy a sürgető polgárosodást, az erős magyar polgári középosztályt a centralizált, szilárd magyar nemzetállam felülről irányítva teremtheti meg. Ez természetesen csak úgy képzelhető el, vélték, ha az országban élő más nemzetiségű lakosok alárendelik magukat a Kárpát-medence egyetlen államalkotó képességgel megáldott etnikumának, a magyarnak, azaz egyéni szabadságjogaikat biztosítva tudván, nem alkotnak etnikumok alapján elkülönülő közösségeket. Ez a nemzetiségek saját, jól felfogott érdeke is, érveltek, hiszen csak a magyarság tudja megvédeni a Keletről és Nyugatról egyaránt fenyegető veszélytől a Kárpát-medencét. Közös vonásuk gyakorlati beállítottságuk, de ugyanakkor a gyakorlati teendők lehetőleg mélsy, alapos, sokoldalú elméleti megalapozása is. Gazdasági kiállítások, kongresszusok, fontos külföldi tudományos munkák gyors magyar nyelvű kiadása, gazdag folyóirat-irodalom tanúskodnak erről. Meggyőződésük: a statisztikai, közgazdasági, társadalombölcseleti és nem utolsósorban történeti vizsgálódások tanúságainak, a külföldi

társadalomtudományi gondolkodás klasszikus és legújabb eredményeinek – főleg a pozitivizmus gondolatainak – felhasználását nem mellőzheti az erős állam által szervezett társadalomirányítás. Az állam tehát felfogásuk szerint a közérdek képviselője, az egymással ellentétes egyéni és osztályérdekek kibékítője.

Grünwald következetesen – mondhatni makacsul – képviselte a parlamentben az állam nemzeterősítő és civilizatorikus szerepével kapcsolatos nézeteit – széles körű visszhangot keltve, de kevés eredménnyel. Céltudatos munkássága nem korlátozódott a parlamenti beszédekre, rendkívüli teljesítménye *A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve.* A vonatkozó hatályos jogszabályok többkötetes szisztematikus gyűjteménye[353] felmérhetetlen jelentőségű vállalkozás volt az egységes elvek szerinti helyi törvényhatósági közigazgatás kialakításához. Teljes érvényesüléséhez persze az kellett volna, hogy minden törvényhatósági képviselő rendszeresen használja munkája során. Erre azonban nem került sor.

Az 1880-as évek közepére Grünwald sajátos határhelyzetbe került: egyszerre volt elismert, tekintélyes politikus, közigazgatási szakember – ugyanakkor számos kortársa kissé egzaltált, doktriner alakot látott benne, aki politikai célkitűzéseiben nem veszi eléggé figyelembe a magyar fejlődés sajátosságait és bár tulajdonképpen jót akar, nem lehet igazán komolyan venni. A legalkotóképesebb férfikorban lévő agglegény helyzetét egyre inkább kudarcként élte meg, politikai, közéleti félsikerességét személyes életének problémái miatt egyértelmű balsikerként, kudarcként értékelte. Egy 1870-es évek eleji, rövid távú kapcsolatából ugyanis fia született, akit Egerben nevelt közeli barátja, Katinszky Gyula, az egri tanítóképző tanára. A rossz magaviseletű, apa és anya nélkül serdülő, gyenge szellemi képességű gyermekről alig van forrásunk,

353 Első kiadás I–III. Budapest, 1880. Második bővített és javított kiadás I–V., Budapest, 1884–85., Harmadik bővített és javított kiadás I–IV. Budapest 1889.

az azonban bizonyos, hogy sorsa sok lelkiismeret-furdalást, belső feszültséget okozott Grünwald számára. Bizonyára nem volt független élete e mozzanatától vissza-visszatérő betegsége: „gerinctáji neuraszténiája" meghűléses jellegű panaszokkal, torokfájással is járt, de minden bizonnyal lelki eredetű volt.

A gyógyulni, alkotni vágyó magányos férfi 1885 körül határozza el, hogy új területen próbálja ki magát – történeti munkában mutatja ki, hogy a nemesség már a 18. században is a vármegyék bástyái mögött saját érdekeinek védelmére sajátította ki az államhatalmat. A történetírás, a történetírók világa nem volt ismeretlen Grünwald előtt: évtizedes szoros barátság fűzte a Felvidék egyik legtekintélyesebb személyiségéhez, Besztercebánya püspökéhez, a nála 16 évvel idősebb Ipolyi Arnoldhoz, aki Magyar mythologiája mellett számos, a magyar középkor és kora újkor művelődéstörténetét elemző művel alapozta meg vitathatatlan tudományos tekintélyét és éppen ez idő tájban (1886. december 2.) hunyt el.

A régi Magyarország nem teljességre törő történelmi analízis, nem történelmi „szakmunka", inkább nagy terjedelmű történeti-politikai esszének nevezhetnénk. Grünwald a 18. századi magyar fejlődés szerinte fő vonásait rajzolja fel. Egyértelműen süllyedő kornak tekinti ezt az időszakot és a hanyatlás okait keresi.

Az alapvető, de nem kizárólagos, mindent megmagyarázó ok szerinte a nemesség „léhasága", „elnemzetlenedése". Ezenkívül a következő tényezőket sorolja fel:

- idegen uralkodóház, az önálló állami élet hiánya,
- az örökös tartományok és Magyarország közötti viszony,
- a rendi alkotmány természete,
- az ország kedvezőtlen gazdasági és társadalmi fejlődése, elsősorban a magyar polgárság hiánya.

Az okok részletes elemzése után a gazdasági-társadalmi fejlődést vizsgálja, külön-külön részeket szentelve az egyes társadalmi osztályok helyzetének. Önálló fejezetek foglalkoznak ezután az állami élet főbb területeivel (külügy, főhatóságok, pénzügy, hadügy, közgazdasági viszonyok, egyház és közoktatás, törvényhozás és országgyűlés, igazságszolgáltatás), valamint a nemzeti műveltség alakulásával.

Grünwald szempontjai között első helyen szerepel az önálló állami élet hiánya, az a probléma, hogy a magyar király nem magyar, számára Magyarország nem cél, hanem csak eszköz. Értékelése szerint vezető államférfiaink sem foglalnak el igazi nemzeti álláspontot, jövedelmező állásaikat nem hagyják ott az uralkodóház nemzetellenes politikája miatt. Személyes adottságokon kívül persze közrejátszik ebben az is, hogy az államférfiak mögött nincs bázisnak alkalmas, erős, önálló állam. A műveletlen szomszédokkal körülvett nemzet így közönyössé válik, visszavonul és korlátolt helyi életet él. A „hazafiság" csak passzív ellenzésben és nem aktív alkotásban nyilvánul meg. Ennek következménye az is, hogy nincsenek nagy, vezetésre, történelemformálásra képes egyéniségek sem ebben a korban Magyarországon.

A második tényező a rendi alkotmány hatása. Ez biztosítja a nemesség kiváltságos állását, ami az ország gyöngeségének és betegségének elsődleges forrása. Az a baj, hogy nem az állam uralkodik igazságos törvényeivel a rendeken, hanem a két uralkodó rend – elsősorban a nemesség – önkényével elnyomja a kiszolgáltatott, jogtalan tömeget.

Ez számos negatív következménnyel jár:

- ennek tudható be az ország szegénysége: a nemesi rend megveti a munkát, a munkára kényszerített jogtalan tömeg pedig kevesebbet dolgozik, mint amennyit tudna, hiszen nem az övé a munka gyümölcse;

- szellemi kár is van: a nemesi rendnek nem kell képzettség állása betöltéséhez, a jogtalan tömeg pedig úgysem tudná felhasználni a műveltséget munkájához;
- az erkölcsi kár pedig abban jelentkezik, hogy a gőgös megvetés és kegyetlenség gyűlöletet és megtorlási vágyat szül.

A gazdasági-társadalmi fejletlenség okait keresve első tényezőként azt emeli ki Grünwald, hogy csonka volt a nemzet organizmusa, hiányzott egy lényeges tag, a városok, a polgárság. Az emberiség egész szellemi kincse a városi elem munkájának és kultúrájának eredménye, nálunk pedig nincs meg ez a tényező. A meglévő városok és polgárok nem a nemzetből nőnek, hanem idegen elemek betelepítéséből mesterségesen alakulnak ki. A magyarországi polgárság nem magyar, „a királyság gyöngesége az arisztokrácia szertelen és hatalmas polgárság által nem ellensúlyozott hatalmából eredt".[354] Mindez messzemenő következményekkel járt: Magyarországnak még igazi fővárosa sem volt és nem fejlődhetett ki egy ellenállásra képes, erős magyar kultúra sem. Egy egész évszázadnak kell eltelnie a reformkorig, a nemzeti tudat felébredésének korszakáig, amikor a nemesség „kiválóbb része" belátja, hogy az osztályérdek s a rendi alkotmány ellentétben állnak a nemzet érdekeivel s megkezdi a küzdelmet az ősi alkotmány ellen.

A hanyatlás tényezőinek részletezése után Grünwald – az 1711–1825 közötti időszakot egy egységként szemlélve – a kor társadalmának és állami intézményeinek sokoldalú elemzésére tesz kísérletet.

A király, királyság problémáival kezdi. Nem a monarchia jelent neki problémát, az a baj szerinte, hogy nem a nemzetből nő ki nálunk a királyság. A magyar király német és így a királyi udvar

354 *A régi Magyarország.* Budapest, 1910. 42.

nem is lehet a nemzeti élet központja. Mindennek ellenére igen nagy érdeme a királyi hatalomnak a török kiűzése Magyarországról. Legüdvösebb szerepe azonban a rendek politikai hatalmának megszüntetése után kezdődik, az állam a közjó és a közérdek képviselőjévé alakul át. A rendek önzése és korlátoltsága ugyanis ellentétben áll a királyság kezdeményező, a közjó érdekeit szolgáló tevékenységével. Magyarországon az abszolutizmus (Mária Terézia és II. József) ilyen lendítőerőt képvisel, a rendek azonban a mozdulatlanság képviselői és mivel a helyi végrehajtás a kezükben van, a reformtörekvések mélyebben nem hathatnak. A rendek jelentik a csak önös érdekeket védő társadalmat, az abszolút uralkodó pedig a közérdek képviselője, az állam. „Midőn a rendek előjogaikat védték, ugyanakkor alkalmuk volt fennen hangoztatni az ország alkotmányának, önállóságának fenntartását is és kifelé azt a benyomást tehette fellépésük, mintha lelkesedéssel és kitartással küzdenének a nemzeti érdekekért és népszerű volt a … legszükségesebb reformok ellenzése is"[355] – írja Grünwald.

Így van ez szerinte egészen a század végéig, amikor már helyet cserél a királyság és a nemesség, a nemesség kezdi követelni a reformokat és a királyság válik konzervatívvá. A pontos határ 1792, Ferenc trónra lépése. Lassan és nehezen jut el azonban a magyar nemesség – pontosabban annak csak egy része – a reformok követeléséhez, mivel a király – ha nem is volt népszerű – igen nagy befolyással rendelkezett, az anyagi és társadalmi felemelkedéshez elengedhetetlen volt a királyi kegy. Általánossá válik a szolgaiság szelleme a magyar nemesek között, de alapvetően a kölcsönös bizalmatlanság jellemzi a rendek és az uralkodó viszonyát. A francia forradalom eseményei némileg közelítették egymáshoz a uralkodót és a nemességet: Ausztria nagyhatalmi állását, a nemesek rendi kiváltságaikat féltették, így közös érdekük volt a Napóleon

355 Uo. 59.

elleni harc. Ha voltak is „a nemzet jobbjai" között olyanok, kik reménykedtek Napóleon győzelmében, a magyar nemesség túlnyomó többsége számára Napóleon győzelme csak kiváltságai elvesztését jelenthette.

A rendi társadalmi tagozódást részletezve első helyen a főpapságot tárgyalja Grünwald. Itt is az elnemzetietlenedés a probléma, a katolikus egyház lényegéből következően ugyanis nem nemzeti, hanem egyetemes jellegű egyház. Súlyos gond az is, hogy a minden lehetséges módon elnyomott protestánsok szükségszerűen eltávolodtak az állami élet közösségétől. Iskoláik bezáratása „kipótolhatatlan kárt okozott a magyarság szellemi életében".[356] A katolikus főpapság, amikor a királlyal szövetkezik a protestánsok ellen, a nemzetellenes törekvéseket mozdítja elő. Tragikus itt az ellentmondás Grünwald szerint „midőn (a katolikus főpapság) híven és büszkén teljesítette kötelességét az egyház iránt, mély sebeket kellett ütnie a nemzeten."[357]

A főurak, a világi arisztokrácia a 18. században szintén elidegenedik nemzetétől, csak közjogi és nem nemzeti kapcsolat van közte és Magyarország között. A magyar nyelv teljesen kiszorul a főnemesség köz- és magánéletéből is. Ennek ellenére e réteg kezében van a politikai vezetés egészen a 19. század 40-es éveiig, amikor a köznemesség, időközben megszerzett nagyobb politikai képzettségével kivívja a vezetést és döntő tényező lesz Magyarország politikai életében.

A 18. században azonban még nagyon elszigetelt a köznemesség, a megyei élet a legtágabb kör, amelyben képviselői mozogtak. Kizárólag saját érdekeiket tartják szem előtt, nem az szerintük a hazafi, aki a közterhekhez való hozzájárulás mellett lép fel, hanem az, aki a kiváltságok őrzését követeli. Itt is probléma az elnem-

356 Uo. 87.

357 Uo. 89.

zetietlenedés; míg a főnemességet az udvar és az idegen műveltség távolítja el nemzetétől, addig a köznemességet a nem magyar vidékek idegen parasztsága. A köznemességet azonban sokkal enyhébben ítéli meg Grünwald, mint az arisztokráciát, hiszen azok kiváltságaikat „jóhiszeműleg védik, mint az állam jogrendjét minden támadás ellen. A műveltség bizonyos fokán nem lehet követelni, hogy valamely nemzedék a saját jogrendjének értékét egy későbbi korszak tapasztalatainak eredményeivel és eszméivel mérje, amelyeket még nem is ismerhetett, vagy melynek felfogására nem volt képes....

A magyar nemesség nem volt rosszabb Európa nemességénél".[358]

Ez persze nem vigasz, a köznemesség, akárcsak a főnemesség vagy a főpapság, nem nemzeti, hanem közjogi tényező. A nemesség nagy tömege tehát nem működik közre a nemzet egyéniségének fejlesztésében és fenntartásában, de vannak kiváló egyéniségeik és a következő korszakban vezetésük alatt a köznemesség válik a nemzet újjászületésének és emelkedésének meghatározó tényezőjévé.

A polgárság, mint azt a hanyatlás tényezőinél már említette Grünwald, rendkívül gyenge, gyökértelen, nincs benne erő a nagy eszmék felvételére. A nemesség liberális része így a polgárság támogatása nélkül vívja ki a demokratikus eszmék és intézmények diadalát.

A parasztság a legalsó réteg, amelyen a többi osztály nyugodott. Nincsenek jogai, csak kötelességei, nincs köz- és magánjogi személyisége sem. Nem az államnak, hanem a kiváltságos osztályoknak van alávetve. Nemzeti szempontból döntő jelentőségű osztály, puszta létezése, lélekszáma által fenntartotta a magyarságot, „... míg a nemzet felső osztályait idegen műveltség átalakítja, el-

358 Uo. 122–124.

idegeníti, addig a parasztság, amelyhez nem jutott le az idegen műveltség hatása, megőrizte érintetlenül a nemzet géniuszát, eszejárását, nyelvét gondolkodásában, beszédjében s a költészet naiv formáiban, meséiben és dalaiban; megőrizte mint a föld rétegei a nemes ércet a jövő nemzedékek számára, kik egy jobb korban fölfedezték, megtisztították s regenerálták vele nyelvünket és irodalmunkat".[359]

A közigazgatási intézményekről szóló fejezetek közül különösen érdekes a megyével foglalkozó, hiszen Grünwald legfőbb politikai törekvése egész pályafutása során a megyéhez kapcsolódik. Említettem már a közigazgatás államosítása érdekében kifejtett fáradhatatlan tevékenységét. A megye már a 18. században is gátolja szerinte a haladást, nem más, mint a nemesség társadalmi hatalmának helyi szervezete. A követküldés és -utasítás rendszere miatt nem az országgyűlésen, hanem a megyékben dőlt el az országos politika. Evvel a formailag célszerűnek látszó szervezettel nem lehetett modern és szakszerű államigazgatást kialakítani, mivel „nem volt meg benne az éltető szellem, egy magasabb állami s nemzeti ideál, az állami célok tudata s a megvalósításukra irányzott törekvés."[360]

A nemzetiség és irodalom című fejezet összefoglalóan vizsgálja a nemzeti élet alakulását a 18. században. Újra utal a szerző arra, hogy a magyar rendi társadalom elidegenedett nemzetiségétől és rámutat a szerinte legfőbb okra, a nemzet gazdasági és társadalmi organizmusának csonkaságára, a polgárság hiányára. Véleménye szerint ezért nincs egységes kulturális élet, szellemi központ, sőt nemzeti irodalom sem, ami a hanyatlás biztos jele. Még nem jelenik meg a nemzet géniusza az irodalomban, pedig a nyelv, ahogy ezt már Zrínyi, Balassi, Pázmány, Mikes művei megmutatták, alkalmas rá. Fontos tényező itt, hogy a reformáció szellemi küzdelmei fejlesztik a nyelvet, de a protestantizmus erőszakos elnyomása elnémítja a vallási vitákat. A tudomány és a közélet nyelve a latin, amikor II. József a németet teszi állami nyelvvé, nem a magyar, hanem a latin nyelvet támadja. A nemesség pedig ebben nem a nemzetiség, hanem a rendi alkotmány veszélyeztetését látta. A nemzeti eszme persze nem hal ki teljesen, egy etnikai egyéniség nemzetté emelkedéséhez azonban nagy politikai és kulturális munkára van szükség. A magyar közjog és intézményei nem a nemzetiség, hanem a kiváltságos osztályok érdekeinek biztosítására voltak alkotva. És most érkezünk Grünwald felfogásának központi gondolatához: azért támadja oly élesen a 18. századi magyar nemességet, a rendiséget, mert a „magyar alkotmány", az egész fennálló jogrend, melyhez a kiváltságos osztályok ragaszkodtak, „legnagyobb akadálya volt a nemzetiség kifejlődésének, megerősödésének."[361] Azok is, akik a nemzeti nyelv uralmáért szálltak síkra, ezt teljesen összeegyeztethetőnek tartották a ragaszkodással a rendi alkotmányhoz. „A nemzetiség ebben az alakban nem volt olyan eszme, melyet akkor politikusaink végiggondoltak, nem volt még oly elv, melyből politikai világnézetet alkottak volna."[362] Pedig, aki „a nemzetiségi eszmét végig gondolta s komolyan meg akarta valósítani összes következményeivel, annak ellentétbe kellett jutni a rendi alkotmánnyal s az egész fennálló jogrenddel."[363] Magyarországnak közjogi egységből nemzeti egységgé kellett alakulnia, a különböző osztályokat egy magasabb egységbe, a nemzetbe olvasztva. Az önálló magyar nemzetiség kiteljesedéséhez pedig elengedhetetlen az önálló nemzeti állam. Grünwald meggyőzően, ily átfogóan a magyar történeti gondolkodásban az elsők között

359 Uo. 143–144.
360 Uo. 444.

361 Uo. 482.
362 Uo. 483.
363 Uo. 484.

fejti ki, hogy a polgárosodás és a nemzetté válás egymáshoz igen szorosan kapcsolódó történeti folyamatok. Jól látja a polgárosodás és a nemzetté válás útjában álló tényezőket: az ősiséget, a jobbágyi viszonyt, a nem nemesek kizárását a közéletből és hivatalokból, a földbirtok adómentességét fenntartó középkori pénzügyi, valamint a nemesi osztályérdekeket szolgáló közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszert említi.

A kiutat a nemzeti irodalom fejlődése egyengeti, a nemzetet megifjító, új életre keltő eszmék első csírái a magyar nyelv és irodalom úttörőinek fáradhatatlan munkálkodásában észlelhetők. Emberfeletti erőfeszítésre van szükség, hiszen a magyar társadalom legbefolyásosabb tényezői ellenzik a magyar nyelv használatának széles körű bevezetését az oktatásba, valamint a közélet különböző fórumain és közömbösen hagyja őket a magyar írók munkássága. Ez azonban természetellenes állapot, egy nemzet nem zárhatja ki nyelvét saját országából. Előbb-utóbb meg is érik ez a felismerés, azonban ahhoz, hogy a magyarság nemzetté legyen, többre van szükség. „Nem tudják, hogyha a magyar nemzet akar lenni, a kiváltságos osztályoknak nagy áldozatokat kell hozniuk s fel kell forgatni a fennálló jogrendet.”[364]

A magyarságéhoz hasonlóan a természeti törvények erejével érvényesülő szükségszerűség teremti meg a magyarországi nem magyarok nemzeti öntudatát is. Korántsem arról volt szó, hogy ezt a folyamatot a latin nyelvnek a magyar kedvéért történt kiszorítása indította volna meg. A közvetlen kiváltó tényezők inkább „a műveltség terjedése s részben a bécsi kormány befolyása is.”[365]

Grünwaldnak az egész munkában következetesen végigvitt, legfontosabb értékelő-elemző szempontja az európai fejlődéssel való rendszeres egybevetés. Maga is ebben látta munkája fő érdemét.

364 Uo. 543.
365 Uo. 546.

Igyekszik tájékozódni a nemzetek alakulásával, illetve a nemzetnek a társadalom fejlődésére gyakorolt hatásával foglalkozó külföldi irodalomban, a téma legjobb hazai szakértője, Hunfalvy Pál segítségével.[366] Ipolyi Arnoldhoz írott egyik levelében[367] következőképpen jellemzi felfogását: „Azt hiszem, hogy az én felfogásom lesz az igazán történelmi felfogás a korszakról s nem a Horváth Mihályé s nem a Marczalié. Nem írom le ezt a korszakot összes eredményeivel, de jellemzem a jellemző eseményekkel. De amiben lényegesen eltér felfogásom a most uralkodó felfogástól, hogy e korszakot is, mint történelmünk többi korszakát Szent István óta, az általános európai történet egy árnyalatának tekintem, melyben kivéve az idegen uralkodóház s az örökös tartományokkal fennálló kapcsolat tartásából eredő komplikációkat, semmi más elv nem található fel sem az államban, sem a társadalomban, mint az a mi Európában uralkodik. Mi a 18. században egészen európaiak vagyunk s társadalmunk tagolása, jogviszonyai, közjoga ... nemzetietlen szelleme ugyanaz, amit Európa egyéb országaiban, de különösen Németországban látunk. A magyar társadalom küzdelme a királysággal a rendi kiváltságokért általános európai jelenség, nem speciális magyar. A mi nemességünk nem volt rosszabb más ország nemességénél. Ebben is a rendi korszak európai jogrendje s a középkori társadalmi alakulatok törvényei nyilvánulnak.” Ezt az 1886-ban papírra vetett sorokban tükröződő felfogást valóban érvényesíti Grünwald *A régi Magyarország*ban. Európa-fogalma azonban szűk és differenciálatlan. Nem érzékeli kellőképpen az angol, francia, német fejlődés sajátos vonásait; Magyarországot a differenciálatlanul értelmezett Európával hasonlítja össze. Kelet-európai horizontja igen szűk; csak Lengyelország fér bele, avval

366 Hunfalvy Pál Grünwald Bélához. Budapest, 1882. június 29. OSzK Kézirattár.
367 Grünwald Béla Ipolyi Arnoldnak. Beszterce, 1886. július 17. OSZK Kézirattár.

kapcsolatban is csak a legkézenfekvőbb párhuzam, a nemesek nagy száma és ebből is következő jelentős politikai szerepük.

Nagyjából és egészében párhuzamosnak ítéli az európai és magyarországi társadalmak alapvető osztályainak, a nemességnek és a parasztságnak a fejlődését. Összeurópai, Magyarországon is érvényesülő jelenség szerinte az is, hogy a 18. század közjoga feloldja a kiváltságos osztályokat legfőbb kötelességeik teljesítése alól – a nemesség (Angliát kivéve) élvezi adómentességét, ugyanakkor nem látja el kötelességét, a haza fegyveres védelmét. Nem foglalkoznak a rendek a kormányzat gyakorlati feladataival sem, csak osztályérdekeiket – és nem a közérdeket tudják képviselni. Képtelenek ezért a közérdeknek megfelelő alkotások létrehozására a „közigazgatás, igazságszolgáltatás, gazdasági és kulturális politika terén".[368] Az újkori erős nemzetállamok kialakulása s ezen államoknak a közérdek szervezetévé történő átalakítása csak azáltal válik lehetővé, hogy a királyság mint az állami elv képviselője megtöri a csupán társadalmi elvet képviselő arisztokrácia hatalmát. A rendi érdekek szükségszerű ellentétben vannak nemzeti érdekeket képviselő állami érdekekkel. Csak az állam tudja felemelni a rendiség teremtette, az egyes osztályokat egymástól elzáró közjogi – a munkamegosztáson és jövedelemelosztáson alapuló – korlátokat és teszi így lehetővé erős nemzetek kialakulását.

A megye – illetve a hozzá hasonló intézmények – Európa-szerte a rendiség legkedveltebb intézménye, mert a rendiség természeténél fogva ellentétben áll az állammal s következetesen gyengítésére törekszik. Hatalmuk, befolyásuk fenntartása érdekében ragaszkodnak e helyi rendi testületek tisztviselőik választásához. Ezek a tisztviselők elméleti és gyakorlati kérdésekben egyaránt műveletlenek, megválasztásukat nem képességeiknek, hanem kapcsolataiknak, a kölcsönös lekötelezettség mindent átható rendszerének

368 Grünwald Béla: A régi Magyarország. Budapest, 1910. 159.

köszönhették. Eddig a párhuzamok, az európai rendi társadalmak fejlődésétől két fő ponton különbözik a magyar rendiség:

- „Csak a magyar történelemben találjuk fel azt a hihetetlen tényt, hogy egy nemzet az újkorban évszázadokig mellőzi saját nyelvét a közéletben s még e században is évtizedekig küzd ellene, mikor a lelkesebbek használatát követelik."[369]
- A másik jellegzetes vonás pedig az, hogy a kiváltságos nemesség „jobbik része" a reformkorban, majd 1848-ban önként mond le kiváltságairól a nemzet haladása érdekében.

A 18. századi magyar valóság felszíni leírása hiteles, a korszakolás pontos, a süllyedést és hanyatlást követő felívelés mélyebb okainak megvilágításával, beható magyarázatával azonban adósunk marad Grünwald. Ugyanis csak azt fejti ki, hogy az új korszak kiváló alakjai felismerték: a tespedtség, a rendi alkotmányhoz való görcsös ragaszkodás ellentmond az európai fejlődés fő tendenciáinak, amely azt bizonyította, hogy a nemzetiségek csak saját nemzeti államuk keretein belül fejlődhetnek, illetve maradhatnak fenn egyáltalán a 19. század viszonyai között. Ennek a megállapítása korántsem számonkérés, igencsak anakronisztikus lenne a reformkort megalapozó gazdasági-társadalmi fejlődésnek újabb történetírásunk által feltárt folyamataira való utalásokat keresni Grünwald könyvében. Értékeléséhez megbízhatóbb viszonyítási alapot nyújthat a témakör egykorú kutatási eredményeivel, illetve általában a korabeli történeti gondolkodással való egybevetés.

Grünwald témája, a 18. századi Magyarország első érdemleges tudományos feldolgozása Marczali Henrik *Magyarország története II. József korában* című kétkötetes könyve. Az első kötet második része a Grünwaldéhoz hasonló módszerrel ad körképet az

369 Uo. 444.

1780 körüli Magyarországról. 1882-ben jelent meg, egyes adataira Grünwald is hivatkozik.

Marczali Henrik az első magyar „professzionalista" történészek egyike, sokoldalú, alapos, szakszerű képzésben részesült. Hatalmas forrásbázis alapján dolgozik, említett könyve e szempontból összehasonlíthatatlanul megalapozottabb Grünwald munkájánál, szemlélete azonban nagyon erősen kötődik a korszak középnemesi felfogásához. Grünwald és Marczali nézeteinek egybevetése plasztikusabbá teheti Grünwald szemléletének újszerűségét, eredetiségét.

Grünwaldnál a szatmári békével a magyar történelem legdicstelenebb korszaka kezdődik, a süllyedés és elnemzetlenedés kora, Marczalinál a török kiűzése Magyarországról és a szatmári békével a „polgárháborúk lecsillapítása"[370] vezeti be az ország történetének egyik legnyugodtabb, legkiegyensúlyozottabb korszakát, Tagadhatatlan ugyan, hogy az ország állapota nem felel meg a „politikai és vallásos szabadság ... a nemzeti függetlenség ideáljának",[371] azonban „alkotmányát és belső berendezését nem fenyegeti komoly veszély, még kevésbé nemzetiségét."[372] „A nagyobb biztonságnak és elégedettségnek érzése kezd is mindinkább szétterjedni az országon."[373] E nyugalom magyarázata az, hogy az alapját jelentő szatmári békét „oly magyarok szerezték, kikben a király is bízott".[374]

A nemesség Grünwaldnál akkor veszíti el nemzetfenntartó szerepét (már Mária Terézia uralkodásának kezdetén), amikor továbbra is élvezi adómentességét, de ezért cserében nem teljesít katonai szolgálatot. A nemesség tömegei falusi gazdák, akiket csak közvetlen környezetük érdekel, a nemzet érdekeit képviselő állam nem. Marczali véleménye evvel szögesen ellentétes: nem igaz szerinte az, hogy a 18. századi magyar nemes nem felel meg hivatásának, ugyanakkor azonban élvezi kiváltságait. Önkéntes adományaival, válsághelyzetekben áldozatvállalással az ország védelmében, közigazgatási tevékenységével fontos, nélkülözhetetlen feladatokat lát el. Míg Franciaországban „a kiváltságos osztály egy szükségtelenné vált díszítés, nálunk azon oszlop, mely az egészet tartja."[375] A mindkettőjük számára alapvető szempontból, a „nemzetiség" fenntartása, megőrzése szempontjából meghatározó jelentőségű a szemléleti különbség. Grünwaldnál a parasztság az, amely „megőrizte érintetlenül a nemzet géniuszát, eszejárását, nyelvét",[376] Marczalinál pedig a „magyar nemességet a többi hasonló privilegizált osztálytól Európában az különbözteti meg, hogy nemcsak rendi jogainak, hanem az egész nemzetiségnek ő volt a fenntartója".[377] Grünwaldnál csak a legkiválóbb nemesek jutnak el a reformkorban oda, hogy a nemzet érdekében lemondjanak előjogaikról, Marczalinál az egész magyar nemesség „kényszerítés nélkül tudott lemondani előjogairól, mihelyt hazáját másképp is biztosítva látta".[378] Széchenyi István eszméi Grünwaldnál egy rendkívüli elme éleslátású felismerései, Marczalinál egy osztály, a nemzet sorsáért felelősséget érző nemesség felfogásának kifejezői.

Eltérő alapfelfogásukból következik a vallás és az egyházak szerepének különböző megítélése. Marczalinál a katolicizmus képviseli a nemzeti érdekeket. "... az, hogy a katolicizmus oly ha-

370 Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában.* I. Budapest, 1882. 31.

371 Uo. 30.

372 Uo. 23.

373 Uo. 31.

374 Uo. 19.

375 Uo. 27.

376 Grünwald Béla: *A régi Magyarország.* Budapest, 1910, 144.

377 Marczali Henrik: *i. m.* 60.

378 Uo.

talmasan nyeri vissza az elveszett talajt, elsősorban magyar nemzeti irányának műve."[379] A protestánsok politikailag a törökökhöz húznak és így a nemzeti érdekek ellenségei. Ez magyar specialitás, hiszen „... más országban a protestáns vallás szervezi a nemzeti egyházat, nálunk ez az egyetemes katolikus vallásnak sikerül, Pázmány Péter személyében."[380] Grünwaldnál a katolikus egyház „úgy van szervezve, hogy nem képes nemzeti egyházzá lenni ... egyedüli célja a katolikus vallás terjesztése s uralomra jutása".[381] A magyar katolikus főpapok az uralkodókkal szövetkeznek a protestantizmus ellen és evvel ártanak a nemzeti érdeknek. Az államtól elidegenedett protestantizmus sem fejez ki azonban nemzeti érdekeket, iskoláiban latinul, nem magyar szellemben folyik az oktatás.

A Grünwald és Marczali felfogása közti különbséget illusztrálja Marczali bírálata Grünwald könyvéről.[382] A munka számos más kritikusához hasonlóan Marczali is utal arra a kézenfekvő tényre, hogy szoros kapcsolat van Grünwald politikai elvei, politikai állása és a 18. századról alkotott képe között. Grünwald fő politikai eszméje a központosított nemzeti állam, így nem meglepő lesújtó véleménye a könyve témájául választott korról. Szellemesen állapítja meg Marczali, hogy ami tendenciájának megfelel, azt idegensége miatt, ami hazai, azt pedig tendenciájával való ellentéte miatt veti el Grünwald, aki ezért túlságosan egyoldalú, nem tudja felfogni a korszak tragikumát. A nemességet az egyetlen nemzetfenntartó osztályként ábrázoló Marczali ezen azt érti, hogy Grünwald „midőn annyiszor elsorolja nemességünk hibáit, önzését, tudatlanságát, sohasem emeli ki ezzel szemben családi életét, nemzetéhez való ragaszkodását, hagyományainak tiszteletét". Olyat vár el szerinte Grünwald 1711 után, ami csak 1825 után válik aktuálissá.

379 Uo. 269.

380 Uo. 269.

381 Grünwald Béla: *A régi Magyarország.* Budapest, 1910, 78.

382 *Nemzet,* 1888/67. szám.

Grünwald helyének kijelöléséhez a dualizmus kori magyar történetírás, történeti gondolkodás fejlődésében Marczali mellett Acsády Ignác munkássága kínálkozik másik viszonyítási alapként. Marczali többek között Grünwald témájával, a 18. századi Magyarországgal is foglalkozott a korabeli szakmai követelményeknek messzemenően megfelelő, magas színvonalon, ezért lehet érdekes vonatkozó munkája alapján felfogásának összevetése Grünwaldéval. Acsády fő érdeklődési területe nem a 18. század volt – bár foglalkozott e korszakkal is –, hanem a 16–17. század. Fő jelentőségét az adja, hogy Tagányi Károly mellett ő a tudományos színvonalú magyar gazdaságtörténet-írás megalapozója. Tevékenységéről kitűnő, alapos monográfia[383] áll rendelkezésre.

Amikor Acsády a pénzügyek, adózás, a középbirtok vagy később a jobbágyság történetével avagy a népességszám alakulásával foglalkozik, az önálló magyar államiság tényezőit veszi sorra. Akárcsak generációja más kiemelkedő tagjai, ő is a nemzetállam híve; a nagy nyugat-európai államok erejének forrását az egynyelvű, közös kultúrában látta. A nemzetbe Acsádynál – akárcsak Grünwaldnál – az egész társadalom beletartozik, a magyarság önálló államiságát nem a nemesség őrzi meg, hanem az egész társadalom, melynek egyik legdöntőbb alkotórésze a jobbágyság. A *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában* című művében írja: „e kor pénzügyi és adózási állapotainak megvilágítását nem csupán a régi emberöltők iránti kegyelet kívánja, a hatalmas főúrtól a szegény zsellérig minden népelem szerepel benne s egymásra utaltságuk, nemzeti összetartozandóságuk az adó ügyben a rendi kiváltságok

383 Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása.* Budapest, 1961.

dacára is látható kifejezést nyert".[384] Az alapjában polgári szemléletmód és a nacionalizmus összeforrnak szemléletében: „Azt a nagy igazságot, hogy e hazát a magyarság polgárosította, hogy ami szépet, nagyot és maradandót országunkban találunk, a magyarság anyagi és szellemi munkája hozta létre, a gazdaságtörténet is cáfolhatatlan érvekkel fogja egykor igazolni. Benne az össznemzet életereje sokkal impozánsabban nyilvánul, mint a politikában, hol mindig egyes osztályok vitték a vezérszerepet."[385] A magyar nagy- és középbirtokosok legnagyobb bűne az volt Acsády szerint, hogy saját fajuknak voltak ellenségei, Rácz Gyula Acsády nézeteit összefoglaló szavaival: „Tudatosan irtatta a magyar apát, püspök és nagybirtokos, világi földesúr a magyarfajú jobbágyságot; nemcsak embertelenül kínozta, koplaltatta, ütötte-verte, baromi sorba süllyesztette, de tömegesen legyilkoltatta, fegyveres fölkelésekbe, »szabadságharcokba« lovallta s a német zsoldosokkal leverette, vagy külföldre űzte a magyar jobbágyok millióit. Pusztította a magyar népet pedig csupán mert a magyar paraszt nem tűrte ura korlátlan zsarnokságát, önkényét.

A kiirtott jó magyar nép helyébe betelepítette azután az alázatos és éhségbérrel megelégedő, alacsonyabb kultúrfokon álló tótságot, románokat, ruténeket, szerbeket, horvátokat, németeket."[386]

Ezt a hatalmas történelmi bűnt kell jóvátenni; a magyar nemzet csak akkor maradhat fenn, ha a társadalom minden rétegét és minden nemzetiségét magába olvasztja. A jóvátétel része a jobbágyság történeti jelentőségének, nemzetfenntartó szerepének megmutatása – közvetlenül a kivándorlással, agrárszocialista mozgalmakkal küszködő jelenhez szóló mondanivaló ez.

384 Idézi: Gunst Péter: *i. m.* 93.

385 Uo. 129.

386 *Huszadik Század,* 1907/I, 55–56.

Grünwaldot és Acsádyt gyakran emlegetik együtt (többnyire Márki Sándort és néha Tagányi Károlyt is ideértve) mint olyan történészeket, akiknek témaválasztása és felfogása elüt a korabeli magyar történetírók többségétől. A jobbágyság történetével való foglalkozás Acsádynál, Márki érdeklődése Dózsa és más parasztmozgalmak iránt, Grünwald kíméletlen kritikája a nemesség felett valóban kirínak a korabeli történetírásból. Acsády és Grünwald azonban nacionalizmusukkal is kitűnnek még a nacionalizmustól egyáltalán nem mentes korabeli történetírók közül is. Ez az Acsády, illetve Grünwald műveiben jelentkező nacionalizmus az organikus elméletből és más társadalomtudományi iskolák tanításaiból, a nyugat-európai fejlődés tapasztalataiból és oroszellenességből táplálkozó polgári jellegű ideológia, amely a polgárosodás felé vezető út szükségszerű állomásának tekinti a nemzetiségek asszimilációját.

A probléma bonyolultságát mutatja a nemzetiségi kérdést a korban legtoleránsabban megítélő politikus, Mocsáry Lajos reakciója Grünwald könyvére. Mocsáry többszáz oldalas könyvben[387] szállt szembe *A régi Magyarországban* kifejtett nézetekkel. Két, szemléleti szempontból fontos mozzanatra szeretnék csak itt utalni: a nemesség és általában a rendiség történeti szerepének megítélésére, valamint a nemzetiségi kérdésről kifejtett álláspontjára. Mocsáry is hangsúlyozza, hogy Grünwald műve csak illusztráció politikai eszméi fejtegetéséhez. Ez az éles kritika helytálló lehetett volna 1848 előtt, de Grünwald korában már nem aktuális. És még egy szempont: „Nem nagy szeretetre mutat a nemzet iránt, ha valaki annyira szereti saját eszméit és nézeteit, hogy mindenáron érveket keresve azoknak támogatására, magának a nemzetnek jó

387 Mocsáry Lajos: *A régi magyar nemes.* Budapest, 1889. Mocsáry és Grünwald nézeteinek egybevetésére l. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Budapest, 1976. 228–229.

hírnevét kockára tenni nem kételkedik"[388] – írja Mocsáry. Kétségtelen, hogy műveletlen volt a társadalom, de magas fokán állott az erkölcsiségnek és ezt átvitte a közéletbe is, hangsúlyozza Mocsáry. Irreális igényekkel lép fel szerinte Grünwald, hiszen a magyar nemesség minden tőle telhetőt megtett: meg akarta magát adóztatni (csak az udvari párt és a főurak ellenzése miatt állt el ettől), 1848-ban lemondott kiváltságairól és vagyona egy részéről, vérzett a szabadságharcban, utána tartózkodott a hadviseléstől. Újabban megtette a hazának, hogy magát vagyonilag félig tönkretette. Mi mást lehetne még elvárni tőle? Dühösen fakad ki végül Mocsáry: „Ezt szó nélkül hagyni nem lehet: ... ezért elhatároztam, hogy magam mondjam oda Grünwald Bélának: ne bántsd a magyart!"[389]

Mocsáry szerint az adott korszakban Magyarország Angliához hasonló szabad ország volt, lélektani képtelenség, hogy a nemességet csak saját osztályérdeke izgassa. Más összefüggésekben is védi a nemességet. Hangsúlyozza, hogy a rendi igazságszolgáltatás sokkal nagyobb biztosítéka a szabadságnak, mint az abszolút királyság állami bírósága. A földesúrral szemben ugyanis szerinte a vármegye hivatalból védte a parasztok jogait, hiszen szüksége volt rájuk, hogy erejüket a köz érdekében kihasználhassa.

A másik centrális kérdés a nemzetiségi probléma, Mocsáry fellép Grünwald asszimilációs, erőszakos magyarosítási törekvései ellen. Nem az államhoz kell a nemzetet alakítani, hanem a nemzetek hozzák létre az államot – érvel. Összefügg ez avval, hogy továbbra is a régi formában fenn kell tartani az önkormányzati szerveket: „És, mert nem tudhatjuk milyen sikerrel járhatunk el állami függetlenségünk visszaszerzéséhez, tartsuk meg azt a mentő horgonyt, amellyel a régi Magyarországon az alkotmányos szabadságot s magát a magyar nemzetiséget megmentettük; tartsuk meg az ősi önkormányzati instituciókat."[390]

388 Mocsáry Lajos: *i. m.* 7–8.

389 Uo. 22.

A nemzetiségi kérdésben közismerten oly élesen, oly messzire látó Mocsáry a nemesség kritikátlan védelmezője, azé a nemességé, amely szerinte a magyar alkotmányosság fő bástyájának, a vármegyének fenntartója, megőrzője. Elutasítja Mocsáry a központosítás minden formáját, ezzel is összefügg a nemzetiségi autonómiát elfogadó álláspontja. Grünwald a polgári fejlődés egyik fontos feltételének, a központosított, hatékony, államosított közigazgatásnak a híve (ami különben korántsem a helyi önkormányzat megsemmisítését, hanem a szakértelmet előtérbe helyező megreformálását jelentette), s ebből is következik mindennemű nemzetiségi autonómiát elutasító álláspontja.

A Régi Magyarország tehát gyorsan visszhangra és elismerésre is talált – de mint Grünwald életének minden jelentős eredménye esetében, a siker most is inkább félsiker volt. Hiába helyezte bírálatában a tekintélyes jogászprofesszor, az 1877-től 1884-ig az Egyesült Ellenzékhez tartozó képviselő, Pulszky Ágost a „legjelesebb német, angol és francia történetírók"[391] mellé, hiába választotta Hajnik Imre jogász-jogtörténész professzor javaslatára levelező tagjává eme egyetlen műve alapján a Magyar Tudományos Akadémia, az elismerő hangok mellé erőteljes kritika is vegyült.[392] Tudósi önérzete legérzékenyebb pontján érintette, amikor a munka nyilvánvaló politikai indíttatását és céljait emelték ki, és szóvá tették az önálló forrásfeltárás hiányát. Sajátos politikai vád is érte: azért támadja a magyar nemességet, legfőképp az arisztokráciát, mert nem tartozik közéjük. Grünwald tettel utasítja vissza a vádat

390 Uo. 347.

391 *Budapesti Szemle,* 54 (1888) 128. skk. Idézi Lackó Mihály: *Halál Párizsban.* Budapest, 1986. 119.

392 Lackó Mihály: *i. m.* 118–122.

– a nemesség kritikusa egyéves erőfeszítés árán nemesi címet kap, így 1889 után már „belülről" bírálhatott.[393] A könyv Grünwald terveiben azonban csak előtanulmány, bevezető volt az igazi feladathoz, a hanyatlást követő felívelés, a magyar nemzet reformkori felemelkedésének bemutatásához. Hatalmas munkabírásának eredményeként *A régi Magyarország* megjelenése után mindössze két évvel már *Az új Magyarországot* ajánlhatta olvasói figyelmébe. Ez a mű azonban az eredeti tervtől eltérően nem a magyar reformkor, az új Magyarország, a nemzet felemelkedésének bemutatása, hanem Széchenyi István egyéniségének, gondolatrendszerének pszichiátriai megközelítésű elemzése. A szöveg nagyobbik része Széchenyi-idézet (leginkább kéziratos naplójából) és – ahogyan Lackó Mihály utolérhetetlenül árnyalt, empatikus elemzése[394] bizonyítja – Grünwald értelmező, magyarázó kommentárai leginkább saját személyes és politikai vívódásait, helykeresését tükrözik. Az alapvetően liberális gondolkodó-politikus megélte a liberalizmus ellentmondásait, nem véletlenül választotta barátainak a hasonló kérdésekkel küszködő Apponyi Albertet, Justh Zsigmondot vagy Rákosi Jenőt. Széchenyiben a melankóliára, kétségbeesésre hajlamos ugyanakkor hihetetlen aktivitásra, teljesítményre képes egyéniség önemésztő kettőssége ragadta meg.[395] Meg volt győződve arról, hogy munkája rendkívüli tudományos teljesítmény, egy levelének szavaival: „Az én könyvem nem életrajz. Széchenyi belső életét írja le, leginkább a pszichiátria szempontjából. Egy új irány ez, mely az embert testi életével igyekszik megérteni s fogyatkozásait, logikai ellentmondásait a testi betegséggel magyarázza meg. Inkább az emberrel foglalkozom, mint a politikussal … Az európai tudomány eredményeit alkalmazom Széchenyire, mint *A régi*

393 A nemesi cím megszerzéséről l. Lackó Mihály: *i. m.* 125.

394 Lackó Mihály: *i. m.* 132–173.

395 Lackó Mihály: *i. m.* 150–151.

Magyarországban a magyar társadalomra."[396] A magyar irodalmi és tudományos közvéleményben azonban a könyv teljes elutasításra talált: irodalmárok, történészek, orvosok egybehangzóan dilettáns, politikai célzatú, tudományos hozam nélküli műnek minősítették és ennek az utókor ítélete sem mond ellent. A kudarc bizonyára szerepet játszott a végzetes párizsi döntésben …

Hogyan is válaszolhatjuk meg Grünwald életének, sokágú tevékenységének vázlatos áttekintése után összegzően a bevezetőben feltett kérdést *A régi Magyarország* historiográfiai jelentőségéről és helyéről az életműben? Grünwaldot a magyar nemzet sorsának alapkérdései elsősorban politikusként foglalkoztatták: meg volt győződve arról, hogy a „tudományos megalapozottságú" politika nem merülhet ki felületi, közjogi kérdések ügyében zajló napi csatározásokban, hanem a társadalom szerkezetében, mélyrétegeiben zajló folyamatokat kell mindenekelőtt megismernie. Ez az igénye vezeti a 18. századi Magyarország ilyen szempontú vizsgálatához és ezért tartották elődjüknek a századfordulón kibontakozó második reformnemzedék kiemelkedő képviselői, Jászi Oszkár és Szabó Ervin.[397] Jászi ugyan egészen másként látta magyarok és nem magyarok viszonyát, elítélte és a magyarságra nézve nem előnyösnek, hanem rendkívül veszélyesnek tartotta a kíméletlen asszimilációt, teljes mértékben osztotta azonban a nemesi nagybirtok, a feudális intézmények maradványainak kritikáját. A két világháború közötti

396 Lackó Mihály: *i. m.* 172–173.

397 „Grünwald Béla Régi Magyarországának köszönhetem, hogy elméleteimet magyar anyagon mindig ki tudtam próbálni" – írja önéletrajzában Szabó Ervin. (*Szabó Ervin könyvtártudományi cikkei és tanulmányai.* Budapest, 1959. 595.) „Grünwald Béla … akitől mi mindnyájan a magyar történelmet demokratikusan és modernül átlátni tanultuk …" írja Lakatos László (*Huszadik Század,* 1910/II., 416). „Grünwald … tisztábban lát, mint történészeink." (Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Budapest, 1912. 310).

progresszió gondolkodói is felfedezték maguknak Grünwaldot,[398] akit az 1948 után intézményesülő marxista történetírás is elődeihez sorolt.[399]

A régi Magyarország például szolgálhat arra, hogy a hiteles történetírás társadalmi-politikai beágyazottsága nem a történelem politikai hasznosítását jelenti, hanem azt, hogy a felvetett kérdések, a kutatott problémák a jelen dilemmáinak megválaszolására, megvilágítására is szolgálnak. Grünwald neve nem maradhat ki a magyar történetírás történetéből. Egyetlen könyve alapján ott kell hogy szerepeljen (ha szerény terjedelemben és kisebb betűkkel is) Horváth Mihály és Szalay László után, Marczali Henrik, Acsády Ignác, Márki Sándor, Tagányi Károly mellett, Ágoston Péter, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Szende Pál előtt, azok között, akik a polgári szemlélet meghonosításáért érdemlegeset tettek a magyar történetírás, történeti gondolkodás területén.

Grünwald Béla könyv alakban megjelent munkái

Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség. Budapest, 1874., 1876.
Közigazgatásunk és a szabadság. Budapest, 1876.
A Felvidék: Politikai tanulmány. Budapest, 1878.

398 A Madzsar József által szerkesztett Társadalmi Lexikon így ír A régi Magyarországról: „Ez a könyv az első bátor leírása a nemesség reakciós, önző és gyáva politikájának. De kritika tárgyává meri tenni a habsburgi királyságot, a főpapságot és a főnemességet is. Ezzel a könyvével Grünwald, bár messze áll a materialista megvilágítástól, úttörője a magyar történetírásnak." (Budapest, 1928. 240.) Barabás Tibor a Szociáldemokrata Párt kiadásában 1942-ben megjelent *Az európai szellem magyar úttörői* című könyvében Petőfi, Széchenyi, Kossuth, Táncsics, Madách, Péterfy Jenő, Gyulai Pál, Martinovics, Batsányi János, Kölcsey, Bölöni Farkas Sándor, Bajza József mellett Grünwaldnak is esszét szentel (48–52).

399 Vö. 339. jegyzet.

A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve. I–III. Budapest, 1880., 2. bővített és javított kiadás I–V. Budapest, 1884–1885., 3. bővített és javított kiadás I–IV. Budapest, 1889.
Kossuth és a megye. Budapest, 1885.
A régi Magyarország. Budapest, 1888.,1888, 1910.
Az új Magyarország. Budapest, 1890.
Zólyom megye. Budapest, 1891. (Megyei monográfiák 1.)

A magyar politika- és társadalomtudomány alkimistája: Méray-Horváth Károly

Festőnek készült és tanult Párizsban, építészmérnöki oklevelet szerzett Münchenben, feltalált egy szedőgépet, de íróként és szociológusként vált ismertté a 19. század végi Magyarországon és szűkebb körben Németországban is. Levelezett a századforduló sok tekintélyes európai társadalomtudósával, az első világháború előtti évtizedben a magyar politikai és szellemi élet vezető személyiségei Jászi Oszkártól Kossuth Ferencig nagyra értékelték igen eredeti szociológiai gondolatait, komolyan vették politikai jóslatait, konfliktushelyzetekben elfogadták közvetítő tevékenységét, gyakran az egyetemes társadalomtudományi gondolkodás páratlan tehetségű megújítójaként emlegették. Kulcsszerepe volt az 1905–1909 közötti magyar politikai küzdelmekben. Az első világháború után egyre kevesebbet szerepelt a közéletben. Ma már csak néhány lexikoncímszó és politikatörténeti szakmunkák lábjegyzetei őrzik emlékét. [400]

400 Méray-Horváth Károly pályájának megismeréséhez a leggazdagabb forrásanyag az OSZK Kézirattárában őrzött levelezése, különösen értékesek a Somló Bódog-

Pesten született, 1859-ben. Apja (nem úgy, mint a harminc évig ugyanabban a Borsod megyei faluban működő evangélikus lelkész apai nagyapja) mozgalmas életet élt. Ügyvéd, 1848-ban Pesten tanácsjegyző, számos forradalmi kiáltvány szerzője. A szabadságharc bukása után halálra, majd kegyelemből várfogságra ítélik. 1858-tól tudja folytatni ügyvédi tevékenységét. 1865-ben országgyűlési képviselővé is választják, majd az 1870-es években az ügyvédi kamara elnöke. Igényes szellemi környezetben nő tehát fel Méray-Horváth Károly, akinek érdeklődése – és tehetsége – lényegesen sokrétűbb, mint apjáé. Tanulmányait befejezve újságíró, elsősorban képzőművészeti tárgyú cikkeket ír, de az 1880-as években termékeny drámaíróként is ismertté válik. Két, a korabeli dzsentriéletmódba bepillantást nyújtó darabját a Nemzeti Színház is bemutatja. 1887-től 1893-ig az Arad és vidéke című függetlenségi párti napilap felelős szerkesztője. Az 1880–1990-es évek fordulóján Aradon ismerkedik meg Kristóffy Józseffel, a Szabadelvű Párt 1905. januári választási veresége után kinevezett „darabontkormány" belügyminiszterével és Barabás Bélával, a tekintélyes függetlenségi párti politikussal. A szerkesztői munkával felhagyva az 1890-es évek közepétől egyre inkább csak a szociológia érdekli, sokat utazik, Amerikában is megfordul, tanulmányai mellett szedőgéptalálmányát próbálja értékesíteni.

hoz írott levelek. Biográfia nem készült róla, legújabban G. Fodor Gábor írt róla: „Politikai szecesszió". Méray-Horváth Károly alkalmazott politikatudománya. In G. Fodor Gábor–Schlett István (szerk.): *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok politikáról, tudományról, politikatudományról.* Századvég, Budapest, 2006. 30–44. A *Politikatudományi Szemle* újranyomta Magyar politikai szociológia c. tanulmányát: 2003/4, 215–247.

A szociológus

Az 1900-as évek elejétől fokozatosan rendszerbe foglalt szociológiai elméletének lényege biológiai törvényszerűségek közvetlen alkalmazása a társadalomra. Első részletes kifejtését a magyar társadalomtudományi gondolkodás század eleji műhelyében, a Huszadik Század c. folyóiratban teszi közzé s 1902 és 1916 között több-kevesebb rendszerességgel publikált itt. A folyóirat körül kikristályosodó gondolkodói-politikusi társaság vezető alakjaihoz, leginkább Jászi Oszkárhoz és Somló Bódoghoz baráti kapcsolat fűzi, rövid ideig e kör fontos fóruma, a Társadalomtudományi Társaság alelnöki tisztségét is betölti.

Az emberek szerinte ugyanolyan rend szerint szerveződnek társadalomba, mint ahogy a sejtek tömörülnek egybe élő testekké. Ami a fiziológiai szervezeteknek az életfenntartó anyagcsere, azt jelenti az emberi társadalom számára az árucsere. „... egész civilizációnk egy oly gazdasági szervezet, amely a munkaproduktumok általános forgalmát tartja fenn. Épp úgy, mint ahogy a sejtekből is oly szervezetek alakulnak, amelyek a sejtek munkaproduktumának egy általános anyagforgalmát tartják fenn. Ez... a fiziológia..., a civilizációk is addig élnek, amíg ez a forgalom meg nem szűnik."[401] Az emberi társadalom fejlődésének fő irányát fiziológiai összefüggések alapján magyarázza: a társadalmi fejlődés kezdeti fokán az emberek militáris alapon szervezkednek: a vagyongyűjtés legegyszerűbb módja a rablás. Később a cseretevékenység fokozódásával a központi militáris műveletek helyett a termelés érdekeinek megfelelő lesz a „test" – azaz a társadalom – szerveződése. A probléma akkor jelentkezik, amikor a központi szerv militárisan akarja a működését szervezni, holott a körülötte elterjedt szövet már nem militáris szerkezetű. Két idegen természetű törekvés küzd egymással a civilizáció testében és ez borzasztó pusztítást okoz. A militarizmus a társadalom szöveteinek bénító mérge, toxinja. A mérget közömbösítő antitoxin létrejöttéhez szövetváltásra van szükség az intoxikált szövetben, ezt jelenti a tőke keletkezése, amely kapcsolatot teremt a termelő szövet és a militáris szerkezet között. A tőke azonban ugyanúgy elsajátít, mint a militáris szervezet, csak nem rablás, hanem anyagi folyamatok révén, aminek következtében kezd kialakulni az új antitoxin: a szocializmus. A szocializmus először az intoxikáció fészke, a tőke, majd az azt fenntartó államszervezet, végül pedig az intoxikációt képző militarizmus ellen irányul. A szocializmus tehát Méray értelmezésében megfordíthatatlan természeti folyamat következménye, ezért tartja elkerülhetetlennek az általános, titkos választójog bevezetését.

401 Méray-Horváth Károly: *Társadalomtudomány mint természettudomány.* Budapest, 1912. 19.

A politikus

A széles körben figyelmet keltő[402] szociológiai tanulmányok szerzője 1905 nyarán lép a politikai küzdőtérre, hogy a szerinte objektív törvényszerűséggel zajló folyamatok mielőbbi kibontakozását elősegítse. A szociáldemokrata Népszavában és a bécsi Zeitben közölt cikkeiben érvel az általános választójog bevezetése mellett. Azt akarta elérni, hogy az 1905 eleji országgyűlési választásokon nyertes Függetlenségi Párt 67-es koalíciós partnereitől elhatáro-

402 Így például Jászi Oszkár egykorú értékelése szerint: „Tudtommal az egyedüli magyarázat, amely közkeletű ideológiai okadatolásokkal be nem éri, s a társadalom legmélyebb anyagcsere-folyamataiban keresi a krízis okát, a Mérayé." *Huszadik Század,* 1906/I, 17. Somló Bódog hosszú tanulmánya: *Politika és szociológia. Méray rendszere és programja.* Huszadik Század Könyvtára, Budapest, 1906; Ady Endre: A béke verebei. *Budapesti Napló,* 1906. április 15.

lódva tegye magáévá az általános, titkos választójog programját és így lehessen megbontani a Szabadelvű Párt harmincéves uralmát megtörő koalíció egységét. 1906. április elején Méray közvetítésével tárgyal a kormány nevében Kristóffy a függetlenségieket képviselő Barabás Bélával, és ezt követően a koalíció nemzeti ellenzéki programjának feladásával létrejön a megállapodás.

Wekerle Sándor lesz a miniszterelnök. A koalíciós kormány megalakulása után, az általános lelkesedés idején Méray szkeptikus. Helyrehozhatatlan hiba szerinte, hogy a koalíciós kormányban a kiegyezési rendszert alapjában véve elfogadó 67-es politikusok dominálnak, meggyőződése, hogy választójogi reformot csak függetlenségi pártiak hajthatnak végre. Méray szolgálatait a koalíciós kormány így is öt évre szóló kutatási segéllyel honorálta 1906 júniusában. Ez alatt az idő alatt többnyire Németországban él, tevékenységének középpontjában szociológiájának kiteljesítése és szedőgépének értékesítése áll. Távollétében, 1907 februárjában néhány hétig neve nap mint nap valamennyi újságban szerepel. Ekkor pattan ki ugyanis a hír, hogy 1906 áprilisában Kossuth Ferenc hajlandónak mutatkozott volna a pártja által törvénytelennek minősített Fejérváry-kormány tagjai közül néhánnyal közös kabinetet alakítani, és e tárgyalásokon Méray játszotta a közvetítő kulcsszerepét, Méravt az a vád is éri, hogy Kossuth Ferenc odaadó híveként javasolta az általános, titkos választójog 1905 augusztusa óta működött, progresszív erőket egyesítő ligájának feloszlatását a koalíciós kormány hatalomra kerülése után, arra hivatkozva, hogy a kormány bizonyára mindent meg fog tenni a választójogért. Bírálói arra is rámutattak, hogy közvetlenül a ligával kapcsolatos állásfoglalása után kapta meg a koalíciós kormánytól öt évre szóló kutatási segélyét, amelynek összege – ha nem is volt annyi, mint amennyit Méray-Horváth kért – közel járt egy korabeli főispán fizetéséhez. Rakovszky Istvánt, a képviselőház elnökét az ösztöndíjjal kapcsolatos „rágalmak” miatt párbajra is kihívta Méray, pedig

nehezen lehetett tagadni a politikai szolgálatai és az ösztöndíj közötti összefüggést. Egy akkoriban Jászi Oszkárhoz írott levelének érvelése szerint Kossuth Ferenc megítélésének alapja csak az lehet, hogy egyedül az ő pártja valósíthatja meg az általános választójogot. Jászi találó széljegyzetet írt a levélre: „Intellectuellement sokkal több mint moraliter.”[403]

1906–1910 között kifogyhatatlan energiával küzdött szociológiai művei megjelentetéséért. Jelentős német szociológiai folyóiratokban publikált, sőt csupán néhány számot megérő saját folyóirat kiadásával is próbálkozott. Számos publikációban érvel: „Többet aligha foglalkoztak valamivel, mint a társadalommal, társadalmi élettel – hiszen történelem, irodalom, mindenféle filozófia, minden politika, gazdaságtan, tulajdonképp mind ezzel foglalkoztak és foglalkoznak – és mégis a társadalmi élet tulajdonképpeni tudománya még egész ismeretlen birodalma tudásunknak. Azt hiszem, ez teljes valójában ki fog tűnni azok előtt, akik az itt következőkön végigmennek. Mégis, kiindulási pontul egy dolgot előre is ki lehet emelni Azt, hogy természettudományként még nem foglalkoztak a társadalomtudománnyal. Sőt a legtudákosabb könyvek egyenesen meg is tagadják a kettő között a közösséget és a társadalmi életet olybá szeretik feltüntetni, mint az emberi szellem, okosság és az ember célszerűségi érzékének saját alkotását, amit már semmiféle természeti törvények nem alakítanak. Pedig éppen természettudományként és a természettudomány szigorú módszerével foglalkozva a társadalmi élet keletkezésével, fejlődésével, jelenségeivel, oly csodálatos és meglepő megvilágosítások elé jutunk, amelyek elől nem is lehet aztán tovább elzárkózni. Sőt azt hiszem, mihamar mindenki arra a meggyőződésre jut, hogy mindazt, ami a társadalmi élet keretébe tartozik, valójában nem is

403 Méray-Horváth Károly Jászi Oszkárhoz. München, 1907. március 12. OSZK Kézirattár.

lehet másképp vizsgálni és kezelni, mint a természettudományok szempontjából és módszerével."[404]

Labilis idegzetű felesége – akire nagy hatással volt Méray szociológus kollégája, a 14 évvel fiatalabb Somló Bódog – nem könnyítette meg életét, a rendkívül kifinomult intellektusú nő elméje 1910 közepén teljesen elborult.

1909-ben jelenik meg újra a magyar politikai küzdőtéren. Ekkor az önálló magyar jegybank létrehozása körül élesedtek ki a politikai viták, mivel a Wekerle-kormány ragaszkodott ehhez a nemzeti követeléshez, amit viszont az uralkodó nem volt hajlandó teljesíteni. A konfliktus 1909 novemberében a Függetlenségi Párton belül is szakításhoz vezetett az önálló bankot, vámterületet és általános, titkos választójogot hirdető Justh-csoport és a lényegében a kiegyezés alapján maradó Kossuth-csoport között. Méray azon munkálkodott, hogy egy, az általános választójogot megvalósítani akaró függetlenségi párt 67-es partnerek nélkül, egyedül kerüljön hatalomra, úgy, hogy a miniszterelnöki posztot, illetve a belügyi és pénzügyi tárcát az uralkodó párton kívüli politikusokkal töltse be. Az 1909 folyamán zajló tárgyalások végül egészen más megoldáshoz vezettek, a hosszú krízis végén a koalíció végképp megbukott, és Khuen-Héderváry Károly hozott létre 67-es alapú kormányt választójogi programmal. Méray elképzelése, javaslatai tehát nem valósultak meg, de a tárgyalások folyamán elgondolása mindvégig viszonyítási alap volt. Utoljára 1917–1918 folyamán jutott némi politikai szerephez: Kristóffy szavaival „ritka mefisztofelészi szuggeráló képességével" közreműködött abban, hogy Károlyi Mihály közeledett a polgári radikálisokhoz és a szociáldemokratákhoz az

404 Méray-Horváth Károly: *Társadalomtudomány mint természettudomány*. Budapest, 1912. 9.

általános választójog és más demokratikus szabadságjogok követelésének elfogadásával. [405]

A regényíró

Ebben az időszakban és a háború után Méray már nem annyira mint szociológus vagy mint nagyszabású politikai akciók kezdeményezője, hanem inkább íróként ismert. 1915-ben jelent meg Amerika Cézárja című regénye, egy hatalmas vízió a századelő Amerikájának Méray által elképzelt fejlődési perspektíváiról. A 19. század folyamán igen sok információ áramlott be Magyarországra Amerikáról, amely a legtöbb esetben igen pozitív, lelkes értékelést kap: a politikai szabadság, demokrácia hazája, vállalkozó szellemű, energikus fiatalok számára korlátlan lehetőségeket kínáló világ, sikeres mezőgazdaságának oszlopai a szabadon gazdálkodó farmerek. A polgárháború után az egyetlen sötét folt, a rabszolgaság is eltűnik a képről. Egyre több terület szakemberei látogatnak az új világba és őszinte elismeréssel, csodálattal számolnak be a magas szintű műszaki és tudományos eredményekről. A századelőn milliós nagyságrendet elérő kivándorlás révén Amerika széles rétegek számára is napi ügy. Méray több tízezres példányszámot elért könyvének és más alkotásainak Amerikája nem a politikai szabadság és demokrácia világa. A hatalmas ütemű gazdasági fejlődés nem a demokrácia kiteljesedését hozza, hanem éppen ellenkező eredménnyel jár: a milliárdosok maguk alá gyűrik az államot, és a legsikeresebb milliárdos császár Amerika cézárja lesz. Hiába válik azonban ugyanakkor Európa fejlődésképtelen, belső harcoktól megviselt, felperzselt, kannibál hordák által dézsmált földdé, az európai kultúrában felhalmozott tudás

405 Kristóffy József: *Magyarország kálváriája*. Budapest, 1927. 756.

adja Amerika hatalmának végső alapját. A cézári magasságokba ugyanis egy lengyel arisztokrata segíti az amerikai nagyvárosok olcsó élelmiszer-ellátásának monopóliumából meggazdagodott milliárdost, akinek számára csak európai nők ölelése adhat igazi örömet.

Az *Amerika cézárja* második kötete az *Új sugarak* című regény, az első kötet utolsó lapjain megjósolt, Méray szociológiai elméletéből következő perspektívát ír le 1927-ben: „Itt nem volt császárság, itt nem volt oligarchia, nem volt középkori lovagvilág, ők most csinálják keresztül vas helyett arannyal, milliárdjaikkal. Most itt a cézár, ragyog a milliárdok felett és úgy bomlik majd széjjel ez a cézárság is, mint a Római Birodalom, cézárok pusztítják majd egymást, mint a római cézárok; aztán a milliárdok oligarchiái törnek egymásra és végül öldöklés minden várúr ... körül."[406] „A cézári hatalom nem elégszik meg Amerikával, European Exploitation néven részvénytársaságot hoz létre a tönkrement, dezintegrálódott Európa felélénkítésére, a termelő munka újraindítására, hiszen „vagy 10 év óta Európáról csak az összeomlást újságolták". Valamikor még élcelődtek a „butaság adóiról", amint ők elnevezték: a „forgalmi" adóról, hogy az olyan kuruzslás, mintha minden pulzusverésnél egy csepp vérét vennék a betegnek, mikor aztán a „közlekedési adót" találták ki, amelyet a jobb utcákon és országutakon szedtek adójegy ellenében, egy darabig még tréfákat gyártottak, majd mikor Magyarországon a gyomoradót, a fogyasztási adót megtoldották még a levegőadóval, mert különben felfordul az államháztartás: még egy utolsót kacagtak, de már ezután, ha valaki nagy ostobaságot mondott vagy cselekedett, szójárás lett, hogy „európai butaság".[407] Egyetlenegy pont marad a Méray-féle vízió

406 Méray-Horváth Károly: *Amerika cézárja.* Budapest, é. n. 314.
407 Méray.Horváth Károly: *Új sugarak.* Budapest, 1927. 11–12.

szerint Európában, amely a civilizált világ apró szigeteként küzd fennmaradásáért: Jéna környéke. Az itteni egyetem fizika tanszékének asszisztense az önvédelem lehetőségein gondolkodva egy legyőzhetetlen fegyver, az ellenállhatatlanul gyilkoló, irányítható sugárzás előállításának módját fedezi fel. A cézár minden vágya e fegyver megszerzése, azonban – számtalan kaland, bonyodalom után – a legnemesebb, a teljes összeomlásban is megőrzött európai hagyományok kerülnek fölénybe, a fizikus asszisztens lehetetlenné teszi találmányának világhódító célokra való felhasználását. A korlátlan hatalmúnak hitt cézár felháborodása és szerelmének halála miatt érzett felindulása következtében meghal. Birodalma azonnal megrendül, Kaliforniában új császárságot kiáltanak ki. Kezdődik az öldöklés ... Egy új, utópisztikusan tökéletes, tagjainak társadalmilag hasznos munkájuk ellenértékéül biztonságot és jólétet adó „szocialista" társadalom ismét Európában, Jéna környékén kezd kialakulni.

Méray nem kalandregényeket ír, bár művei cselekményessége a legizgalmasabb bűnügyi történetekével vetekszik. Említett és más szépirodalmi munkái is modellek: a szociológiai elméleteinek megfelelő várható fejleményeket vázolják. Szociológiájának alapgondolata: az élő szervezetek zavartalan egyensúlyának ugyanolyan alapfeltétele az anyagcsere, mint az emberi társadalmak esetében az árucsere, szociológiai történelmi elemzések során nemzetközileg is jelentős, hasznosítható elképzelésnek tűnt több kortársa számára. Kutatásainak kiterjedtsége, mélysége, eredetisége nem hasonlítható azonban Spenceréhez. A modern társadalom, a kapitalizmus és az imperializmus fejlődésének törvényszerűségeit keresve egyáltalán nem biológiai analógiákból kiindulva születtek Weber vagy Sombart értelmezései. Méray szépirodalmi alkotásait olvasva eszünkbe juthatnak H. G. Wells, G. B. Shaw, Orwell egyes írásai, művészi színvonalukat azonban nem közelíti

meg. Életműve nem egyetemes jelentőségű: a magyar politika- és társadalomtudományi gondolkodás alkimistája volt, akinek műhelyéből sok hamis fém mellett néhány apró aranyszemcse is kikerült.

Szakértelem és elkötelezettség Leopold von Ranke magyarországi értelmezéseiről

A modern történetírás megalapítójának tekintett Leopold von Ranke 1795-ben, a napóleoni háborúk idején, Türingiában, egy Wiehe nevű kis faluban, evangélikus értelmiségi családban született. Már középiskolás korában nagy érdeklődést mutatott az antikvitás, a görög és római klasszikusok iránt. A lipcsei egyetemen teológiát és klasszika-filológiát tanult, és itt ismerkedik meg a korabeli német filozófiával is.

A frankfurti tanár

Pályáját az Odera menti Frankfurtban középiskolai tanárként kezdte. 1817-től 1825-ig dolgozik itt, ezekben az években fordul figyelme a történelem iránt, itt írja első könyvét *A latin és germán népek történetei 1494-től 1514-ig* címmel. Publikálásának évét, 1824-et már a múlt század vége óta a modern történettudomány kronológiai kezdőpontjának tartják. A rendkívül gazdag anyagú,

de mai normák szerint szerkesztetlennek ható munka írásakor követett módszertani elveket egy mellékletben foglalta össze: ez az alig egyíves fejtegetés legalább annyira indokolja, mint maga a mű, hogy a történettudomány történetével foglalkozó valamenynyi kézikönyv[408] egyetért korszakos jelentőségében. Európa belső politikai és vallási megosztottságának eredetét s az egységet célzó törekvések történetét kutatva nem a jövőre vonatkozó tanulságokat akar levonni, nem kíván ítélkezni, csupán arra törekszik, hogy (ezek leggyakrabban idézett szavai) „megmutassa, hogyan volt tulajdonképpen" („wie es eigentlich gewesen"). Ezeket a szavakat általában annak bizonyítékául hozzák fel, hogy Ranke minden teoretikus és politikai szándék, megfontolás nélkül, pusztán a tények tárgyszerű, objektív bemutatását tűzi ki célul. Idősebb korában ezt úgy fogalmazta meg, hogy a történésznek egyéniségét, személyiségét mintegy „kioltva" kell kezelnie kutatásának tárgyát. Ez azonban csak célkitűzés, amelyre törekedni kell, de teljesen elérni nem lehetséges, hiszen Ranke antiliberális politikai nézetei és mély, őszinte istenhite is átsüt művein. A cél elérésének fontos eszköze a következetesen alkalmazott forráskritika, az evvel kapcsolatos elveinek kifejtése és alkalmazása adja e mű igazi jelentőségét. Két nagy firenzei személyiség, Guiccardini és Machiavelli műveit témája elsődleges forrásaiként használva, a tőlük nyert információkat más forrásokkal egybevetve Ranke új iskolát teremtett. Olyan módszert alkalmazott, amely addig csak a klasszika-filológiában, a klasszikus ókori szövegek tanulmányozása során volt ismert. Már ez a könyve is jól tükrözi munkássága négy nagy szemléleti pillérét: a teljes objektivitásra törekvést, elvont fogalmak alkalmazása helyett a tények beszéltetését, a történeti események fejlődési sor-

408 A Ranke-irodalom és a Rankéval kapcsolatos viták legfrissebb összefoglalója: Georg G. Iggers and James Powell (eds): *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline.* Syracuse University Press, 1990.

ba állításának tagadását és a politika-, leginkább a külpolitika-történet prioritását a történeti élet más területeivel szemben.[409]

A berlini professzor

Pályája innen kezdve egyenesen ívelt felfelé. Harmincévesen, 1825-ben nevezték ki a berlini egyetem professzorává, de katedráját csak egy hosszabb, itáliai és ausztriai levéltári búvárkodásoknak szentelt tanulmányút után foglalta el. A már fiatalon nagy tekintélyű, a berlini arisztokrata és gazdag polgári társaságokban szívesen látott professzor őszinte odaadással szolgálta III. Frigyes Vilmos és utódai Poroszországát. Az 1830. évi francia forradalom liberalizáló hatásának ellensúlyozására a porosz belügyminisztérium megbízásából 1832–1836 között szerény terjedelmű és hatású folyóiratot szerkeszt (*Historisch-politische Zeitschrift*). 1840-ben IV. Frigyes Vilmos trónra lépése Rankét még közelebb vitte a hatalom legbelsőbb köreihez. Az új uralkodóval 1828-ban, Velencében ismerkedett meg, és ettől kezdve folyamatosan tartották a kapcsolatot. A kölcsönös tisztelet szülte bizalom Ranke számára egyedülálló kitüntetést hozott: 1841-ben a porosz állam hivatalos történetírójának címével tüntették ki. Közvetlen politikai szerepet ezután sem vállalt, de történészi hitvallásában a központosított monarchiát a porosz történeti fejlődés kiteljesedésének tartotta. Külső élete nem volt eseménydús: a kutatás, írás és híres szemináriumainak vezetése mellett alkalmanként egy-egy előadás, illetve előadás-sorozat erejéig lépett ki ebből a világból.

409 Vö. Leonard Krieger: Ranke: *The Meaning of History.* University of Chicago Press, Chicago, 1977. 4.

Történészi alapelvei

Idősebb korában kevesebbet foglalkozott elméleti-módszertani kérdésekkel, inkább a tudományos közegen kívül, így például 1854-ben II. Miksa bajor királynak *Az újabb történelem korszakairól* tartott előadásában helyezte történetírói gyakorlatát elméleti összefüggésekbe. Itt hangzott el híres mondata: „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott": minden korszak Isten irányítása alatt áll vagy másképp fordítva: minden korszak ugyanolyan közel áll Istenhez. Ez a történetírói gyakorlat számára azt jelenti, hogy a történelemben nincsen valamilyen fejlődési alapséma, minden korszak kutatása ugyanolyan fontos: a történész feladata az egyes államok egyes korszakokban kiformálódó individuális sajátosságainak bemutatása.[410] Ez a felfogás ugyanakkor nem jelent értékmentességet, Ranke szerint az államok metafizikai realitást hordoznak, eszméket tesznek láthatóvá, kézzelfoghatóvá, „Isten gondolatait" tárják elénk. Az állam tehát nem egyszerű hatalmi eszköz, szolgálata nem szükségszerűen jelenti az egyéni szabadság korlátozását. Ideális formájában Ranke szerint az állam központosított monarchia, amelyet meg kell védeni a liberális elvek és a tömegek politikai részvételének destabilizáló hatásától. Az állam belső szerkezetével kapcsolatos vitákat ugyanis szerinte alá kell rendelni a külpolitikai érdekérvényesítésnek.[411]

Összes munkáit 1868 és 1890 között 54 kötetben tette közzé. A hatalmas életműből 15 kötet a porosz, illetve német történelem egyes periódusaival foglalkozik, hatot a francia, kilencet az angol

410 Theodor Schieder: *Die Entstehung von Ranke's Epochen der neueren Geschichte. Einleitung, in Leopold von Ranke: Aus Werk und Nachlass. Band II.* R. Oldenbourg Verlag, München–Wien, 1971. 7–39.

411 A témakört számos idézet felhasználásával foglalja össze Georg G. Iggers: *A német historizmus.* Gondolat, Budapest, 1988. 129–136.

történelemnek szentelt, de minden esetben a nemzetközi viszonyok, az államok egymás közötti viszonyai állnak az előtérben. Valamennyi műve – beleértve az 1880-as években írt Világtörténetet – és az 54 köteten túli kilenc kötet is lényegét tekintve Európa-történet. Pontosabban a germán-latin világ története, amelybe akkor tartoznak a keleti, déli vagy északi perifériák, ha a német és olasz államok, Anglia vagy Franciaország hatalmi politikája odáig terjed. Legkedveltebb forrásai a különböző követjelentések, általában az állami adminisztráció aktái, a gazdasági, társadalmi mozgások akkor kerülnek látókörébe, ha ezekben a forrásokban is tükröződnek.

Örökösök, tanítványok

Ranke szemináriumain nevelkedett a 19. század legtöbb német történetírója, tőle számítják nemegyszer a német történészek generációit. A rankei módszertan elsajátítása azonban nem feltétlenül jelentette történetfelfogásának folytatását. Legsikeresebb, legnagyobb befolyásra szert tett tanítványai, az ún. porosz iskolához tartozó Droysen, Sybel és Treitschke már nem a közös európai értékek védelmének, megőrzésének hívei, hanem a porosz-német nemzeti célok megvalósítása érdekében mozgósítják tehetségüket.

Egy ilyen nagy formátumú történészegyéniség hatása azonban többrétű: művein, a német és egyetemes történettel kapcsolatos nézetein, politikusi és tudománypolitikusi tevékenységén kívül közvetett módon is érvényesül az értelmiségi közvéleményben róla kialakult kép, imázsa révén. Szakemberekben és más történeti, politikai, ideológiai kérdések iránt érdeklődő értelmiségiekben is a számtalan forrásból táplálkozó információáradat révén ugyan-

is gyakran formálódik ki felfogás, vélemény, álláspont valamely neves, gyakran emlegetett tudósról anélkül, hogy tevékenységét ténylegesen ismernék, műveit olvasták volna. Az így formálódó felfogás korántsem értékmentes, legtöbbször egyértelmű értékítéleteket tartalmaz, s mivel ezek a nézetek igen kevéssé megalapozottak, az értékítéletek gyakran váratlan ellentétükbe csapnak át. Jól ismerjük ezt a mindennapi életből: minél kevesebb információ áll rendelkezésére, annál kompetensebbnek érzi magát számos ember arra, hogy egysíkú értékítéletet mondjon általa alig ismert jelenségekről.

Hatása a 20. századi magyar történetírásban

A 20. századi magyar történetírás legkiemelkedőbb egyénisége Szekfű Gyula volt. A magyar történelem három nagy korszakát átívelő pályájának évtizedei alatt Magyarország a századforduló öt nagyhatalma egyikének alkotóeleméből kis, függő helyzetben lévő ország lett. Szekfű élettapasztalatai és a magyar történelemmel kapcsolatos, a korai feudalizmustól a 19. század végéig terjedő vizsgálódásai sokszorosan igazolni látszottak Rankénak a külpolitika primátusáról vallott nézetét. Szekfű magyar történeti szintézise 18. századi fejezetének bevezetőjében Rankéra hivatkozva szögezi le, hogy „a külpolitikai hatás az európai történet menetében oly nyomasztó, mindent maga alá gyűrő erővel jelentkezik, hogy feltétlen érvényesülése szinte a természettudományokat szabályozó törvényekkel, axiómákkal hasonlítható össze."[412] Erre a gondolatra általában nagyon érzékenyen reagált a magyar történetírás és történeti közgondolkodás, hiszen az Európa közepén élő nemzet sorsát a Kárpát-medencébe telepedéstől napjainkig döntően hatá-

412 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* Budapest, 1935. IV. 235.

rozta meg a mindenkori nagyhatalmak egymáshoz való viszonya, az európai, ill. világpolitikai helyzet alakulása. A külpolitikai kategóriákban való gondolkodást illusztrálja az is, hogy már a századelőtől kezdve Magyarországon a közvélemény többsége korrelációs viszonyt feltételezett egyrészt a német irányultságú kulturális tájékozódás és a konzervatív politikai álláspont, másrészt pedig az angol-francia orientáció és a liberális, progresszív társadalmi-politikai álláspont között.

Állam és nemzet

A másik rankei gondolat, szempont Meinecke közvetítésével jut el Szekfűhöz s leginkább az I. világháború idején írt *A magyar állam életrajza* című művében mutatkozik. Ez a gondolat az államról az az elképzelés, hogy a nemzet fejlődése csak önálló nemzeti állam alkotásában teljesedhet ki, az állam a nemzet legfelsőbb szintű produktuma. Ez a gondolat két szempontból is fontos az e művének írása idején Bécsben, a k. u. k. külügyminisztérium alkalmazásában a Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosaként dolgozó magyar történésznek. Egyrészt a dualista Monarchia feltétlen híve az önálló magyar államiság megőrzését a Monarchián belül ugyanolyan fontosnak tartja, mint a Monarchia integritásának fenntartását. A Monarchia felfogása szerint ugyanis nem egy állam, hanem két, évezredes múltra visszatekintő államegyéniség kölcsönösen előnyös, egyenrangú együttélése. E gondolattal Szekfű a reálpolitika jegyében kívánja elhatárolni magát mind az osztrák központosító tendenciáktól, mind a magyar szélsőséges függetlenségiektől, s ez a tudósi habitus – mutatis mutandis – emlékeztet Rankénak a *Historisch-politische Zeitschrift* köteteiben képviselt, a végleteket elutasító magatartására. Fontos ez a gondolat a magyar történelem egyik központi problémája, a magyarok és

a nemzetiségek viszonyának megítélése szempontjából is. Szekfű szerint a Kárpát-medencében egyedül a magyarság volt képes a nemzeti élet legfelsőbb szintű megvalósítására, az államalkotásra, s ebben egyértelműen jut kifejezésre kulturális-szellemi fölénye. Ranke *A nagyhatalmak* című tanulmánya egyik fontos gondolatát látjuk itt, bár az átvétel filológiailag nem bizonyítható. Ranke ugyanis ebben a hatalmas ívű írásában kimutatja, hogy a „népek életében szellemi értékek hatalom nélkül és tartós hatalmak szellemi értékek nélkül nem jöhetnek létre, és a kettő a legszorosabban összetartozik".[413] Szekfű maga is többször fejtegette Ranke historiográfiai jelentőségét. Értelmezésében Ranke fő érdeme az, hogy a történeti kútfőkhöz fordulva kiküszöbölte a korábbi romantikus és liberális irányok két legfőbb hiányosságát: „egyrészt közvetlenebb megértést tanulunk a fejlődés összefüggése, a konzervatív erők munkája iránt, másrészt viszont szélesebb körökre terjeszthetjük ki történeti érdeklődésünket, mely a romantikusoknál a legfőbb társadalmi körök politikai és hadi ténykedésének, a polgári liberális történetíróknál legföljebb még a »harmadik rend« sorsának megismerésével volt kénytelen megelégedni".[414]

Ranke mint ideológus

Ranke (Szekfű szerint az addig élt legnagyobb történetíró) életműve a fő viszonyítási alap *A magyar történetírás új útjai* című, 1931-ben megjelent, a szellemtörténet jegyében a magyar történettudomány helyzetét felmérő tanulmánykötet írásaiban.[415] Rankénak

413 Friedrich Meinecke: *Zur Geschichte der Geschichtsschreibung.* Hrsg. von E. Kessel. München, 1968. 68

414 Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza.* Budapest, 1918. 89.

415 Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai.* Budapest, 1931.

és a vele szembeállított pozitivizmusnak az értékelése különösen tanulságos akkor, ha azt a magyarországi Ranke-recepció következő fejezetével, a marxista Ranke-értékelésekkel vetjük össze. A kötet – elsősorban Szekfű *A politikai történetírás* című tanulmánya – kiemeli: a modern történettudomány (ezen a szellemtörténettel való azonosulás értendő) művelőinek fő mestere Ranke, két okból. Egyrészt azért, mert sikerül megszabadítania magát mindenfajta elfogultságtól, nemzeti és szociális előítélettől (így pl. nem korlátozza magát nemzeti tárgyra, mint a francia liberalizmus történetírói, hanem idegen népekkel is foglalkozik, látószöge európai), másrészt pedig a szigorú kötődés a forrásokhoz és a példaszerű forráskritika képessége nem vezette az adatok értelmetlen halmozásához, módszerének lényege, hogy az emberi történet egyes korszakaiban a kutatónak a vezető eszméket kell felismernie. Itt és – tanítványai beszámolói szerint – egyetemi előadásaiban is Szekfű rendkívül megtermékenyítőnek találta történetírói munkássága számára azt a rankei gondolatot, hogy minden korszak ugyanolyan közel áll Istenhez. Nagy hévvel kritizálta a magyar történetírásnak azt az irányát, amely szerinte politikai idealizmusa alapján a magyar történet lényegeként a szabadság érvényesülésének kérdését tüntette fel. Azzal érvelt, hogy a szabadságeszme csak a francia forradalom szülötte, így értelmetlen, történetietlen azt a korábbi századokban keresni, és az ehhez viszonyító elemzés a későbbiekben is torzításhoz vezet. A korszakok között szerinte nincs teleologikus folyamat.

A marxista felfogás mindezzel szembeszállva értékelte Szekfű szemléletének forrásait is. A kritika fő jellemzője a szaktörténész, valamint a történetfilozófus, ideológus, politikus Ranke elválasztása, pontosabban e kettősség feltételezése. Elekes Lajos, az idősebb korában elméleti kérdések felé forduló középkortörténész írja 1975-ben megjelent könyvében: „A tárgy szakszerű vizsgálatának

díszletszerű ékítménye mögött olyan spekuláció lappang, amely tartalmát és jellegét tekintve mélyen alatta marad a történelmi gondolkodás addigi teljesítményeinek ... találkozott Ranke historizmusában a német idealista filozófia, a porosz politika és a történelem értelmezésének egy konzervativizmussal, romantikával, irracionalizmussal erősen átszőtt változata ... mintha mindegyikből a legrosszabb elemeket válogatta volna ki, és azokat ötvözte volna valami sajátosan laza, bizonytalan eszmei konglomerátumban. Politikája nem azért konzervatív, mert historikus, hanem ellenkezőleg: historizmusa azért retrográd, mert politikája is az."[416]

A magyar marxista történész értékelése alaphangjában egybecseng a magyar marxista filozófuséval: Ranke történetszemlélete azért retrográd, mivel abszolút relatív, számára az emberiség minden nemzedéke egyenlő jogú és fontosságú. A gondolat Ranke követőinél, „az imperialista korszak szellemtörténészeinél" „a kapitalizmus önértékűségének és örökkévalóságának hirdetésére szolgál". Megértőképességük „a történeti relativizmus jegyében kiterjedt a történelem felszínének legkisebb jelenségeire is. Hajlandók voltak mindenben »önértéket« látni, hogy a 20. század és a világtörténelem legnagyobb tényét, a győztes proletárforradalom, a szocializmust megépítő Szovjetunió gigászi tényét eltakarják." Szigeti József könyve,[417] amelyből most idéztem, 1964-ben jelent meg, a szöveg egy része azonban még az 1950-es években íródott, s ez érzékelhető végletes értékeléseiben. Különösen éles kritikát kap a külpolitika primátusának rankei tétele. A szerző ennek apologetikus funkciót tulajdonít, különösen abban a formában, ahogyan azt a magyar szellemtörténészek alkalmazták. „Ranke reakciós elképzelése a

416 Elekes Lajos: *A történelem korunk polgári tudományában.* Budapest, 1975. Az idézetek a 142., valamint a 145-146. oldalakról.

417 Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához.* Budapest, 1964. Az idézetek a 118. és a 141. és a 139. oldalon találhatók.

külpolitika primátusáról az imperializmus tudós védelmezőinek kezében külpolitikailag az imperialista törekvések igazolására, beleértve az imperialista háború igazolását is, belpolitikailag a haladó erők, mindenekelőtt a munkásosztály gúzsbakötésének és féktelen elnyomásának igazolására szolgáló ideológiai fegyver volt. A múltra alkalmazva, a történelem kiélezetten nacionalista, soviniszta, imperialista eltorzításának eszköze. Ezért indultak ki szellemtörténészeink is ebből a Ranke-féle elméletből, ezért dolgozták ki ennek segítségével nihilisztikus történelmi relativizmusukkal együtt járó, azt kiegészítő nacionalista mítoszaikat." Sőt: „A külpolitika primátusának elmélete a fasiszta ideológiába torkollott ... A fasizmus csak nyíltabban, a propaganda rikítóbb plakátszíneivel mázolja falra a telhetetlen étvágyukban egymást felfaló nemzetek történelmi freskóját, amelyet a szellemtörténet a tudomány aprólékos ecsetjével, átmenetekben és árnyalatokban gazdagon festeget."

Kétségtelen, a külpolitika primátusáról szóló tétel joggal bírálható, és ezt sokan meg is tették. Ha azonban Ranke korát, tapasztalatait és a történettudomány fejlődésében játszott szerepét figyelembe véve elemezzük a gondolatot, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a gondolat nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll Rankénak az államok egymás közötti kapcsolatait feltáró kutatómunkájával. Alig néhány évtizeddel a napóleoni háborúk, az Európa sorsát rendező bécsi kongresszus után nem valamely apologetikus szándék, hanem inkább a történeti megismerésnek a korjelenségek által diktált szempontjai fordítják ebbe az irányba a napjai történetét is megérteni kívánó kutató figyelmét. A filozófus, az ideológus szempontjai nyilvánvalóan és jogosan mások, mint a történészé, mégis meglepő ez az éles hang, amelyet e szerzők, de mások írásaiban is kiegészít Rankénak a bismarcki birodalomalapítás (az egységes Németország létrehozása 1871-ben) imperialista ideológusaként való bemutatása.

Mi lehet a magyarázat? A kommunista párt és a szociáldemokrata párt 1948-as egyesülését követően, a népi demokratikus rendszer kiépülése idején a magyarországi kommunisták ellen felhozott egyik leggyakoribb érv az volt, hogy külső, szovjet befolyásnak, közvetett-közvetlen segítségnek köszönhetik csak térnyerésüket. A magyarországi népi demokrácia (akárcsak az egész szocialista tábor) – folytatódott a gondolatmenet – a nagyhatalmak befolyási szféráikat elhatároló megegyezésének tudhatja be létét. A kommunista párt álláspontja szerint a népi demokrácia a magyar történelem progresszív tendenciái érvényesülésének eredménye, a magyarság a legmagasabb rendű társadalmi formáció fokozatos megvalósításának periódusába lépett. A történelmi korszakok egyenértékűségének és a külpolitika primátusának eszméje a mindezt tagadó álláspontot támogathatta, s különösen az 1956 utáni években a párt ideológusai rendkívül élesen léptek fel minden olyan gondolat ellen, amely – értékelésük szerint – hozzájárulhatott a szocializmus magyarországi legitimációjának megkérdőjelezéséhez.

Pozitivizmus és historizmus között

A magyar történetírás történetéről az utóbbi évtizedekben készült legnagyobb szabású munka, R. Várkonyi Ágnes monográfiája a pozitivizmus jelentkezéséről a magyar történetírásban[418] sokkal árnyaltabb módon, de csatlakozik ehhez a felfogáshoz a Rankétól eredeztetett historizmus értékelésével. A könyv fő tézise az, hogy a pozitivizmus fogalmához Kelet-Európában és Olaszországban (olyan területeken tehát, ahol a feudális gazdasági-társadalmi struktúrának és ebből következően a feudális társadalomszemléletnek sokáig fennmaradnak egyes elemei) még a 19. század 70-es éveiben is demokratizmus tapad. Ranke értékelését pedig az adja meg, hogy a pozitivizmussal szembenálló historizmus szellemi atyja, a historizmushoz pedig konzervatív társadalomszemlélet, politikai meggyőződés kapcsolódik. Éles váltást lát a szerző Ranke 1848 előtti és utáni tevékenysége között. Míg első munkái „a germán és latin népek közös fejlődési vonásait, eszméit, az európai egyensúly, az egység keresésének tényeit ábrázolják", addig az 1870-es évekre „Ranke azért koronázatlan királya a német történetírásnak, mert a történettudományt úgy állítja a kisajátított nemzeti eszme szolgálatába, hogy az a porosz udvar agresszív törekvéseit támogatja".[419] A nagyszabású historiográfiai elemzés Ranke 1848 utáni alkotói korszakában látja a historizmus kibontakozását, és a negatívumokat a könyvében részletesen kifejtett pozitivista felfogással szembeállítva fejti ki. Véleménye szerint a pozitivizmus haladó jellegét az adja, hogy a történészeket az egyoldalú politikatörténeti szemlélet meghaladására, társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti kutatások folytatására készteti. A historizmus fő negatívumai egyrészt relativizmusa, továbbá az, hogy a kauzális összefüggések kimutatása helyett inkább az egyes korszakok átérzésével, megértéssel, intuícióval való feltárását tartja a történész feladatának, végül pedig az állam mindenhatóságának feltételezése. A könyv a 19. század közepe magyar történettudományának európai színvonalát kívánja bizonyítani, azt, hogy e kis ország legkiválóbb történészei nem maradtak el a korszak – a pozitivizmus által képviselt – legmagasabb tudományos színvonalától. A pozitivista szemléletet képviselő történészeket támadók (a feudális-konzervatív felfogás és a késői köznemesi romantika követői) eszmei fegyvertára a historizmus gondolatvilágából került

418 R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban, I–II.* Budapest, 1973.

419 Uo. I. kötet 152. és 148.

ki. Társadalomfelfogás, történetszemlélet, politikai nézetek olvadnak itt egybe a Rankétól eredeztetett, Droysen, Sybell és Treitschke nevével fémjelzett historizmus fogalmában.

Érdekes lehet az egybevetés Szekfű Gyula szellemtörténeti szempontú értékelésével: míg nála a pozitivista-liberális szemlélet (tehát ő is politikai, ideológiai tartalmat ad a pozitivizmusnak) a tudománytalan, a történelmet politikai álláspontok, tézisek megtámogatására használó irányzat, addig Várkonyi Ágnesnél ellenkező a helyzet, a historizmusnak van ilyen funkciója. Politikai-ideológiai nézetek és történetfelfogás között tehát szoros kapcsolatot lát mindkét szerző, s bár ellentétes eredményre jutnak, a problémafeltevés módja hasonló.

Viszonyítási pont

Az itt áttekintett néhány mozzanat Ranke magyarországi recepciójának történetéből inkább a Ranke-imázsok változásairól szól, sokkal többet árul el a magyar történeti gondolkodás alakulásáról, mint Ranke nagyságáról. Ez azonban elkerülhetetlen. Minden megismerési folyamatban szükség van ugyanis bizonyos szilárd vagy annak tartott viszonyítási pontokra. Ranke ilyen szerepet játszott a 20. századi magyar történettudomány történetében, s talán nem túlzás azt állítani, hogy az egész modern történettudomány történetében is. Ennél többet pedig tudós aligha érhet el.

Fejtő Ferenc ördögei

„... a kapu, amelyen beléptem, nekem volt megépítve, még akkor is, ha belöktek rajta. Háromszárnyú kapu volt, hármas identitású lélek."
(Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig, 480.)

„A Hajnal nem ragyogó,
Az Éj fehéren lebben,
Az Isten nem jóságos,
Az Ördög nem kegyetlen.

A Halál ős dáridó
S kis stáció az Élet,
A Bűn szebb az Erénynél
S legszebb Erény a Vétek.

A Nyár fagyos jégverem,
A Tél hevítő hőség,
Piros virág a Bánat
S barna-bús a Dicsőség.

A méz maró keserű
S édes íze a sónak,
A Ma egy nagy hazugság
S az igazság a Holnap.

Bivaly-fekete a hó,
Fehér a szurok korma,
A Van csak egy rossz álom
S a valóság a Volna.

Nincsen semmi, ami van,
Egy Való van: a Nincsen,
Az Ördög a rokonunk
S ellenségünk az Isten."

(Ady Endre: A Nincsen himnusza, 1908)

Mindenki számára, akit akár inspirálóan, akár elutasításra késztetve valaha is megérintett bármely vallás eszmeisége, megkerülhetetlen a szembesülés egy minden istenhitben kulcsszerepet játszó alapkérdéssel. Fejtő Ferenc megfogalmazásában: „Ha Isten mindenható és jóságos, ha ő maga az igazságosság, hogyan magyarázzák meg a híveknek, hogy eltűr ennyi fizikai és erkölcsi rosszat, amelytől az emberiség szenved? Miként magyarázzák, hogy az elmúlt évszázadokban nem szegült szembe isteni hatalmával a háborúkkal, az öldöklésekkel, a népirtásokkal, a soá szörnyű tragédiájával és az azt követő mészárlásokkal szerte a világon, míg elvben továbbra is azt hisszük és hitetjük el, hogy ő a felelős mindenért,

hiszen ő teremtett mindent? Ha feltételezzük, hogy meg akarja akadályozni a rosszat, és megállapítjuk, hogy nem tudja megtenni, hogyan higgyünk mindenhatóságában? Arra kell mindebből következtetnünk, hogy nem is akarja megakadályozni a rosszat. Akkor meg hogyan bízzunk mindenekfölött való jóságában, nagylelkűségében, igazságosságában?"[420] Hősünk gyakran utal rá: Jób könyve mutatja meg legjobban „a zsidó vallás és zsidó lét közötti ellentmondást: egyrészt feltétlenül hinni kell Istenben, másrészt összeegyeztethetetlen két isteni tulajdonság ... a mindenhatóság és az igazságosság."[421]

Mindez azonban egyáltalán nem csak kutatói vizsgálódást jelentett, hiszen Fejtő egész életén keresztül, saját vallási-nemzeti identitását keresve, életvezetési stratégiáját és taktikáját tervezve is újra és újra e kérdésbe ütközött. Folyamatosan viaskodott ezzel a problémával, egyik utolsó könyvét[422] is e témakörnek szentelte. Ami az istenszeretetet illeti, érvel, a zsidó ember „profi" ezen a területen, ez a szakmája, igazi hivatása, küldetése, „a többi nem egyéb, mint irkafirka". S mégis, állapítja meg Fejtő, „soha nem létezett állhatatlanabb, szeszélyesebb, szórakozottabb isten, mint az övé, ő – bár csak megcsalta, megcsúfolta, felszarvazta – továbbra is szereti, tiszteli, hirdeti Istent ... Ha szenvednünk kell, annak nem Ő az oka, hanem a Sátán. De még ha Sátán létezik is ... nem Ő felelős azért, ha igazságtalanság ér bennünket ... Nem őt átkozzuk mindezért, hanem a gójokat, az idegeneket, akik nem ismerik Istent ... Így tartott ki a zsidó ... mint az asszony, akit elhagy a férje ..."[423]

420 Fejtő Ferenc: *Isten, ember, ördög. Elmélkedés a rosszról és a történelemről.* Holnap Kiadó, Budapest, 2006.14-15.

421 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* Magvető, Budapest, 1990. 404.

422 Fejtő Ferenc: *Isten, ember, ördög.*

423 Fejtő Ferenc: *A zsidó és az Úristen. Eretnek esszé.* Historia diaspora II., Logos, Budapest, 1997. 41.

A Sátán tehát nem pusztán Antikrisztus, Isten végtelen jóságának ellenpontja, hanem bizonyos emberekben, rajtuk keresztül, általuk megtestesítve is létezik, Sőt, mint máshol utal rá, ugyanabba az emberbe is egyszerre fészkelheti be magát a jó és a rossz, állandó küzdelmet folytatva egymással.

Vázlatos gondolatmenetemben Fejtő identitáskeresése és társadalom-, történetszemlélete közötti összefüggéseket szeretném kimutatni. Legrészletesebben, a legelmélyültebben három nagy történeti témakörrel foglalkozott: a Habsburg Monarchia felbomlásával, a népi demokráciák keletkezésével és a magyarországi zsidóság történetével. Kisebb-nagyobb írásaiban azonban rengeteg egyéb történeti kérdéssel kapcsolatban foglalt állást, a magyar és egyetemes történelemre vonatkozó nézetei logikusan épülnek egymásra s a gonosz, a rossz keresése, meghatározása, az ördög munkálkodásának keresése és szembeállítása a jóval, minduntalan visszatérő motívumok fejtegetéseiben.

A döntések lehetőségei és korlátai

Ilyen, az ördöghöz kapcsolódó közös motívum (leginkább talán *A népi demokráciák története* mindkét kiadásában,[424] a könyvről írva s a témakörrel kapcsolatos számos egyéb munkájában), hogy minduntalan a történelmi személyiség döntési lehetőségeinek határait keresi, közvetve – közvetlenül saját politikai és személyes döntéseinek helyességét vagy helytelenségét is mérlegelve.

„Nem mindig volt könnyű összeegyeztetnem aktivista mivoltomat az esztétizmusommal ... szkepticizmusomat a vallásos nosz-

424 François Fejtő: *Histoire des démocraties populaires.* Ed. du Seuil, Paris, 1952. François Fejtő: *Histoire des démocraties populaires.* Tome I – L'ère de Staline, Tome II – Après Staline. Ed. du Seuil, Paris, 1969. Magyarul: *A népi demokráciák története.* I–II. Magvető-Magyar Füzetek, Budapest, 1991.

talgiákkal, amelyek továbbra is táplálták bennem a szakrális zene imádatát ... vonzottak a marxizmus racionalista ... és humanista igényei, ... de taszítottak és lázongásra, lázadásra ösztönöztek a szektarianizmus és terrorizmus terméketlenítő visszahatásai"[425] – írja visszaemlékezéseiben.

Fejtő élesen elhatárolta az Ó- és Újszövetség ördögképét. Értelmezése szerint az Ószövetség Ördöge keményszívű főnöke, Isten parancsait következetesen, lelkiismeretesen végrehajtó bürokrata, így tehát az általa elkövetett rosszért nem felel, Isten végtelen hatalmának része a Rossz feletti rendelkezés is. Az Újszövetségben viszont az Ördög Isten jóságának ellenpontja, a Rossz pólusának megtestesítője, az Isten végtelen jóságában hívők számára kézenfekvő bűnbak, legyőzése a következetes istenhívők feladata. Jézus színre lépésével Isten mindenhatóságának bizonyítása helyett az Isten „védelmező atyaisága" kerül előtérbe.

Ha korlátlanul mindenható, akkor ugyanis a rossz is az ő műve, de a rosszat inkább saját magunkban kell keresnünk. Ezért viszont a Sátán a felelős, ő visz minket a kísértésbe, amitől aztán Isten segítségével szabadulhatunk meg. Pál apostolra vezeti vissza azt a gondolatot, hogy az emberi lét csatatér, „ahol test és lélek, jó és rossz tusakodik egymással, és szinte magától értetődő, hogy az utóbbit az ördög sugallja".[426] Utal arra, hogy a középkor irodalma milyen sokat ír „a keresztény lelkekben dúló keserű harcról, hogy a természetnek vagy az erkölcsi szigornak engedelmeskedjenek-e".[427]

Az emberi lét egyik alapeleme a harc: „aki embert mond, viszályt mond, és ha viszályt mondunk, hajlamosak vagyunk rá, hogy a Sátán kezét lássuk a dologban az ellenfél oldalán".[428]

425 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 470.

426 Fejtő Ferenc: *Isten, ember, ördög.* 78.

427 Uo. 90.

428 Uo. 77.

Oknyomozó újságíróként, elemző történészként, politikatudósként strukturális sajátosságokat, törvényszerűségeket keres és mutat ki, személyisége azonban mindig a személyes felelősség kutatásának irányába tereli figyelmét. Mély nyomot hagyott benne Illyés Gyula véleménye népidemokrácia-könyvéről: „Egyvalami hiányzik ebből a könyvből szerintem. Nem tűnik ki belőle eléggé, hogy egy véres kezű Übü zsarnokságát szenvedtük el. Azt hiszem, hogy bizonyos értelemben igaza volt Illyésnek: A társadalmi-gazdasági felfordulásról, sőt a terrorról adott magyarázataim ésszerűséget tulajdonítottak ezeknek a jelenségeknek, márpedig nem volt bennük ésszerűség, hiszen a források – vagy legalább az egyik forrásuk – Sztálin paranoiájában keresendő."[429] Rákosit jellemezve idézi Nógrádi Sándort: „Megvolt benne a Gonosz intelligenciája"[430] és később sátáni Sztálinról ír.[431] Hasonló okból imponált neki jóval korábban Hermann Rauschning 1939-ben publikált: *A nihilizmus forradalma*[432] c. műve: „Rauschning szerint a nácizmus ... szétfeszítette ... a szokásos társadalomlélektani és politikai elemzés kereteit: a gyűlölködések, a gonosz, romboló és gyilkoló ösztönnek ördögi túlhajlását látta benne."[433]

Pályájára visszatekintve Fejtő egyik fontos üzenete: „A szovjet kísérlet ... bizonyítja, s azt hiszem, végérvényesen, hogy a racionalista, vagyis az ésszerűségen alapuló optimizmus, amely ötven évvel ezelőtt irányította lépteimet, nem más, mint illúzió."[434]

429 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 354.

430 Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság.* História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2000. 289.

431 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 434.

432 Hermann Rauschning: *The Revolution of Nihilism.* W. Dickes, Allianz Books Corporation, 1939.

433 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 196–197.

434 Fejtő Ferenc: Uo. 167.

A magyar zsidóság történetéről szóló szintézisében egész fejezetet szentel Babits 1919 utáni önvizsgálatának. Átütő empátiával, részletesen ismerteti Babits Magyar költő kilencszáztizenkilencben (Vita és vallomás) című esszéjét, amely „rendkívüli dokumentuma egy inkvizítorok által űzetett költő vívódásának, akit nemzetellenességgel, osztálya, hazája elárulásával és kozmopolitizmussal vádoltak, ami a kor szótárában már egyet jelentett az „elzsidósodással", a zsidóság iránti cinkossággal."

A zsidó asszimiláció lehetőségei és korlátai

A másik nagy dilemma a zsidóság asszimilációs perspektívái és felelőssége saját sorsáért, nagyon személyes megfogalmazásában: „... megismertem a – Kertész Imre szerint legsúlyosabb – kísértést, amelybe a történelmi tudás és műveltség ejtheti az értelmiségi embert: saját magának a megtagadása, a kísértés, hogy bűnösnek érezze magát ... Hogyan érezzük magunkat ártatlannak, amikor az ember oly végtelenül embertelen? Celan, Primo Levi, Tadeusz Borowski és még oly sok túlélő bevégezte a hóhér munkáját azzal, hogy önkezével vetett véget életének."[435] A kollektív sors és a személyes döntések közötti viszony foglalkoztatja. Zsidó identitásával kapcsolatos belső feszültséget mutat egy az 1960-as izraeli útjával kapcsolatos Tel Avivról elejtett megjegyzés: „nyüzsögtek ... a Galíciából újonnan bevándorolt zsidók, akiket úgy szégyelltem, ahogyan a gazdag ember szégyelli a szegény rokont".[436]

D. H. Lawrence-szel kapcsolatban emeli ki, hogy az angol író milyen elszántan tagadta meg proletár apját: „valami hasonló folyamat megy végbe nem egy zsidó asszimiláns esetében. Mivel

435 Fejtő Ferenc: *A zsidó és az Úristen. Eretnek esszé.* 15.
436 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 413.

olyan környezethez hasonulnak, amelyben az antiszemitizmus hagyomány, gyakorta maguk is tudatosan vagy nem tudatosan antiszemiták lesznek, minthogy az egykori hitsorsosok elleni agresszivitást látják a legjobb biztosítéknak arra, hogy vissza ne térjenek a megtagadott tradíciókhoz ... Mindig is utáltam az asszimiláció problémájának ezt a gyűlöleten és gyávaságon alapuló úgynevezett megoldását, melynek Otto Weininger, ez a nagyon tehetséges, de elviselhetetlen osztrák volt a kiemelkedő példája. Semmitől se viszolyogtam erősebben, mint a Chomsky-féléktől: ez az amerikai nyelvész és társai, dühödt zsidó antiszemiták, századunk hetvenes éveiben élték virágkorukat."

Erről vall Radnóti Miklósról írva is: „Ha a »tősgyökeres keresztény« magyarság nem jön rá, hogy a nemzet anyagi és szellemi fejlődéséhez szüksége van az asszimilálódó, az egyéb nemzetiségek többségével ellentétben a magyar művelődésbe, gazdaságba, politikába integrálódni akaró zsidóságra, akkor az utóbbi miért futna olyan szekér után, amelyik nem veszi fel? Szegény Miklós, futott, futott s vesszőfutásában, tragikus kapaszkodásában, *malgré lui*, nagy, de jellegzetesen zsidó-magyar költővé nőtte ki magát. Én meg elfutottam, s ezzel megszakadt az Érzelmes utazással kezdett szépírói pályám, de elkerültem a mártírságot is."[437]

Felfigyel Komlós Aladár önmarcangolására, aki Kasztnernek köszönhetően elkerülhette a deportálást és hazatért, de 1986-ban visszaemlékezve arról ír, hogy el kellett fojtania társadalmi, politikai ösztöneit. „Az asszimilált, ám felemás módon integrálódott zsidó »kisebbségi komplexusának« vallomása ez, amely megkötötte e nagy tehetségű ember alkotóerejét. A szubjektivitás és a spontenaitás elkerülése iránti aggályos figyelme mellett ez először arra vitte, hogy engedményeket tegyen a népiek nézőpontjainak,

437 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 171.

utóbb a mind szektásabbá váló Lukács György tanításaiban testet öltő marxizmusnak."[438]

A kompromisszumok, a középút keresése

Átfogó értékeléseiben ritkán árnyal. Különösen keményen fogalmaz azokkal kapcsolatban, akik értékelése szerint túlzott megértést tanúsítottak a kommunizmussal s leginkább a sztálinizmussal szemben: „Ó, ezek a makulátlan, kifogástalan, szigorú férfiak, ó, ezek a cicerói tógában díszelgő állítólagos nagy gondolkodók és szabad szellemek, ezek a Lukácsok, Althusserek és Bendák! A szellem extra árulói!"[439]

Nem érti, miért tekintik Loius Althussert egyáltalán gondolkodónak. Egyensúlyát vesztett, rögeszmés embernek látszott, „aki agresszivitását sokáig a sztálinizmus utolsó mohikánjaként élte ki. Később egy fejvesztett féltékenységi rohamában megfojtotta a feleségét".[440]

Lukács szerint a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál, Ernst Bloch szerint ez hamis, mivel rossz szocializmus nem létezik, a szocializmus lényegét tekintve jó, ami tehát rossznak minősíthető egy magát szocialistának nevező rendszerben, annak semmi köze a szocializmushoz. „Ó, ezek a marxista filozófusok! Van-e rájuk jobb magyar szó, mint az, hogy k...?"[441]

„Leninnek tulajdonítható a párt érdekének minden törvény fölé helyezése, amit Sztálin következetes vasakarattal végrehajtott. Igaz, némelyek, s olyan korántsem jelentéktelen formátumú

438 Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság.* 286.

439 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 1999. 329.

440 Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története,* Magvető Kiadó, Budapest, 1991. 449.

441 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 345.

emberek, mint Lukács, Aragon, Éluard, belementek ebbe a dialektikus – vagy inkább diabolikus – alkuba. De ez nem az én világom."[442]

Az ördögkeresés egyik válfaja a bűnbakkeresés. E széles körben megfigyelhető csoport- és tömegpszichológiai jelenség fontos jellemzője, hogy a bűnbakkeresők saját maguk legkevésbé kedvelt, saját maguk számára feszültséget, lelkiismeret-furdalást okozó tulajdonságait vetítik a bűnbakra. A sikeresen alkalmazott bűnbakkeresés oldja a társadalmi feszültséget, erősíti a csoportkohéziót, de az egyén számára is hozhat megkönnyebbülést.[443] Talán nem méltánytalan, ha a bűnbakkeresés e mechanizmusával is próbálom értelmezni Fejtő fent idézett szélsőséges felháborodását, amikor azokról ír, akik az 1950-es évek közepéig kitartottak a sztálinizmus, a sztálini szovjet politika támogatása mellett. Felháborodásával saját dilemmáit is oldja. Így értelmezhető, amikor rendkívül kritikusan ír Julien Bendáról, aki elhitte a Rajk-per vádjait, „inkább hitt a Francia Kommunista Pártnak ..., mint nekem, az elfogultsággal gyanúsítható emigránsnak". Fejtő nyilván emlékezett arra a sajtótájékoztatóra, amikor Károlyival együtt mutatták be a Mindszenty-perről készült fekete könyvet („Sose szégyelltem még annyira magam, mint az akkori viselkedésemért. És még ma is szégyellem magam"[444]) és sokáig kísértette az azt követő hónapok dilemmája: szakítson-e a hivatalos Magyarországgal? Visszate-

442 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 468.

443 Tom Douglas, *Scapegoats. Transferring Blame.* London–New York, 1995; Pataki Ferenc, *Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993; Pók Attila: A bűnbakok haszna és kára. Vázlatos gondolatok a baloldali magyar értelmiség 1945 utáni útkereséséről. In Miszlivetz Ferenc (szerk.) *Találjuk ki...! Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére.* MTA Politikai Tudományok Intézete – Savaria University Press. Budapest–Szombathely, 2008. 232–243.

444 Fejtő: *Budapesttől Párizsig.* 307.

kintve eleve rossz döntésnek tartotta a sajtóirodai állás elfogadását: „Igent mondtam. Hogy miért? Bevallom, még ma sem tudom egészen. Második magyarországi utazásom nyomán immár semmi illúziót nem tápláltam a rezsim természetét illetően ... rossz ügy szolgálatába álltam és ... egy ideig ... megtettem a magamét – rossz lelkiismeret okozta hasfájással –, hogy félretájékoztassam a franciákat Magyarországról ... nem hallgattam sem a lelkiismeretemre, sem az eszemre."[445]

Saját magára is haragszik, amikor Mód Aladárt kritizálja a Rajk-per kapcsán: Mód idézett érvelése szerint ugyanis Fejtő annak köszönhette a tisztánlátását, hogy ellenségesen fordult szembe a párttal, Módék viszont bíztak a pártban és kiderült: igazuk volt, hiszen a párt rehabilitálta Rajkot. Fejtő itt is éles hangon ítél: „Az ilyen érvelgetések is mutatják, milyen cinizmusba és erkölcsi mocsárba süllyedhet olykor a marxista dialektika."[446] Mód szerint Fejtő volt a 30-as évek eleji pesti kommunista csoport intellektuálisan legérettebb, az elméletben és filozófiában legképzettebb tagja, aki „a világforradalom közeli és elkerülhetetlen győzelmében reménykedett".[447] „Hogyan lehettem ilyen vak?"[448] – kérdezi s némi önmentséget talál abban, hogy még egy Hamvas Béla is beismerte: a némi kritikai érzékkel megáldott emberek is engedhetnek – bizonyos időre – a marxizmus csábításának.[449]

Más témákban is határozottan ítél, egyértelműen a külső tényezőkre koncentrál, a belülről feszítő erőket másodlagosnak minősíti hatalmas anyagot mozgató, a Monarchia felbomlását elemző könyvében: „Kutatásaim arra a hipotézisre vezettek, hogy még ha

445 Uo.

446 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 333.

447 Mód Aladár: Ideológia és felelősség. *Kortárs,* 1969. május, 710–717.

448 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 101.

449 Fejtő Ferenc: Uo. 169.

el is vonatkoztatunk azoktól a népeket és nemzeteket évszázadokig összetartó erőktől, melyeket valaha a történelem szükségszerűségei és véletlenei hoztak létre, hogy a kívülről jövő állandó nyomást ellensúlyozva egyesítsék e népeket, a centrifugális erők nem vezethettek volna belülről kiinduló bomlásra, ha a szeparatista törekvéseket (amelyekről sem azt nem lehet bizonyítani, hogy egységesek voltak, sem azt, hogy a lakosság többségét képviselték) nem támogatták, bátorították volna az antant »döntéshozói«".[450]

Ugyanilyen egyértelműséggel foglal állást 1968-ról: „Pierre Mendès France ... megdöbbentően helytelenül elemezte 1968 májusának látszatforradalmát ... őt, az alkotmányhoz egyébként szigorúan ragaszkodó köztársaságit magával sodorta a realitásokat elhanyagoló ifjúsági mozgalom. Mindezek alapján felmerült bennem a kérdés: vajon ez a Mendès France nem a politikába tévedt moralista-e, olyan ember, akit ... kudarckomplexus motivál ... az én mendès-izmusomnak 1968-ban vége szakadt."[451]

Igazi, hangoztatott igénye azonban a kiegyenlítés, a harmónia, a középút. Kedvenc hőse Erasmus, aki „az elsők között tesz kísérletet arra, hogy összeegyeztesse a keresztény hit igazságait és gyakorlatát a tudományos gondolkodással"[452] s „... egyszerre küzdött az elfajzott római egyház és a lutheri lázadás fanatizmusa ellen".[453]

Elpanaszolja: már diákkorában sem tudott, nem tud választani Petőfi „kalandorsága" és Deák „kapituláns magatartása" között, ugyanolyan nehéznek érezte az állásfoglalást, mint később a romantika és realizmus közötti választást. „Úgy vélem, teljesen igaza van Hanák Péternek, amikor azt mondja, hogy Kossuth és társai

450 Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása.* Minerva–Atlantisz (Medvetánc), Budapest, 1990. 18.

451 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 369.

452 Fejtő Ferenc: *Isten, ember, ördög.* 94

453 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 118.

hibái a forradalom túlságosan elvont, abszolutizált felfogásából fakadtak"[454] – írja emlékezéseiben.

Dormándi Lászlóról, Normai Ernőről, de leginkább Károlyiról vagy Lukácsról írva mindig érezteti e személyiségek kommunizmussal kapcsolatos dilemmáit, kritikus értelmiségi szemléletüket elhomályosító elfogultságaikat. Megragadja fantáziáját a pszichoanalízis eszköztára: „Freud szerint Mózes nem zsidó volt, hanem egyiptomi, mégis ő teremtette a zsidó népet, ő tette Isten kiválasztott népévé, Isten szövetségesévé a bálványimádás, a misztikus, a többistenhit elleni harcban. Ám igen nagy árat kellett fizetni a kiválasztottságért, a zsidóktól megtagadtatott a lélek és test harmóniája, a Periklész-kori boldog görögök e kiváltsága."[455] Indulatainak, érzéseinek forrását keresve az 1960-as évek végén gyakorlatban is megismerkedik az analízissel, „amelyet az ördögűzés korszerű formájának"[456] érez, s rájön: állásfoglalásait világosabb fővel tudta volna megtenni, ha jobban ismeri önmagát. „Kevésbé lángolóan, de a tárgyilagosságra és a viszonylagosságokra figyelő visszafogottsággal ... mértékletességgel ... Alapjában véve nem vagyok polemikus természet.[457] Az én tanítómestereim jobbadán az álmodozások és az érzelmek nagyjai voltak ..."[458] Minden gondolkodó embert közelről érinthet következtetése. „Azt hiszem, már az is nagy eredmény, ha az ember eléri az irgalmasságnak azt a fokát, hogy megbékél önmagával."[459]

454 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 34.
455 Uo. 214
456 Uo. 400
457 Uo. 401
458 Uo. 63.
459 Uo. 401.

Hit és illúziók

Nagy formátumú személyiségek leginkább paradoxonokkal jellemezhetők. Vajda Jánoshoz, Adyhoz vagy József Attilához hasonlíthatóan Fejtő hívő ateista, átéli mindazt, ami teher lehet a hitben és ami nyomaszthat egy ateistát: „Évekig tanulmányoztam a teológiát és a misztikát, s ez nem múlt el nyomtalanul. Ateistának vallottam ugyan magamat, de azért nyitva hagytam egy kis kaput az istenhit előtt. A szocializmus voltaképpen fogadás ... arra, hogy a természeten és a társadalmon a vallás segítsége nélkül is úrrá lehetünk ..."[460] A vallást nem holmi butító kábítószernek tekinti, hanem a megkönnyebbülés, a vigasz, a belenyugvás, a megbékélés eszközének. Hite illúziók nélküli, nem hisz sem a halhatatlanságban, sem Jézus isten mivoltában, sem a feltámadásban, sem pedig Isten mindenhatóságában, kivált mivel az utóbbi szöges ellentétben áll a világon mindenütt jelen lévő gonosz uralmával. Ionescóval együtt igazat ad Goethének, amikor a Sátánt szinte azonos szintre helyezte Istennel.

Az alkotó kétely

Fejtő Ferenc egész életét áthatotta az alkotó kétely, bár konkrét történeti-politikai kérdésekkel foglalkozó egyes munkái (legyenek rövid cikkek vagy vastag könyvek) szilárdságot, határozottságot, egyértelműséget sugallnak. Egyik méltatója szellemes megfogalmazásában: „A XX. század európai történészeinek talán ő az az agyveleje, amely a legtöbb tényt raktározta, s mindazokat a legszigorúbban rendezte el önmagában. Mindegyik tanulmánya olyan, mint valamely tömör és szétbonthatatlan szerkezetű alkotmány,

460 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig.* 166.

annak kíméletlenül részletes kommentárjával. Nála a tények úgy nyugosznak egymáson, akár a lépcsőfokok."[461]

Mégis: az értelmiségi lét alapja a kétely, a kérdezés és újrakérdezés nem szűnő késztetése, taktikai és stratégiai dilemmák sok fejfájást okozó megélése. Czesłav Miłosz a baloldali értelmiségiek dilemmáival foglalkozó híres könyvének mottója remekül illusztrálja ezt: „Ha valakinek 55 százalékosan tényleg igaza van, az nagyon jó, nincs mit róla vitatkozni. Ha valakinek 60 százalékban igaza van, az csodálatos, nagy szerencse, hálát kell érte mondani Istennek. De mit mondjunk arról, akinek 75 százalékban igaza van? Bölcs emberek szerint az gyanús. És mit gondoljunk arról, akinek száz százalékban igaza van? Bárki, aki úgy gondolja, hogy száz százalékban igaza van, az egy fanatikus fajankó, a legrosszabb gazember."[462] Fejtő látszólagos határozottsága, egyértelmű ítéletei mögött mindig ott volt az alkotó kétely, a helykeresés, legyen szó a baloldal nemzethez kötődéséről, a zsidóság és az Úristen viszonyáról vagy személyes sorsával kapcsolatos döntéseiről. Mindenről alkalmi megjegyzései, levelezése, leginkább pedig 1997-es könyve[463] árulkodik.

A huszadik század egyik utolsó magyar társadalomtudós-íróújságíró polihisztoraként Fejtő érdeklődése az Ótestamentumtól a Bush-adminisztráció Irak-politikájáig, a magyarországi zsidóság történetétől a Gyurcsány-kormány kisebbségi politikájáig a magyar és egyetemes politika- és művelődéstörténet számtalan kulcskérdésére és napi problémájára terjedt ki és utolsó percéig mindig rendkívül határozottan, egyértelműen értékelt. Nemegyszer változtatott is álláspontjain, de – legalábbis látszólag – nem lassan, mérlegelve, kételyekkel küszködve, hanem gyorsan, keményen, vállalva a politikai következményeket is. Liberális szocialistaként kereste folyamatosan helyét a baloldalon, a magyar eszme- és politikatörténetben nem ismeretlen módon a morális integritás, a doktrinerség és a bámulatos szellemi nyitottság egyszerre jellemezte oly sok szeretetet adó és kapó, fizikai gyengeségét is leküzdő, utolsó percéig mindig tettre kész egyéniségét. Tudta, hogy az Ördög velünk és bennünk is él s vele is harcolva egyszerre akarta megérteni és másokkal megértetni, befolyásolni és formálni – leginkább a gondolat és a határozott célokat kitűző, de esendő személyiség erejével – a körülötte lévő világot. Múltat, mindenkori jelent és jövőt.

461 *Szabad Föld,* 2008. december 30.

462 Egy öreg galíciai zsidótól idézi Czesław Miłosz: *The Captive Mind.* Vintage International Edition, New York, 1990. V.

463 Fejtő Ferenc: *A zsidó és az Úristen.*

Miért nem volt történészvita a rendszerváltás utáni Magyarországon?

Most következő gondolatmenetem arra tesz kísérletet, hogy elsősorban a politikai tényezőket számba véve tekintse át: miért nem került sor nálunk a német *Historikerstreit*hez hasonló történészvitára a rendszerváltás után? A német társadalmat (pontosabban a Német Szövetségi Köztársaság közvéleményét) a II. világháború után ugyanis legalább négyszer mozgatta meg történész szakmai eszmecserékből kiterebélyesedő, a modern német történelem alapkérdéseit vizsgáló, széles körű, gyakran szenvedélyes hangvételű, a legtöbb értelmező szerint eredményes önvizsgálattal járó, a társadalom kohézióját erősítő vitasorozat. A magyar történeti kérdésekről folyó viták a magyarság őstörténetétől Mohácson, Trianonon át a rendszerváltás tényezőiig az ellenkező irányba mutatnak, a társadalom megosztottságát dokumentálják és nemegyszer fokozzák is azt a kohézió erősítése helyett.

A németországi vita hullámai

Alig másfél évtizeddel a II. világháború után először Fritz Fischer 1961-ben publikált *Griff nach der Weltmacht* c. könyvének a német imperializmus Bismarcktól Hitlerig húzódó folyamatosságáról szóló tézise indított vitát. A nyolcvanas évek közepén leginkább Andreas Hillgruber, Eric Nolte és Jürgen Habermas neve fémjelezte a zsidó népirtás egyediségének és a német nép ezért viselt felelősségének problémájával, a náci és a kommunista rémtettek összehasonlításával foglalkozó, sokfelé ágazó disputát. 1996-ban jelent meg az Egyesült Államokban William Goldhagen *Hitler's Willing Executioners* című könyve, amely a német gyűlölködő antiszemitizmus holokauszthoz vezető eszme- és politikatörténeti folyamatossága mellett hozott fel sokak által cáfolt érveket, s igen nagy visszhangra talált Németországban is. Legutóbb pedig Götz Aly 2005-ben kiadott, *Hitler's Volksstaat* című könyve a gazdasági racionalitás, a náci szociálpolitika célkitűzéseinek a perspektívájából értelmezte a holokausztot és vezetett vitákhoz.[464] Valamennyi esetben a számtalan könyv, tanulmány, újságcikk, médiaesemény, nyilvános eszmecsere következtében – Bíró András találó megfogalmazásában – a vita „kilépett a szakmai keretekből és össztársadalmi öngyógyítási folyamattá dagadt".[465]

Miért nem volt Magyarországon ehhez hasonló történészvita? A válaszadási kísérlethez igen távolról induló út vezethet.

464 A témakörről legújabban, átfogóan: Martin Sabrow–Ralph Jessen–Klaus Grosse Kracht: *Zeitgeschichte als Streitgeschichte.* C. H. Beck, München, 2003; Ungváry Krisztián: A német történészvita 20 évvel későbbi perspektívából. *Rubicon* 2006/1; a Goldhagen-könyv részletes, meggyőző kritikája: Karsai László: Történészek, gyilkosok, áldozatok. *Beszélő,* 1997. június, 34–61; Götz Aly: I am the people. *Sign and Sight,* March 1, 2005. http://print.signandsight.com/features/23.html

465 Bíró András: Az árpádsávmaszatolás. *Élet és Irodalom,* 2007. március 23.

Gyűlölet és agresszió a modern kori Európában

A hosszú 19. és a rövid 20. század európai története leírható (ahogyan ezt legátfogóbban Peter Gay[466] tette) az egyéni és csoportos agressziók felszínre töréseinek és visszaszorítási kísérleteinek sorozataként is. Igen sok kortárs, számos, kora viszonyait tudatosan elemző és megfigyelő nyugat-európai intellektus mindkét évszázadban és az eddig nyúlfarknyi 21. században is nemcsak tudatában volt ennek, hanem az emberi társadalom természetes állapotának tartotta. Darwin és Spencer – gyakrabban félre-, mint megértett – teóriái filozófiai és természettudományos súlyt adtak e nézeteknek. A témakörrel foglalkozó számos szerző közül idézhetnénk Gay nyomán a 19. század elejéről a német drámaírót, Georg Büchnert, aki az emberben rejlő gonoszság, a bűnös hajlamok eredetét keresi, a század végéről az amerikai pszichológust, William Jamest, aki szerint minden ember eredendő ösztöneit követve harcol a másik ellen, és a gyűlölet és szeretet összefonódottságára mutat rá, vagy a német szociológust, Georg Simmelt, aki szintén eredendő ösztönnek tekinti a gyűlölet sarkallta harci vágyat. Az agresszió eredetét kutató pszichológusok, etológusok számára a fő kérdés az, hogy mennyire biológiailag determinált és mennyire a társadalmi környezet hatásának tudható be az egyéni és a csoportos agresszió. Konrad Lorenz nagy hatású etológiai elemzése arra a következtetésre jut, hogy az emberi alaptermészet eredendő része az agresszív ösztön. Freud és követőinek egy része is sokat küszködött a veleszületett ösztönnek és a környezeti hatásoknak az agresszió felkeltéséért felelős arányainak kérdésével. A freudi gondolatrendszerben a libidóra való törekvés és a destruktív vágy konfliktusában, egyensúlykeresésében, vagy más

466 Peter Gay: *The Cultivation of Hatred*, New York, W. W. Norton, 1993.

megfogalmazásban Erósz és Thanatosz küzdelmében mutatkozik a probléma.[467]

Az agresszió számtalan formában és az alig érzékelhetőtől a szélsőséges romboló hatásig sokfajta intenzitással jelentkezhet. Itt, a sokféleség hasonló gyökereinek feltárásánál vállalhat szerepet – rendkívüli óvatossággal – a diszciplínája aknákkal teli határmezsgyéin átlépni próbáló történész. A történész legkézenfekvőbb, első problémája a forrás. Milyen módon bizonyíthatja azt, hogy a háborúk és a népirtások során tomboló agresszió milyen apró, gyakran szinte figyelemre sem méltatott búvópatakokból táplálkozik? Számára nem a biológiai, fejlődéstani alapok a fontosak, hanem a felszínre törés és visszaszorítás konkrét körülményeinek tanulmányozása. Ahhoz a pszichológusi nézethez vonzódik, amely szerint az agresszív ösztön reaktív formában, tényleges vagy vélt félelmek miatti frusztráció nyomán jön a felszínre, gyakran identitásformáló szereppel. Ez az identitás lehet nem specifikus, osztály- vagy csoportspecifikus, generációs vagy etnikai-nemzeti meghatározottságú. A párbajozó férfi, a hazafias pátosszal és/vagy demagógiával érvelő politikus, a tollát vitriolba mártó újságíró, a mások gyengeségeit kigúnyoló karikaturista, a harcos szüfrazsett, a radikális szakszervezeti aktivista, a csapatát és annak sztárjait istenítő, az ellenfelet a pokolba kívánó szurkoló agresszivitása mind egy tőről fakad: egy adott szituációra reagálva sokfajta lojalitásuk, kötődéseik halmazából egy elemet kiragadva, azt minden mást elhomályosítva képviselik. Ez az agresszivitás azonban egyáltalán nem szükségszerűen általánosan destruktív, könnyen lehet, hogy hosszabb távon az adott mikro- vagy makrotársadalom destabilizálása helyett konszolidálását, át- vagy újraépítését szolgálja. Harcos szüfrazsettek és feministák nélkül aligha valósult volna meg a

467 Peter Gay: *Freud for Historians*, New York, Oxford University Press, 1985.

női emancipáció, radikális szakszervezeti aktivisták és demagóg szocialista politikusok és forradalmárok nélkül aligha formálódtak volna ki a modern szociálpolitika (napjainkban lehanyatló) intézményei. A konstruktív és destruktív elemek persze (és ezek felfejtésében van nehéz, de rendkívül érdekes szerepe a történésznek) alig szétválaszthatóan keverednek az agressziót gyakorló személyt vagy csoportot motiváló tényezők között. A szélsőséges destruktivitás művészi vagy tudományos teljesítményben is szublimálódhat. Akárcsak a szeretet és leginkább a szerelem, a gyűlölet hajtotta agresszió is egyszerre nyithat meg a mennyország legfényesebb vidékeire és a pokol legfertelmesebb mélységeibe vezető utakat. Jól tudjuk ezt irodalmi-művészeti élményeinkből (gondoljunk Ady Héja-nász az avaron című versére), társadalmi, családi vulgárpszichológiai tapasztalatainkból (se vele, se nélküle), de ritkábban alkalmazzuk történelemről, politikáról gondolkodva.

Pedig a józan történeti elemzéshez nem árt, ha figyelünk arra a művészek és pszichológusok által oly sokszor megfogalmazott megfigyelésre, amely szerint a tiszta agresszió legalább olyan ritka, mint a tiszta szeretet. Szépen fogalmazta meg ezt például Heine, amikor édes kegyetlenségről, kegyetlen gyengédségről vagy kéjes bosszúról ír. Ide kapcsolódik a különféle egyházakhoz tartozó, számos hívő ember nagy kérdése is: miért tűrik a szerető, jóságos Isten és prófétái az emberek szenvedéseit?

Gyűlölet és bűnbakkeresés

Látszólag igen távol kerültünk a 20—21. századi Magyarországtól és a történészek szokásos vadászterületétől, itt az ideje, hogy a konkrétabb elemzés, a fő tézis felé forduljunk.

A gyűlölet egyik megjelenési formája a bűnbakkeresés. E könyv bevezetője részletesen elemzi a bűnbakok formáit, típusait. Emlékeztet arra, hogy a bűnbak számos formát ölthet: lehet egyén és csoport, politikai és/vagy társadalmi intézmény, eszme, gondolat vagy ideológia, s arra is, hogy a fogalom eredeti, bibliai értelmében szimbolikus tettről van szó: a köztudottan ártatlan állatra tudatosan ruházzák át a közösség bűnét, és így a valóban vétkeseket megszabadítják bűneik nyomasztó terhétől. A modern társadalmakban zajló bűnbakkeresés már abból indul ki, hogy a megtalált bűnbak valóban bűnös, és a bűnbak kijelölése, megbüntetése jogos. Igen termékeny táptalaj a bűnbakkereséshez az olyan helyzet, amikor a büntetőjogi, politikai és morális felelősség nem esik egybe: itt a jól kiválasztott bűnbak leegyszerűsíti a válaszadást. A modern bűnbak másik fontos funkciója az, hogy a kisebb vagy nagyobb közösségek kohézióját erősítheti. A közös gyűlölet ugyanis – amint azt szociálpszichológiai vizsgálódások bizonyítják – a közös szeretetnél is szorosabban képes összetartani kis és nagy csoportokat, a bűnbak segítheti a közösségek akcióképességének, mobilizálhatóságának fokozását.

A bűnbakkeresés persze korántsem a közép- és kelet-európai politikai gondolkodás és gyakorlat privilégiuma, és azt sem állíthatjuk, hogy ez a problémakör lenne a legfontosabb elem régiónk politikusainak, ideológusainak és politikai elemzőinek gondolkodásában. Ha azonban elfogadjuk a feltételezést, hogy a bűnbakkeresés elsősorban válsághelyzetek és kudarcok eredménye, talán nem alaptalan összefüggést keresni a közép- és kelet-európai térség súlyos 20. századi megpróbáltatásai, határokat, egyéni sorsokat, hivatalos politikai értékeket többször gyökeresen átalakító metamorfózisai, valamint politikai gondolkodásának a bűnbakkeresést előtérbe állító jellege között.

1989–1990 a legutóbbi ilyen időszak. A változásokat megélő, az évezred végére középkorúvá érő, régióbeli és a világ más tájain

élő kollégáival sokfelé ágazó kapcsolatokat ápoló értelmiségi (és persze az egész társadalom) olyan élményekben részesülhetett, amilyenekre neveltetése, iskoláztatása idején aligha számíthatott. Történelemmel foglalkozva ugyanis elég egyértelműnek tűnt, hogy – ha a történelemnek nincs is vége – a bipoláris világrendszer koordinátái által meghatározott intézményrendszer keretei között még számos generáció fog élni. A kétpólusú hidegháborús világ évtizedei sehol sem kedveztek az önkritikus szembenézésnek, inkább új gyűlölethullámokat váltottak ki. Nagymértékben leegyszerűsítve, de a lényeget talán nem eltorzítva, azt mondhatjuk, hogy e világ mindkét pólusán a félelem generálta gyűlölet volt a nagyhatalmi politika fő hajtóereje, és – mutatis mutandis – hasonló érzések formálták mindkét oldalon a belpolitika fő frontvonalait is. E légkör klasszikus értékű leírását a sajnos alkotóereje teljében elhunyt, de így is impozáns életművet maga mögött hagyott, a Bevezetőben már említett Richard Hofstadter adta először 1963-ban megjelent, a „paranoid" amerikai politikai stílusról írott munkájában.[468] Szellemesen indítja érvelését: „Bár az amerikai politikai életben ritkán jelentkeztek éles osztálykonfliktusok, nemegyszer került sor rendkívül haragos elmék összecsapására."[469] A paranoia klinikai pszichológiai fogalmát kölcsönzi e politikai stílus leírásához. Természetesen itt nem paranoiás betegek politikai szerepvállalásáról, hanem többé-kevésbé normális emberek világlátásáról és kifejezési módjáról van szó.

Noha mindkét típus hajlamos a túlzásokra, a gyanakvásra, a végletes agresszivitásra, a szélsőséges, grandiózus, apokaliptikus kifejezésmódra, a klinikai paranoiás az ellenséges, összeesküvésekkel teli világot kifejezetten saját maga ellen irányulónak tekinti, a paranoid stílus képviselője a nemzettel, kultúrával szembeni ellenségességet érzékel, amely nemcsak őt, hanem millió más embert is fenyeget. Nem saját magát tekinti egy személyére irányuló összeesküvés célpontjának, és ilyen értelemben racionálisabban és objektívabban jár el. Az a meggyőződése, hogy politikai szenvedélyének önzetlensége és hazafiassága miatt még egyértelműbben van igaza, és indokolt erkölcsi felháborodása.

468 Richard Hofstadter, *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays.* Chicago, The University of Chicago Press, 1979, 3–41.

469 Uo. 4.

A paranoid stílusú politikus (aki a jobboldalon ugyanúgy megtalálható, mint a baloldalon, sőt paranoid stílusú előadásmódja politikailag pozitív tartalmat is takarhat) nemzetét, ügyét, osztályát üldöző összeesküvőket keres – és talál – a hatalom legfőbb pozícióiban, tökéletes, minden részletre kiterjedő, egyértelmű magyarázatokat ad a bonyolult jelenségek, súlyos válságok okait firtató kérdésekre. Identitásának meghatározó eleme a (nem pusztán személyes) ellenségeire irányuló gyűlölet.

Az 1960-as évek elején író Hofstadter tapasztalatai szerint ez a magatartásforma inkább az ellenzéki, mint a hatalmon lévő amerikai politikusok sajátja, de újabban a gonosz birodalmára hivatkozó Reagan, valamint az ifjabb Bush a „lator országok" megfékezését célzó retorikájának és politikai cselekvésének is meghatározó része volt.

Ez a paranoid politikai retorika a 20. századi magyar politikai élettől sem volt idegen, s a rendszerváltás csillagórája után is fennmaradt, szoros összefüggésben azzal, hogy 1989–1990 hatalmas várakozásokat ébresztő fordulata sokakban nem csekély bizonytalanságot okozott, és megalapozatlan illúziókat ébresztett. A kijózanodás megdöbbentő, sokkoló hatású gyűlölethullámokat is keltett, amelyek akkor is igen veszélyesek, ha hatékonyan szervezett politikai erőhöz kapcsolódó, széles kisugárzású cselekvéshez csak alkalmilag vezettek. E gyűlöletbeszéd egyik fontos eleme az antiszemitizmus. Az utóbbi években több kötet és számos cikk dokumentálta, dokumentálja ezt a mai magyar politikai életet

figyelemmel kísérők számára túlzottan is jól ismert jelenséget.[470] Kevesebbet szoktunk beszélni a tudatlanság, a tájékozatlanság veszélyeiről, hiszen a holokausztot a középkori Nyugat-Európához kapcsoló vagy a fogalmat egyáltalán nem ismerő fiatalok könnyen válhatnak demagóg antiszemita populisták követőivé. Abban, hogy ez így történt, meggyőződésem szerint a kibeszélés, a németországihoz hasonló történészvita elmaradása fontos szerepet játszott. A kilencvenes évek első felében a zsidóság ismét bűnbakszerepet kaphatott, politikai cselekvésre mozgósítás nélkül, kis hatóerővel, de nagy hangerővel érvényesült a kényszerű okkeresés és a közös gyűlölködés közösségi kohézióteremtő funkciója.

Magyarországi viták a háborús felelősségről

A kétségtelenül múltorientált Magyarországon nem alakult ki széles körű vita az állam, a társadalom és a politikai elit felelősségéről a magyarországi zsidóság több mint kétharmadának elpusztításában való közreműködésért. 1947–1948-ban Bibó István kezdeményezni próbált ugyan egy össztársadalmi önvizsgálatot, de ez a pártállami keretek között nem bontakozhatott ki.[471] A szovjet rendszer évtizedeinek leegyszerűsítő „hivatalos" történetfelfogá-

470 Karsai László (szerk.): *Kirekesztők.* Budapest, Aura, 1992; Csepeli György–Örkény Antal (szerk.): *Gyűlölet és politika.* Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete-Friedrich Eben Alapítvány, Budapest, 2002; Gerő András (szerk.): *Antiszemita közbeszéd Magyarországon.* B'nai B'rith Első Budapesti Közösség, Budapest, 2001, 2002, 2004.

471 Bibó István nézeteiről legújabban lásd a Bibó István Szellemi Műhely kiadványait, különösen Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Argumentum Budapest, 2004; Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról.* Argumentum, Budapest, 2004. A Bibó-kutatás mai állásáról átfogó képet ad a *Rubicon* 2004/4. száma

sába sem épülhettek be a szaktudomány már akkor jelentős eredményei (Hanák Péter, Juhász Gyula, Karsai Elek, Lackó Miklós, Ránki György, Tilkovszky Loránt, Vörös Károly, később Borsányi György, Erényi Tibor, Glatz Ferenc és kollégáik munkái[472]). Legfeljebb kis konferenciákon, szakfolyóiratok hasábjain eshetett szó az antiszemita szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi gyökereiről Magyarországon. Politikai szónoklatok és tankönyvek sugallták, hogy a fasizmus rémtetteiért (amelynek a zsidóság is áldozatai közé tartozott) a népbíróságok által elítélt Szálasi és cinkosai voltak a felelősek, hatalomra kerülésük pedig a Horthy-rendszer elhibázott politikájának bűne.[473] Igen lényeges, ma ritkán emlegetett mozzanat volt az 1970-es évek közepén Száraz György[474] *Egy előítélet nyomában* című tanulmánya, amely – ilyen módon Bibó után először – azt vizsgálta, hogy milyen mélyen gyökereztek, gyökereznek a zsidósággal kapcsolatos előítéletek a magyar társadalomban, és miképpen függnek össze a magyar nacionalizmussal. Habár akkor ez a tanulmány nemcsak a magyar értelmiséget, hanem azon túlmenően csaknem az egész közvéleményt meg-

472 Romsics Ignác: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára,* Budapest, Osiris, 2003, 207–218.

473 A 20. századi magyar történelem kutatási problémáiról lásd Glatz Ferenc: A 20. század az 1945 utáni történetírásban. *Múltunk,* 1999/2, 223–230; az előadás vitája uo., 230–257; Schlett István: A magyar történelem a huszadik századi politikai gondolkodásban. *Századvég,* új folyam, 20. szám. Az 1989–1990 utáni magyar történettudomány kontinuitásának és diszkontinuitásának kérdéséről: Bence György: Átmenet és átmentés a humán tudományban. *BUKSZ* 1992. ősz, 348–356; Glatz Ferenc: Pozitív múltszemléletet! *História,* 1993/5–6, 2, 23. Egyik legújabb áttekintés a II. világháborúhoz kapcsolódó vitás kérdésekről: Magyarország és a II. világháború – kerekasztal-beszélgetés Krausz Tamás vezetésével Konok Péter, Sípos Péter, Ungváry Krisztián, Vargyai Gyula, Zeidler Miklós részvételével, *Eszmélet,* 61. szám, 4–26.

474 *Valóság,* 1975/8, majd kibővített formában, önálló könyvként: Magvető, Budapest, 1976.

mozgatta, a vita nem folytatódott, annak ellenére, hogy más, a tudományos élet szűkebb berkein belül maradó hatású publikációk is napvilágot láttak, némileg szélesebb körű érdeklődést azonban csak egy Hanák Péter szerkesztésében megjelent kötet[475] és Cseres Tibor, Ember Mária, Pilinszky János egyes írásai keltettek. Mindez különben egy olyan időszakban történt, amikor a Szovjetunióban és jó néhány más szocialista országban a zsidóságról csak az imperialista cionizmus elleni harc összefüggésében vagy a fasizmus áldozatainak gyűjtőfogalma alatt esett, eshetett szó.[476]

A rendszerváltás után, ideológiai-politikai korlátok híján, lett volna lehetőség szélesebb körű, az ítélkezés helyett a kritikus önvizsgálatot előtérbe állító, tisztázó vitára. Antall József, a rendszerváltás utáni első történész-kormányfő, aki komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a holokauszt áldozataira méltó módon emlékezzen a magyar társadalom, fontos szerepet kaphatott volna egy „történészvita" kibontakoztatásában. Erre azonban nem került sor. Vajon miért? A válaszkísérlet előtt röviden utalni szeretnék azokra a „keretfeltételekre", amelyek a holokauszt – mai kifejezéssel élve – „tematizálását" a rendszerváltást közvetlenül követő években meghatározták.

475 Hanák Péter: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon.* Gondolat, Budapest, 1984.

476 Vö. Randolph L. Braham: Anti-Semitism and the Holocaust in the Politics of East Central Europe. In Randolph L. Braham (ed.): *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe.* New York, Columbia University Press, 1994, 8: „Hungary's literary, artistic, and scholarly output on the Holocaust remained unrivaled in the Soviet Bloc."

Keretfeltételek 1990–1993

Öt ilyen feltételt tartok fontosnak. Első helyen említendő, hogy igen sok erőfeszítés történt – e tekintetben a Németh-kormány politikájának egyenes folytatásaként – a holokauszt áldozatai iránti hivatalos állami részvét kifejezésére. Az államfő és a miniszterelnök is részt vett a holokauszt áldozatainak a volt gettó területén emelt emlékműve felavatásán (1990. július 8.),[477] a belügyminiszter beszélt a zsidó mártírok Duna-parti emléktáblájának felavatásakor (1990. október 14.). Méltóságteljes volt az izraeli államfő fogadása (1991. június 11–17.) is, és számos egyéb hasonló gesztus történt, bár ünnepélyes bocsánatkérésre nem került sor.[478] A második tényező a kártérítéssel kapcsolatos, nagy jelentőségű, a magyar állam felelősségét egyértelműen kinyilvánító, kártérítést előíró 1992/XXXII. törvénycikk végrehajtása körüli huzavona, amely méltóságteljes elégtétel helyett sok-sok seb felszakításához, konfrontációkhoz vezetett.[479] A harmadik elem az, hogy bár igen jelentős eredmények születtek a magyarországi zsidó kulturális, oktatási intézmények újraélesztése terén, a Landeszmann György budapesti főrabbi 1993 eleji szerencsétlen kijelentései nyomán kialakuló vita[480] megmutatta, milyen érzékeny téma a zsidóság hozzájárulása a magyar kulturális örökséghez. A negyedik elem az elsősorban Kovács András kutatásaiból ismert latens antiszemitiz-

477 Antall József beszédét közölte az *Élet és Irodalom* 1990. július 17-i száma.

478 A légkör jellemzésére: Charles Hoffmann: *Grey Dawn. The Jews of Eastern Europe in the Post-Communist Era.* New York, Harper Collins, 1992, 55–118.

479 A témakört részletesen elemzi Peresztegi Ágnes Jóvátétel és kárpótlás Magyarországon 1945–2003. tanulmánya. In Molnár Judit (szerk.) *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 676–683.

480 Landeszmann György egy összefüggéseiből kiragadott, akkoriban gyakran hivatkozott kijelentése szerint a magyar kultúra a zsidóság hozzájárulása nélkül a fütyülős barackra és a bő gatyára szorítkozna. *Heti Magyarország,* 1993. február 26. A főrabbi lemondott, majd elhagyta az országot.

mus, amely egy tágabb körű xenofóbiába ágyazva, természetesen igen széles határok között mozogva, de a magyar lakosság 25–33 százalékát érinti.[481] Végül a nyílt antiszemita közbeszéd terjedése volt az ötödik tényező. Ez utóbbit gazdag irodalom dokumentálja, itt csak Csurka István 1990. január 14-ei, a kommunizmusért a zsidóságot felelősségre vonó rádiójegyzetére, és Csoóri Sándornak a magyarságot fenyegető „zsidó asszimilációs veszélyre" figyelmeztető, 1990. szeptemberi tanulmányára[482] emlékeztetnék.

A lehetséges okok

Miért is nem alakulhatott ki tehát az e tényezők által formált légkörben egy olyan vita, amely közvetve-közvetlenül gátolhatta volna a zsidóság ismételt bűnbakszerepbe kerülését? A választ keresve hadd idézzek először Antall Józsefnek 1991. március 19-én, az 1944-es német megszállás évfordulóján a Parlamentben elhangzott napirend előtti felszólalásából. A történész-kormányfő, aki, mint említettem, igen sokat tett annak érdekében, hogy a holokauszt áldozataira méltó módon emlékezzen a magyar társadalom, többek között a következőket mondta:

„...Magyarország évek óta háborúban állt, súlyos megpróbáltatások, törvényszegések, ha úgy tetszik, az emberi jogokkal, az emberiességgel ellentétes törvények voltak érvényben. De senki

481 A legfrissebb eredmények: Kovács András (szerk.): *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei.* A Szombat című folyóirat kiadása, Budapest, 2002. Az 1990-es évek első felével kapcsolatos kutatások összefoglalása: Uő. A latens antiszemitizmus mérése, www.mtapti.hu/mszt.11994/kovacs.htm. Továbbá uő, Antiszemitizmus Magyarországon az 1990-es években. In Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Új Mandátum, Budapest, 1999; Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon.* PolgArt, Budapest, 2005.

482 Nappali hold. *Hitel,* 1990. szeptember.

ne felejtse el azt, hogy ugyanakkor 1944. március 19-ig itt Európa legnagyobb zsidó közössége még életben volt. Ne felejtse el azt, hogy itt külföldi menekültek és hontalanok tízezrei még viszonylagos biztonságban éltek ... azok a politikai pártok, amelyek ma (1991-ben) itt vannak, azon politikai eszmék örökösének tekintik magukat, amelyek szembeszálltak a hitleri Németországgal, és amelyek egy parlamentáris demokrácia hitében voltak."[483]

E fontos tények leszögezésén túl azonban Antall csak nagyon áttételesen célzott arra, hogy mi történt itt az 1944. március 19-ét követő hónapokban. A keresztény (felső-)középosztály felelősségét (amely egy tisztázó igényű vita során bizonyára napirendre került volna) Antall nem akarta napirendre tűzni, mivel ő éppen ezt a réteget kívánta az új rendszer bázisának tekinteni és fő pillérévé tenni.

Az önvizsgálat elmaradásának másik oka véleményem szerint az lehetett, hogy a rendszerváltás gátszakadása újult erővel hozta felszínre Trianon problémáját. Magyarországon sem Trianon, sem 1945 után nem került sor őszinte, kollektív gyászra.[484] A gyász ugyanis azt jelenti, hogy valami visszafordíthatatlanul lezárult, véget ért, a múlt részévé lett. A tágabb értelemben vett magyar és közép- és kelet-európai jelen azonban a mai napig Trianonnal kezdődik. Trianon után nem lehetett temetni, sugallni kellett, hogy „lesz itt még magyar feltámadás". 1945 után sem került sor a „kibeszélésre", helyette részben az „uralkodó osztályok" leegyszerűsített felelőssé tétele, részben a problémák szőnyeg alá seprése volt inkább a jellemző hozzáállás. A II. világháborút követő 20–25 évben a nemzetközi trendekhez hasonlóan a magyar politika és közgondolkodás is viszonylag kevés figyelmet fordított a II.

483 *Országgyűlési Értesítő,* 1990–1994, 6759.

484 A kérdéskört doktori disszertációban elemezte Jeffrey S. Murer: *Pursuing the Familiar Foreigner: The Resurgence of Anti-Semitism and Nationalism in Hungary since 1989.* Doktori értekezés. Chicago, University of Illinois, 1999. (Kézirat)

világháború zsidó áldozataira, a zsidóság szenvedéstörténetének egyediségére, bár fontos adatfeltáró és forráskiadó tevékenység indult.[485] Nem könnyítette meg a tisztázó szembenézést a magyar zsidóság katasztrófájával az sem, hogy a szovjet rendszer „agitprop" retorikájában és tevékenységében gyakran egybecsúszott a „háborús bűnös" és az „osztályellenség" kategóriája.[486] A nagy nyilvánosság előtt évtizedekig arról sem esett elég szó, hogy miként jöhetett létre 1944. március 19. után egy olyan magyar közigazgatás, amely a deportálásokat ennyire hatékonyan tudta végrehajtani. A kommunizmus bukását követően, az 1990-es években szép számmal születtek ugyan Magyarországon az 1940-es évekkel, a zsidóság tragikus sorsával foglalkozó történészi munkák, többek között Hajdú Tibor, Karsai László, Molnár Judit, Sípos Péter, Stark Tamás, Szita Szabolcs művei, de a nagy politikai csatazaj elnyomta ezeknek a jelentős publikációknak a társadalmi visszhangját. Egy tisztességes, komoly „történészvita" kialakulását az is akadályozta, hogy a 1990-es évek elején a 20. századi magyar történelemmel kapcsolatos legfontosabb kérdéseket, tehát a Trianonnal és a holokauszttal kapcsolatos kérdőjelek megválaszolását a szélsőjobboldal mintegy kisajátította. Csurka István és pártja, a MIÉP a saját maga által felvetett, tagadhatatlanul igen fontos kérdésekre leegyszerűsített, szélsőségesen nacionalista, gyűlölettel teli antiszemita

485 Az áldozatok számával kapcsolatos kutatások történetének áttekintésére: Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1995. Az első, nagy jelentőségű forráskiadvány: *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon.* II. Szerk., bev. Karsai Elek. MIOK, Budapest, 1962. A holokauszt általános kutatástörténetére: Peter Novick: *The Holocaust in American Life.* Houghton Mifflin Company, Boston–New York, 1999; Karsai László: *Holokauszt.* Pannonica, Budapest, 2001. 7–17. Újabb vitákról: Dunai Péter: Egy áldozat gyereke mondja ... A „holokausztipar" ellentmondásos vitája és Németország. *Népszabadság,* 2001. február 24. 23.

486 Vö. Gerő András: Osztálygyűlöletbeszéd. In *Gyűlölet és politika, i. m.,* 58–69.

válaszokat adott, és így a témakörrel való foglalkozás egy időre sajátos módon némileg szalonképtelenné vált.[487]

A keresztény középosztály kritikájának elkerülése és a gyász hiányán kívül még egy harmadik oka is lehetett a széles társadalmi önvizsgálat elmaradásának. Az 1990-es évek elején az úgynevezett zsidókérdést sokan gyakran pártpolitikai szemszögből, egy bizonyos pártlogika szempontjai szerint vitatták meg: elsősorban a szélsőjobb perspektívájából a Magyar Demokrata Fórumot és általában a kormánykoalíciót „a keresztényekkel", míg a Szabad Demokraták Szövetségét és a Magyar Szocialista Pártot, valamint kisebb mértékben az akkori Fiatal Demokraták Szövetségét is „a zsidókkal" (nemegyszer a „kommunista zsidókkal") azonosítva. A közvélemény a parlamenti demokráciákban magától értetődő konfrontációkat – már akit ez egyáltalán érdekelt – nemegyszer „keresztény–zsidó konfliktusként" ítélte meg.

Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy a társadalmi közbeszéd egyes szegmenseiben most nem egy nemzeti (mint az I. világháború után), hanem inkább egy szociális trauma következtében a zsidóság ismét bűnbakszerepbe kerülhetett. A csökkenő GDP, a csökkenő reáljövedelmek, a fiatalok számára addig alig ismert munkanélküliség megjelenése, általában a szociális biztonság fokozódó veszélyeztetettsége magyarázatot igényelt.[488] Sokak számára nem volt érzékelhető érték a demokratikus politikai struk-

487 Kriza Borbála: Ellenségdiskurzusok: Csurka István retorikája. In *Gyűlölet és politika, i. m.,* 232–253. A gyűlöletbeszéd védelmének jellegzetes példája: Vasvári Erika: A gyűlölet védőbeszéde. *Magyar Fórum,* 16(2004)/1, 1.

488 A rendszerváltás utáni évek gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális problémáinak áttekintésére: Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László–Várnai Györgyi (szerk.): *Kormány a mérlegen.* Korridor. Politikai Kutatások Központja, Budapest, 1994. A kiinduló helyzet tényszerű összefoglalása: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport.* TÁRKI, Budapest, 1990.

túra, a jogállamiság és a piacgazdaság intézményeinek sikeres kiépítése, így nyerhetett teret a perspektíva nélküli keserűség és kiábrándultság, amely a bűnbakkeresés kiváló táptalaja.

Ki a felelős?

Befejezésül két gondolat. A 2009 nyarán elhunyt neves lengyel filozófus, Leszek Kolakowski figyelmeztetett arra, hogy az antiszemitizmus látszólag ártalmatlan, szétszórt eszmetöredékei valamilyen váratlan nagy, de akár kis erejű szikra hatására is gyilkos hatású robbanó eleggyé keveredhetnek össze.[489] A jelenre felelősen figyelő társadalomtudományi, történészi elemzéseknek – teszem hozzá – ugyanolyan figyelmet kell fordítaniuk az eszmetöredékek folyamatosságára, amelyek parazita élőlényekhez hasonlóan gyakran igen különböző táptalajokon élnek szívósan tovább, mint a szikrák egyedi jellegzetességeire. Bibó Istvánt segítségül híva:

„A közösségi hisztéria ... az egész közösség állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit. Ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázkódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kitevő hamis helyzet nem oldódik meg. Hiába pusztítunk el minden »gonosz« embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családanyákban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt

489 Idézi Kende Péter: *Röpirat a zsidókérdésről.* Magvető, Budapest, 1989, 146.

újból kitermeli a hisztéria őrültjeit, haszonélvezőit és hóhérlegényeit."[490]

Oknyomozásaink során célszerű mindig legalább annyira befelé, mint kifelé fordulnunk, hiszen akarva-akaratlanul is láncszemek lehetünk nemcsak a zsarnokság, hanem a gyűlölet láncában is. Nem másokról, magunkról szól ez a történet.

490 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In uő: *Válogatott tanulmányok,* I. 1935–1944, Magvető, Budapest, 1986, 376.

Az integráció az európai történészek szemével

Mikor kezdődik új korszak a történetírás és a történettudomány történetében? Politikatörténeti korszakhatárok, eszme-, társadalom-, művelődéstörténeti irányzatok adnak-e iránytűt a historiográfia, a történetírás története művelőinek kezébe? Milyen tényezők inspirálják új témák, új módszerek, új megközelítések alkalmazására a történészeket? Melyek lehetnek a történettudomány története periodizálásának fő szempontjai? Milyen kritériumok alapján határolhatók el egymástól a fő irányzatok? A körülbelül az első világháború óta önálló diszciplínának tekinthető historiográfia – más aldiszciplínákhoz hasonlóan – kialakította a maga fő rendező fogalmait s a kézikönyvek egységes véleménye szerint az 1820-as, 30-as években érik tudománnyá a történetírás, a határvonal Leopold von Ranke első nagy műveinek megjelenése. Ranke munkásságának négy nagy szemléleti alapelve: a törekvés a teljes objektivitásra, elvont fogalmak helyett a tények beszéltetése, a történeti események fejlődési sorba állításának tagadása, valamint a politika (leginkább a külpolitika) történetének primátusa a történeti élet

más területeivel szemben – a mai napig a historiográfiai kutatások viszonyítási pontjai. Rankétól az 1960-as, 70-es évek fordulójáig három irányzatról esett a legtöbb szó a szakterület irodalmában. Ezek a pozitivizmus, a historizmus és a marxizmus.[491] E kategóriákat gyakran alkalmazta a tágabb értelemben vett eszmetörténet, ideológiatörténet és az ideológiai irodalom is és nemegyszer feltételeztek szoros összefüggést politikai – ideológiai nézetek, történetfelfogás és történetírás között. Gyakori séma a pozitivizmus és liberalizmus, illetve a historizmus és konzervativizmus összekapcsolása, majd innen eggyel tovább lépve a kritizált, elutasított felfogás ideologikusnak, irányzatosnak, tudománytalannak minősítése. Egy Ranke-vonatkozású magyar példával szeretném ezt illusztrálni, Szekfű Gyula nagy hévvel kritizálta a magyar történetírásnak azt a pozitivista, liberális irányzatát, amely „politikai idealizmusa" alapján a magyar történet lényegének a szabadság érvényesülésének kérdését tünteti fel.[492] Várkonyi Ágnes nagyszabású pozitivizmuskönyvében pedig azt próbálja bizonyítani, hogy a historizmus végső soron konzervatív politikai érdekeket szolgált.[493]

Politikai és tudományos kérdések

Ez a rövid bevezető e tanulmány fő kérdését kívánta megalapozni: érzékelhetünk e bármilyen párhuzamosságot, összefüggést a leg-

491 A legújabb, minden eddigi hasonló vállalkozásnál szélesebb kitekintésű historiográfiai kézikönyv: D. R. Woolf (editor): *A Global Encyclopedia of Historical Writing.* I–II. Garland Publishing, Inc. New York–London,1998. A problémakör magyar nyelvű áttekintésére: Pók Attila: Témaválasztás és módszer a historiográfiában. *Történelmi Szemle,* 1987–88/2, 227–236.

492 Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In Hóman Bálint(szerk.): *A magyar történetírás új útjai.* Budapest, 1931. 395–444.

493 R.Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban, I–II.* Budapest, 1973.

utóbbi két-három évtized európai általános politikai tendenciái és az európai történettudomány alakulása között? Mit is tekinthetünk tehát a *politika* fő fordulatainak és melyek a történet*tudomány* új kérdésfeltevései és válaszai? A második kérdést elegánsabban és szakszerűbben fogalmazva: miben áll (ha lezajlott ilyen) a történettudomány paradigmaváltása? Az európai *politika* legutóbbi főbb fordulatai frissen élnek nemzeti emlékezetünkben és hatnak mindennapjainkra: a kommunizmus s ebből következően az Európát megosztó kétpólusú világrendszer összeomlása, evvel párhuzamosan a nemzeti és vallási kisebbségek emancipálódása, érdekvédelmi törekvéseik erősödése, az európai integráció folyamatának kibontakozása, a környezetvédelem problémáinak előtérbe nyomulása.

A *történettudományban* Gyáni Gábor szavaival: „Azóta, hogy a 19. század első évtizedeiben Wilhelm von Humboldt és Leopold von Ranke – egyébként máig érvényes módon – lerakta a professzionális történetírás diszciplináris alapkövét, semmi sem rengette meg oly elementáris erővel a történeti megismerés akkoriban kanonizált gyakorlatát, mint teszi napjainkban a posztmodern."[494] Gyáni Gábor rögtön hozzáteszi, hogy koherens, paradigmaértékű elméletről nem beszélhetünk, a változás mégis korszakos. Elsősorban Foucault gondolatai tükröződnek abban, hogy a posztmodern szemlélet tagadja a szerves, természetes átmenetet múlt és jelen között. Ebből azonban nem arra következtet, hogy a múlttal nem is érdemes foglalkozni, hanem arra, hogy eredetkeresés, a folytonosság kimutatása helyett genealógiai perspektívából kell vizsgálni a múltat. Ez utóbbi azt jelenti, hogy nem egyenes fejlődési vonalat dokumentálunk, hanem véletlen eseményeket regisztrálunk. A „homogenizált és folytonos" múlt helyére a heterogén és folyamatosságot nélkülöző történelem kerül.[495] A múlt széttördelése, a

494 Gyáni Gábor: A posztmodern esete a történetírással. *Alföld,* 2003. február 88.
495 *I. m.* 90.

tudatos „dekontextualizáció" a történész számára persze igencsak veszélyesnek tűnő módszer, hiszen éppen a mindenkori kontextus rekonstrukciója és megjelenítése hagyományaink szerint a történész hivatása. Így formálódik a nemzeti múlt mérvadó, meghatározó elbeszélése (master narrative), amely rendet teremt a múlt számtalan ismert és ismeretlen eleme között. Erre az elbeszélésre épül rá azután az újabban olyannyira kutatott és a történettudománytól meglehetősen független életet élő kollektív emlékezet. A posztmodern történetelmélet (Foucault, Hayden White, és leginkább Ankersmit) egyértelműen megkérdőjelezi a master narrative lehetőségét. A múltról sokféle történet képzelhető el, a történész ugyanis a jelenben konstruálja a fennmaradt nyomok alapján a tényeket. A konstrukciónak az így értelmezett tényfeltárással egyenértékű eleme a nyelvi megjelenítés. „Semmi sem szól tehát amellett, hogy feltételezzük elemi tények létezését, hiszen a történeti tényt az elmélet és a kontextus szüli, ami így puszta absztrakció."[496] Itt és most nem arra törekszünk, hogy a posztmodern felfogást értékeljük, csak azt kérdezzük, hogy tükröződik-e az újabb Európa-történetekben?

Az Európa-történeti nemzetközi könyvpiacot áttekintve öt típus megkülönböztetése látszik célszerűnek:

- a hagyományos állam- és nemzetcentrikus könyvsorozatok,
- „dekontextualizációs" és „dekonstrukciós" posztmodern tendenciákat tükröző tematikus sorozatok,
- az egy történész által írott, az újabb szakmai és politikai fejleményeket többé-kevésbé tükröző művek,
- az Európa-tudat vagy európai történeti tudat mibenlétét, genezisét és perspektíváit elemző kiadványok, végül pedig
- az „összeurópai" használatra szánt Európa-történeti tankönyvek és az Európa-történet középiskolai tanításával kapcsolatos szakirodalom.

496 *I. m.* 95.

Hagyományos megközelítések

A mai napig sok egyetemen forgatják a sokkötetes Európa-történeti kézikönyveket,[497] amelyek ugyan néha egyetemes vagy világtörténet címet viselnek, de ezekben az esetekben is lényegében kontinensünk történetére koncentrálnak. A nemzetek és államok szerinti szerkezetet néhány „nemzetközi kapcsolatok története" és szűkszavú gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti fejezet színesíti. Szakmai színvonaluk változó, kiadásonként szerény mértékben átdolgozott alapszövegeik sok évtizedesek. Legtöbbjük nem reflektál az 1989–90 utáni időszak problémáira és a történettudomány újabb irányzataira.

A sok részlet szintézisei

A második alaptípus legfontosabb példájaként két német könyvsorozat hozható fel: a Fischer Verlag és a Beck Verlag egyenként 10–15 íves tematikus kismonográfiái az európai történelem legkülönbözőbb vonatkozásairól. Fischer 1996 óta a tervezett 65-ből 29 kötetet publikált, Beck 1993 óta 21 kötetet jelentetett meg és további kb. húszat tervez.[498] Mindkét kiadó más kiadókkal együtt-

497 Például: *The Fontana History of Europe (400–1945)* 16 vols. General editor J. H. Plumbs. London,1968–; *A General History of Europe from the Decline of the Ancient World to 1945.* 11 vols. General editor: Denys Hay. London, 1968–; Fischer Weltgeschichte 36 Bände. Frankfurt am Main, 1966–1983.

498 *A Fischer Verlag Wolfgang Benz szerkesztette sorozatában (Europäische Geschichte) eddig megjelent kötetek:*
Gerold Ambrosius: *Wirtschaftsraum Europa. Vom Ende der Nationalökonomien* (1996); Jerzy W. Borejsza: *Schulen des Hasses. Faschistische Systeme in Europa* (1999); Claude Carozzi: *Weltuntergang und Seelenheil. Apokalyptische Visionen im Mittelalter* (1996); Christopher Charle: *Vordenker der Moderne. Die Intellektuellen im 19. Jahrhundert* (1996); Werner Dahlheim: *An der Wiege Europas. Stadtische Freiheit im antiken Rom* (2000); Richard van Dülmen: *Die Entdeckung des Individuums. 1500–1800* (1997); Chen Feng: *Die Entdeckung des Westens. Chinas erste Botschafter in Europa 1866–1894* (2000); Patrick J. Geary: Europäische Völker im *frühen Mittelalter. Zur Legende vom Werden der Nationen* (2002); Lucian Hölscher: *Die Entdeckung der Zukunft* (1999); Jerzy Holzer: *Der Kommunismus in Europa. Politische Bewegung und Herrschaftssystem* (1998); Calixte Hudemann-Simon: *Die Eroberung der Gesundheit 1750–1900* (2000); Victor Karady: *Gewalterfahrung und Utopie. Juden in der europäischen Moderne* (1999); Ulrich Linse: *Geisterseher und Wunderwirker. Heilssuche im Industriezeitalter* (1996); Kaspar Maase: *Grenzenloses Vergnügen. Der Aufstieg der Massenkultur 1850–1970* (1997); Christoph Markschies: *Zwischen den Welten wandern. Strukturen des antiken Christentums* (1997; Leah Otis-Cour: *Lust und Liebe. Geschichte der Partnerbeziehungen im Mittelalter* (2000); Toni Pierenkemper: *Umstrittene Revolutionen. Die Industrialisierung im 19. Jahrhundert* (1996); Ronnie Po-chia Hsia: *Gegenreformation. Die Welt der katholischen Erneuerung 1540–1770* (1998); Lutz Raphael: *Recht und Ordnung. Herrschaft durch Verwaltung im 19. Jahrhundert* (2000); Rolf E. Reichardt: *Das Blut der Freiheit. Französische Revolution und demokratische Kultur* (1998); Martin Rheinheimer: *Arme, Bettler und Vaganten. Überleben in der Not 1450–1850* (2000); Saskia Sassen: *Migranten, Siedler, Flüchtlinge. Von der Massenauswanderung zur Festung Europa* (1996); Claudia Schnurmann: *Europa trifft Amerika. Atlantische Wirtschaft in der frühen Neuzeit 1492–1783* (1998); Fred E. Schrader: *Die Formierung der bürgerlichen Gesellschaft 1550–1850* (1996); Helga Schultz: *Handwerker, Kaufleute, Bankiers. Wirtschaftsgeschichte Europas 1500–1800* (1997); Peter G. Stein: *Römisches Recht und Europa. Die Geschichte einer Rechtskultur* (1996); Ulla Wikander: *Von der Magd zur Angestellten. Macht, Geschlecht und Arbeitsteilung 1789–1950* (1998); Bernhard Zimmermann: *Europa und die griechische Tragödie. Vom kultischen Spiel zum Theater der Gegenwart* (2000); Clemens Zimmermann: *Die Zeit der Metropolen. Urbanisierung und Grossstadtentwicklung* (1996)
A Beck Verlag Jacques Le Goff szerkesztette sorozatában (Europa bauen) eddig megjelent kötetek:
Massimo Livi Bacci: *Europa und seine Menschen. Eine Bevölkerungsgeschichte* (1999); Klaus J. Bade: *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (2000); Wolfgang Behringer (ed.): *Europa. Ein historisches Lesebuch* (1999); Leonardo Benevolo: *Die Stadt in der europäischen Geschichte* (1999); Gisela Bock: *Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (2000); Peter Brown: *Die Entstehung des christlichen Europa* (1999); Peter Burke: *Die europäische Renaissance. Zentren und Peripherien* (1998); Franco Cardini: *Europa und der Islam. Geschichte eines Missverständnisses* (2000); Umberto Eco: *Die Suche nach der vollkommenen Sprache* (1995); Josep Fontana: *Europa im Spiegel* (1995); Aaron J. Gurjewitsch: *Das Individuum*

működve több nyelven jelenteti meg a munkákat. Az összterjedelmet nézve ezek a sorozatok túltesznek az első típushoz tartozó, még ma is gyakran utánnyomott szintéziseken, de a szerkesztési elvekre igencsak hatottak a posztmodern gondolatok és korunk politikai problémái. A Fischer Kiadó részletesen kifejtett szerkesztői hitvallása szerint csak Európa-történet*ek* írhatók meg: *egyes korszakokban* a történeti élet *egyes területeinek* (demográfia, vallás, gazdaság, politika, kultúra, mindennapi élet stb.) *egyes társadalmi csoportok*ra vonatkoztatott történetei. Ha csak 10 korszakból, a történeti élet 10 területéből és 10 társadalmi csoportból indulunk ki (végletes példaként az Ibériai-félsziget római rabszolgatartó gazdasága a késő antikvitás idején témától a német protestáns nők vallási élete a huszadik században témáig) akkor is sok ezer a lehetséges témák száma. Ezeket a szerkesztői elvek szerint mindenkori aktuális, a jelen problémáiból kiinduló kérdések és pragmatikus szempontok korlátozzák néhány tucatra. A Beck-sorozat kötetei kissé nagyobb terjedelműek, több esetben más célra készült szöveget vesznek át (pl. Eco, Gurevics), de a szerkesztői elképzelések hasonlóak, a két sorozat kötetei számos esetben észrevétlenül felcserélhetőek lennének, így nem alaptalan néhány, a kettőt együttesen értékelő megjegyzés. A szerkesztői koncepciókban világosan tükröződik a posztmodern „dekonstrukciós" igény

im europäischen Mittelalter (1994); Ulrich Im Hof: *Das Europa der Aufklärung* (1995); Klaus-Jürgen Matz: *Europa-Chronik. Daten europäischer Geschichte von der Antike bis zur Gegenwart* (1999); Michel Mollat du Jourdin: *Europa und das Meer* (1993); Massimo Montenari: *Der Hunger und der Oberfluß. Kulturgeschichte der Ernährung in Europa* (1999); Robert I. Moore: *Die erste europäische Evolution. Gesellschaft und Kultur im Hochmittelalter* (2001); René Rémond: *Religion und Gesellschaft in Europa. Von 1789 bis zur Gegenwart* (2000); Werner Rösener: *Die Bauern in der europäischen Geschichte* (1993); Paolo Rossi: *Die Geburt der modernen Wissenschaft in Europa* (1997); Hagen Schulze: *Staat und Nation in der europäischen Geschichte* (1999); Charles Tilly: *Die europäischen Revolutionen* (1999);

és ugyanakkor az utóbbi évtizedek történetírására jellemző látókörbővülés (nemek, mentalitások, különböző kisebbségi csoportok, természeti környezet története), a témaválasztások gyakran rímelnek napjaink legaktuálisabb kérdéseire (kommunizmus összeomlása, szociális ellátás, migráció stb.). A lehetséges történetek közül ugyanakkor látványosan hiányzik az, ami a hagyományos összefoglalók lényege: a diplomácia, a nagyhatalmi politikai kapcsolatok, a háborúk és békerendezések története. A meghirdetett igény ellenére kevés figyelmet kap Európa középső és keleti része. Számos kötetre jellemző a társadalomtudományos megközelítés: sok elméleti fejtegetés, száraz általánosítás. Ritkán alkalmazzák azt a mikrotörténeti módszert, amellyel Carlo Ginzburg, Natalie Zeman Davis vagy Emmanuel Le Roy Ladurie munkáiban találkozunk.

Egyszemélyes vállalkozások

A harmadik típus az egyszerzős, egykötetes Európa-történet, amelynek legfontosabb, legsikeresebb példája Norman Daviesnek a közelmúltban magyarul is megjelent összefoglalója.[499] Igen nehéz műfajról van szó: a szerző szeme előtt munkája során olyan mesterművek lebegtek, mint Fernand Braudel, William McNeil és Immanuel Wallerstein szintézisei.[500] Davies szakmai hírnevét elsősorban Lengyelország történetével kapcsolatos műveivel szerez-

499 Norman Davies: *Europe. A History.* Oxford University Press, 1996. Magyarul: *Európa története.* Budapest, 2001.

500 Fernand Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* Paris, 1949. Magyarul: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* Budapest, 1996; William McNeil: *The Rise of the West: A History of the Human Community.* Chicago, 1963; Immanuel Wallerstein: *The Modern World System.* New York, 1974.

te, így – a hasonló igényű könyvek között üdítő kivételként – nagy figyelmet fordít az Európán belüli kelet-nyugati „törésvonalakra", a keleti területek, így az oszmán-török birodalom európai hódításai, Oroszország és a Habsburg Birodalom keleti tartományai történetére. Davies sajátos módon egyesíti a klasszikus narratívát a posztmodern szemlélettel. A tartalomjegyzék első látásra (különös tekintettel a latin és görög fejezetcímekre) a leghagyományosabb összefoglalót ígéri. Rövid lapozgatás után azonban kitárulkozik a mű lenyűgöző gazdagsága, sok eszközt hasznosító, kivételes megjelenítő képessége. Legérdekesebbek a keretes szövegek (kb. 300 1–3 flekkes írás), amelyek az általános elbeszélés egy-egy kisebb elemét bontják ki. Ahhoz hasonlítható ez a módszer, mint amikor a széles horizontról egy kis részletre összpontosít a fényképezőgép lencséje. A másik eszköz ennek éppen az ellenkezője: tizenkét konkrét eseményből kiindulva egy-egy korszak alapkérdéseiről széles összefüggésekben elhelyezve ad nagy ívű elemzést, nem takarékoskodva társadalombölcseleti és erkölcsi szempontok érvényesítésével sem. A főszöveg szokatlanul nagy teret ad a legtágabb értelemben vett művelődéstörténetnek, de gondosan áttekinti a nagypolitika eseményeit, az államok és nemzetek egymás közötti kapcsolatainak történetét is. Számtalan máshol nem fellelhető táblázat, diagram és térkép egészíti ki a munkát. Ennek ellenére, éppen túlburjánzó anyaggazdagsága miatt nem javasolnám tankönyvnek, de annál inkább kiegészítő olvasmánynak.

Davieshez hasonló igénnyel lépett fel a német Michael Salewski.[501] Azt adja, amit a mű alcíme (Államok és nemzetek az antikvitástól napjainkig) ígér, a leghagyományosabb politikatörténetet, mintha semmit sem érzékelne szakmánk újabb fejleményeiből. Az ő figyelme is kiterjed Európa keleti felére, de a Balkán, Bizánc és

501 Michael Salewski: *Geschichte Europas. Staaten und Nationen von der Antike bis zur Gegenwart.* Beck, München, 2000.

az Oszmán-török Birodalom világa nem épül be szervesen az elbeszélésbe és Daviestől eltérően egyáltalán nem fordít figyelmet Európa és más kontinensek kapcsolataira sem.

Igen jól sikerült, kis terjedelmű, fiataloknak szánt, a posztmodernnel ellentétes, határozott felfogású Európa-történeti összefoglalót készített a neves francia középkorkutató, Jacques Le Goff.[502] Olvasmányosan megírt esszéje számos politika-, gazdaság-, társadalom-, de leginkább művelődéstörténeti ténnyel támasztja alá a mai politikai retorikában gyakran használt tételt a „sokféleség egységéről" Európa múltjában és jelenében. Le Goff „mesternarratívája" szerint Európa története az elhatárolódások és keveredések periodikus ismétlődése, melyek eredményeként, eredőjeként formálódott, formálódik ki az európai kulturális és mentalitásbeli közösség, közös identitás. A legfontosabb vallás- és művelődéstörténeti irányzatokat és általában a meghatározó történeti folyamatokat (különösen a reformációt, a barokkot és a felvilágosodást, de az iparosodást is) összeurópai jelenségekként írja le. Rendkívül szokatlan, de felfogásából logikusan következik, hogy nemcsak a kiemelkedő teljesítményeket, hanem a bűnöket és katasztrófákat is „európaizálja". Így a rasszista antiszemitizmust, sőt a holokausztot is az európai történelem legszégyenletesebb elemeként írja le. Arra figyelmeztet, hogy a sikeres közös európai jövő feltétele az emlékezés az európai bűnökre. Ritka ajánlat: európai megváltás a német nemzeti traumára. A kilencvenes évek nemzetközi viszonyait, az Európa globális befolyásának, jelentőségének csökkenésétől tartó aggodalmat tükrözi a mű végkicsengése, amely egy a nemzeti nacionalizmusokat felváltó európai közös identitás alapjaként értelmezi a közös történetet.

502 Jacques Le Goff: *La vielle Europe et la nôtre.* Paris, 1994. Németül: *Die Geschichte Europas.* Frankfurt, 1997.

Az európai történeti tudat hagyományai

A negyedik fő csoport az európai történeti tudat hagyományait vizsgáló munkák. Ezek közül egy vállalkozást emelnék ki. 1998 és 2000 között a neves német történész-történetfilozófus, Jörn Rüsen kezdeményezésére, a hamburgi Körber Alapítvány támogatásával hat 15–20 fős nemzetközi konferencia vizsgálta az európai történeti tudat mibenlétét és a formálódását befolyásoló tényezőket. Napirendre került történelem és emlékezet viszonya, a média szerepe, a történelemoktatás, a közgyűjtemények lehetőségei. A projekt valamennyi (a legtöbb európai kis és nagy nemzetet képviselő) résztvevője egyetértett abban, hogy a gazdasági és politikai integráció aligha lehet sikeres a kulturális szférában lezajló hasonló folyamatok nélkül. Jörn Rüsen szellemes megfogalmazása szerint a közös európai pénzhez hasonló „kulturális euróra" van szükség, amely az európai összetartozás érzés ragacsanyaga lehet. A Rüsen vezette szemináriumok érdekes témája volt az európai történeti tudat genezise: – hasonlítható-e a nemzettudatok oly sokat vizsgált keletkezéséhez? Az etnocentrikus megközelítés ugyanis három nagy alapelvre épül. Az első: a saját nemzeti történelem egyértelműen pozitív, normatív és ebből fakadóan a mások történetének negatív értékelése. Pontosabban: a pozitív értékelés kiterjed a barátokra, a negatív pedig az ellenfelekre és ellenségekre is. A második elem a „retrospektív teleológia", magyarul a saját közösség töretlen fejlődésének feltételezése a régmúlttól a távoli jövőig. Harmadszor: a történeti fejlődés középpontjában a saját nemzeti történelem áll, ehhez képest minden más másodlagos jelentőségű. Leírható-e hasonló módon az európai identitás, az európai történeti tudat? Az egyik lehetséges értelmezés szerint igen: ebben az esetben az etnikumot közös vagy közösnek tekintett politikai, jogi intézmények, filozófiai, irodalmi, művészeti és a legtágabb értelemben vett egyéb kulturális hagyományok helyettesítik. Nemcsak ilyen pozitív örökség tartozik azonban ide, hanem véres háborúk, konfliktusok és a terror különböző formái is. Nagy vitakérdés persze, hogy ezek a katasztrófák nem a nemzeti történetekhez sorolandók-e és Európa sokkal inkább a kiküszöbölésükért felelős? A vitákban a tragédiákat és sikereket egyaránt közös európai hagyománynak tekintő nézetek voltak többségben, de sokan hivatkoztak a mindennapi élet rituáléiban (zászlóhasználat, jelentősebb nemzeti és nemzetközi rendezvényeken európai „himnusz" eléneklése) markánsan megjelenő európaiság európai összetartozás-érzetet erősítő funkciójára. Az adott keretek között részletes érvelés helyett csak a projekt eddig megjelent három kötetének áttanulmányozását javasolhatom.[503] E témakör lezárásaként szintén csak utalni szeretnék az Európai Konvent történészek számára is igen fontos jelenlegi vitájára arról, hogy a kereszténység és egyáltalán Isten szerepeljen-e a kidolgozás alatt lévő, az egyszerűség kedvéért európai alkotmánynak nevezett európai uniós alapdokumentumban? Pontosabban: ennél is többről van szó: arról, hogy az európai egység eredetét a keresztény Európa egységére kell-e visszavezetni?[504]

503 Sharon Macdonald (ed.) *Approaches to European Historical Consciousness. Reflections and Provocations.* Eustory Series. Shaping European History, volume No. 1. Edition Körber Stiftung, Hamburg, 2000; Joke van der Leeuw-Roord (ed.): *History for Today and Tomorrow. What Does Europe Mean for School History?* Eustory Series. Shaping European History, volume No. 2, Edition Körber Stiftung, Hamburg, 2001; Attila Pók–Jörn Rüsen–Jutta Scherer (eds.): *European History: Challenges for a Common Future.* Eustory Series. Shaping European History, volume No. 3. Edition Körber Stiftung, Hamburg, 2002.

504 Buda Péter: Isten helye az unióban. *Népszabadság,* 2003. február 19. 10; Tarr Kálmán: Európa „lelki tartalma". *Népszabadság,* 2003. március 7. 10.

Az európai szellemű történelemoktatás lehetőségei

Az európai történeti tudat kérdése természetszerűen vezet át az ötödik kérdéskörhöz: a történelemoktatás szerepéhez az európai identitás alakításában. Itt is csak a viták jellegének érzékeltetésére kell korlátozódnunk. Az európai egység egyre táguló keretei között senki sem vonja kétségbe azt, hogy a történelemtanításnak – s általában az oktatásnak – meghatározó szerepe lehet az „európai polgárok" nevelésében. Abban is teljes ugyanakkor az egyetértés, hogy az oktatásügynek nemzetállami hatáskörben kell maradnia, Brüsszel ezen a területen akar legkevésbé beavatkozni a tagországok életébe. A problémával több neves intézmény foglalkozik, ezek közül legfontosabb a braunschweigi Georg Eckert Institut. Első megközelítésben nyilvánvalónak tűnik, hogy az európai közös hagyományokat előtérbe állító történelemtanítás jól segítheti Európa „összenövésének" folyamatát. Közelebbről nézve azonban bonyolultabb a helyzet. Mindenekelőtt: hol is vannak Európa határai? Történetileg nehezen tagadható például, hogy az európai közös identitás formálásának meghatározó eleme volt az Oszmán-török Birodalom terjeszkedése elleni harc. Ma azonban jó néhány millió török vendégmunkás gyermekei tanulnak német iskolákban, és Törökország kitartóan kopogtat az Európai Unió ajtaján. Javaslatokat kidolgozó konferenciákban és dokumentumokban nincs hiány, hasznos munkát végeznek a két- és többoldalú tankönyvegyeztetések, de a tapasztalatok szerint a történelemoktatás akkor a leghatékonyabb, ha középpontjában a nemzeti történelem áll.[505] Sikertelenek maradtak a sok nyelven publikált, soknemzetiségű szerzőgárda közreműködésével készült európai történelemtankönyvek.[506] Az európai horizontú oktatást nem az segíti, ha ilyen művekkel próbálják helyettesíteni a nemzetcentrikus tankönyveket, hanem inkább olyan munkák bevonása az oktatásba, amelyek az Európa-terveket, az európai egységgondolat történetét tekintik át.[507] A ma egyre gyorsulóbb ütemben zajló európai integrációs folyamat előtörténete lehet igazi európai stúdium és nem a vallási, politikai, szociális konfliktusokat a „pozitív" hagyományok mellett eltörpítő „semleges" Európa-történet.

505 Falk Pingel (Hrsg.): *Macht Europa Schule? Die Darstellung Europas in Schulbüchern der Europäischen Gemeinschaft.* Studien zur internationalen Schulbuchforschung. Schriftenreihe des Georg Eckert Instituts. Band 84. Frankfurt/Main, 1995.

A bevezetőben feltett kérdésre összegzően válaszolva: benyomásom szerint diszciplínánk elméleti-módszertani vitáit érzékeli, de globalizálódó jelenünk sürgető politikai-gazdasági problémáit jóval inkább tükrözi az itt röviden áttekintett Európa-történeti irodalom. A közelmúltban a Magyar Tudományos Akadémián Európa-történeti Kutatóközpont alakult. Befejezésül az új központ alapító vezetője, Glatz Ferenc gondolatát szeretném idézni az Európa-tanulmányok, leginkább Európa története tanulmányozásának értelméről, hasznáról: „A modern orvostudomány ma már fő feladatának a betegség megelőzését tekinti. A prevenciót. Szembefordulva azzal a hagyománnyal, amelyik az elhatalmasodott baj csillapítását, a beavatkozást tekintette feladatának. A modern orvostudomány már nem technokrata módon elképzelt biokémiai, biofizikai egységet lát az emberben, hanem élő, individuális lelki és biológiai életet élő szervezetet. Tanulni kell ebből a gondolkodásból. A társadalomtudományoknak fel kell nőniük. Erősödniük.

506 Jacques Aldebert et al.: *Europäisches Geschichtsbuch.* Stuttgart,1992.

507 Bóka Éva: *Az európai egységgondolat fejlődéstörténete.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001; Edwin van Dessel: *Európa úton. Az európai integráció története.* Budapest, 1997; Németh István: *Európa-tervek 1300–1945.* Visszapillantás a jövőbe. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001; Magne Angvik–Bodo von Borries (eds.) *Youth and History. A Comparative European Survey of Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents.* Edition Körber Stiftung, Hamburg, 2000.

Vizsgálniuk kell a társadalom valós folyamatait, állandóan jelezni a konfliktusforrásokat. Nemcsak hisztérikusan, ráolvasással vagy katonai-politikai gyógyszerekkel a lázkitöréseket csillapítani, hanem a gyulladás gócait politikai eszközökkel megszüntetni. Kutatók, politikusok együtt. S mindezt a források – a történelem – újratanulmányozásával kell kezdeni."[508]

508 Glatz Ferenc: Az európai történelem kérdőjelei. *História,* 2000/2, 9.

Magyar kulturális örökség és európai integráció

Az európai integrációs folyamat története a történettudomány valamennyi szakterülete művelőinek számtalan téma kidolgozására ad lehetőséget. Akár a nemzetek, népek sajátosságaira koncentrál, akár a kontinens egésze határozza meg a történész horizontját, vizsgálódásai rádöbbentik: nincs a történeti életnek olyan területe, amelyet ne befolyásoltak volna az integrációs törekvések. Akár birodalomépítésben, akár nemzetállamok lazább vagy szorosabb föderációinak létrehozásában, akár különböző típusú autonómiákat elfogadó centralizált állam keretein belül kerülnek felszínre ezek a törekvések, megkerülhetetlenül érintik a gazdasági, társadalmi, politikai élet és a kultúra minden elemét. Ha elfogadjuk Goethe útmutatását, amely szerint krónikát csak az ír, akinek fontos a jelen, talán nem indokolatlan, ha egy történész nemzeti sorsunk egyik döntő pillanatában, az Európai Unióhoz csatlakozásunk idején egy kissé a jövőbe is tekintve ír nemzeti kultúránk perspektíváiról az Európai Unióban.

Fogalmak

T. S. Eliot egyik egyszerűségével meggyőző, több mint fél évszázados meghatározása szerint a *kultúra* olyasvalami, ami érdemessé teszi az életet arra, hogy megéljük, „nem bizonyos tevékenységek merő összege, hanem életmód". Ebben az értelmezésben idetartozik épített vagy más formában tárgyiasult és természeti környezetünk, szellemi hagyományaink (a tudomány, a művészetek, az irodalom teljesítményei), a politikai kultúra, az emberi érintkezésformák világa. Mind a felvilágosodás gondolataira építő abszolutisztikus dinasztikus birodalmak, mind a huszadik századi modern diktatúrák cselekvőképességük, hatékonyságuk szempontjából súlyos veszélynek tekintették alattvalóik kulturális sokszínűségét. Mindezekkel szöges ellentétben, a közel fél évszázados, hazánkat most beépítő, Európa államait és népeit összefogó, egységépítő gazdasági, politikai folyamat egyik legfőbb célja a kontinens kulturális sokszínűségének védelme, amit a legfőbb cél, a béke megőrzése fontos feltételének tekintenek. Az Európai Unió alapvető programnyilatkozatait, működését vizsgálva nyilvánvaló: a kultúrában maradt meg a legtöbb nemzetállami és regionális szuverenitás, e területen érvényesül talán a legkövetkezetesebben a szubszidiaritás elve.

Bármilyen közkeletű, bármilyen gyakran használjuk, úgy érzem, hogy az *integráció* fogalmával kapcsolatban is szükség van egy bevezető, tisztázó megjegyzésre. Elsősorban az integrációval szembeni kritikus megnyilvánulásokban ugyanis gyakran összecsúszik a *globalizáció* és az integráció fogalma, pedig alapvetően különböző dolgokról van szó. A globalizáció hosszú távú, a kommunikációs lehetőségek rendkívüli kitágulásával összefüggő gazdasági, társadalmi és kulturális jelenségcsoport, az integráció nemzetállamok képviselőinek körültekintő érdekegyeztető tárgyalásaira alapozó

intézményépítési folyamat. Az integráció társadalmi, politikai kulturális hatásai nemegyszer mutathatnak ugyanabba az irányba, mint a globalizáció, a magyar kulturális örökség EU-beli sorsát latolgatva azonban feltétlenül elválasztandó a két jelenségcsoport.

A kultúra és az integráció mellett témánk kifejtéséhez célszerű meghatározni az európaiság, az *európai kultúra* egymásra rakódó rétegeit, a „nyugati civilizáció" gyökereit is. A történelem mélységesen mély kútjának legalján a közel-keleti zsidó múltra, e múlt mítoszaira rakódott le az egyéni szabadság győzelmét a kollektív szolgaság felett és a demokrácia diadalát a despotizmus felett képviselő görög-római antik kultúra. Ezt építi tovább a kereszténység, a humanizmus és a felvilágosodás gondolatvilága. Mindezek sajátos eredője az emberek eredendő egyenlőségének gondolata, a többség akaratának érvényesítése a kisebbség jogainak elfogadása mellett, az egyén függetlenségének, méltóságának, a társadalmi igazságosság és szolidaritás elveinek tisztelete. Az európai értékek kapcsán gyakran beszélünk az Európán belüli vallási, gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés törésvonalairól és nemegyszer azonosítják a közélet szereplői a nyugati civilizációt a határait gyakran változtató nyugat-európai kultúrával. A magyar kulturális örökségről gondolkodva különösen fontos, hogy ne kövessük el ezt a hibát: a törésvonalak keleti oldala is az európai civilizáció része.

Aggodalmak és remények

Az integrációs folyamat során érintett valamennyi nép és állam szembesül avval a kérdéssel, hogy a gazdasági, politikai egységesülés magával hozza-e a társadalmi-kulturális egységesülést is. Igen sarkítottan fogalmazva: vajon követi-e a közös pénz bevezetését előbb-utóbb teljesen homogenizált oktatási rendszerek, horribile dictu az angol nyelv mindent maga alá tipró térhódítása. E kérdést

az EU-hoz most csatlakozó országok közvéleménye számára szavahihetően válaszolja meg az EU jó néhány évtizedes tapasztalata. Az iskolarendszerek közelítése megkönnyítette a diákok és fiatal diplomás szakemberek mobilitását, anélkül, hogy a nemzeti kulturális intézményeket, a nemzeti nyelveket bármilyen fenyegetés érte volna. Ha nem egy országban végzett felmérések a középiskolás korosztály teljesítményének csökkenését, az anyanyelvi kultúra hanyatlását mutatják, ezért leginkább a nemzeti művelődési kormányzatok, a globalizációs folyamat egyes elemei, de legkevésbé az integráció tehető felelőssé.

Ez az általános megállapítás magyar perspektívából nézve azonban finomításra szorul. A magyar állam történetének legtöbb időszakában soknemzetiségű és sokvallású volt. E sokhitű és soknyelvű ország kulturális öröksége tehát különböző vallású és nemzetiségű lakóinak közös teljesítménye, mégis a magyar identitás meghatározója. A nemritkán változó államterületen a magyar állam, nép, nemzet állandóan formálódó, átalakuló fogalmak voltak, a nagyhatalmi pozíció periódusai ugyanúgy jelen vannak a kollektív emlékezetben, mint a kisnépi, kisállami, kisebbségi kiszolgáltatottság emléke, tapasztalata, hiszen a huszadik századi magyar létnek ez utóbbiak a meghatározó elemei.

Fontos magyar jellegzetesség az is, hogy a társadalom szerveződését, tagolódását, politikai (választói) magatartását a múlthoz és a kulturális örökséghez való viszony a munkamegosztáshoz, a vagyonhoz, a presztízshez hasonlóan vagy még erősebben meghatározta és határozza meg ma is. Ezt szem előtt tartva nem egyszerű arra a kérdésre válaszolni, hogy lehet-e a nemzeti kulturális örökség a napi politikai konfliktusokon túlnyúló össznemzeti és összállami érdekképviselet alapja? Az utóbbi évek tapasztalatai inkább azt mutatják, hogy a kulturális örökség egyes vonulatait az egyes politikai irányzatok egymással szembeállítva, átpolitizálva képviselik és néha még az elkülönített jobb-, illetve baloldali közszolgálati kulturális intézmények létesítésének gondolata is felmerül. Erre az érdekképviseletre EU-tagként pedig igen nagy szükségünk van, nem egyértelmű azonban, hogy a sikeres nemzeti érdekképviselethez szükséges konszenzus kiformálásában milyen szerepet kaphat a tágabb értelemben vett nemzeti kulturális örökség.

Magyarországon és a közép-kelet-európai régióban a kulturális elitnek hagyományosan nagy tekintélye, hatalma, befolyása volt a politikai folyamatokra. A rendszerváltás idején is ez volt a helyzet, az ezredfordulóra azonban a gazdasági elit vált meghatározóvá. Európai sikerünk fontos feltétele lehet, hogy erős, bázisaikat ténylegesen reprezentáló érdekképviseleti szervezetek révén a társadalom különböző rétegei, a kulturális, a politikai és a gazdasági elit különböző irányultságú csoportjai között higgadt kommunikációs fórumok működjenek. Ez alapvetően kulturális kérdés, hiszen a politikai kultúra része az oktatásban és a kollektív emlékezet mozgósítása során a tolerancia, empátia, befogadás, szolidaritás hagyományainak kiemelése, ugyanakkor a kirekesztés, türelmetlenség történelmi terheinek bevallása. Áthárítás helyett a közös felelősség keresésének előtérbe állítása segíti az Európán belüli érdekérvényesítést.

Siker, kudarc és kultúra

Történelmi tapasztalat, hogy a jelentős kulturális és kultúrpolitikai teljesítmények gyakran nem állnak feltétlen összefüggésben a gazdasági teljesítménnyel és a politikai erővel. Pontosabban: az épített kultúrához anyagi háttér kell, de a művészeti, irodalmi, egyes esetekben tudományos teljesítmény ösztönzője lehet a krízis kiváltotta beszorítottság vagy társadalmi-emberi élmény, tapasztalat is. Az előbbire lehet példa a Klebelsberg Kunó nevéhez fűződő 1920-as évekbeli magyar kultúrfölény politikája, az a sikeresen

végigvitt elképzelés, hogy a katonailag, területileg, gazdaságilag, politikailag hatalmas veszteségeket szenvedett ország a kultúra erőteljes állami támogatása révén támadjon új erőre. A hanyatlás élménye inspirálta jelentős művészeti-irodalmi teljesítményre a 19–20. század fordulójának „bécsi kertje" és „budapesti műhelye" talán a legjobb példa. A számos politikus és politikai gondolkodó, művész által érzékelt gazdasági, társadalmi, politikai válságjelenségek légkörében olyan igen széles körben ható művészi, tudósi, írói életművek születtek, hogy a mai napig hatalmas irodalom foglalkozik értelmezésükkel, magyarázatukkal.

Bár gyakran hajlamosak vagyunk elfeledkezni róla, modern kori történelmünk kritikus helyzeteiben politikai kultúránk is tudott értékes teljesítményeket felmutatni a nemzeti érdek megfogalmazása, következetes képviselete, a függetlenség, szuverenitás és a gazdasági-társadalmi modernizáció (haza és haladás) követelményeinek összehangolása, egyeztetése során. Számos példával szolgál erre a reformkor, a 19–20. század fordulójának „második reformnemzedéke" vagy az 1945–48 közötti időszak kiemelkedő személyiségei, 1956 forradalmárai és az 1989–90-es átmenet megtervezői és végrehajtói. Sikeresen szembesültek avval a mindenkori veszéllyel, hogy a szuverenitás kérdése háttérbe szoríthatja az alapvető gazdasági-társadalmi kérdések megvitatását. A „szélsőjobb" és a „szélsőbal" retorikája az abszolút függetlenség és önrendelkezés mítoszát, a szimbolikus politikát állítja szembe a mozgástér és kényszerpálya viszonyának felelős, sok nem látványos aprómunkát igénylő elemzésével.

Mindezeket az előzményeket végiggondolva meglepő, de talán nem teljesen megalapozatlan az a feltételezés, hogy az integráció keserű tapasztalatai vezethetnek nagy kulturális teljesítményekhez nemcsak az irodalom és művészetek, hanem a politikai kultúra területén is. Az EU egyeztető mechanizmusai a kőkemény érdekérvényesítési törekvésekkel párhuzamosan gyakorlandó empátiát

és toleranciát tanítanak. Egyenjogú tagként már nem egy mások által kidolgozott feltételrendszerhez kell alkalmazkodnunk, hanem együttesen, partnerként formálhatjuk nemzeti létünk keretfeltételeit.

Az Európai Unió, a világ gazdasági teljesítmény és politikai befolyás szerint második legerősebb hatalma polgáraiként ugyanakkor számíthatunk a magyar nagyhatalmi tudat bizonyos elemeinek újraébredésére. Abban az esetben ugyanis, ha bármilyen okból nagyon sokat késik a keleti bővítés folytatása a Balkán felé, a magyar politikai elit, a magyar értelmiség egyes köreiben újra felszínre csaphat a regionális felsőbbrendűség gondolata. Ennek fő táplálója lehet a megalapozott büszkeség az Európa globális kulturális vezető szerepét erősítő magyar hozzájárulásra zenénkkel, irodalmunkkal, művészeinkkel, tudományos teljesítményünkkel, épületeinkkel, köztereinkkel, megőrzött és ápolt természeti adottságainkkal. Arra kellene törekednünk, hogy ezt kiegészíthesse a büszkeség magatartáskultúránkra, politikai kultúránkra és így a kulturális teljesítményre hivatkozó patrióta büszkeség régiónk más népei megbántása nélkül erősítse nemzeti öntudatunkat.

Gyakorlati megfontolások

Az EU programnyilatkozatait és költségvetését felületesen tanulmányozva a kultúra munkásait nem kis aggodalom töltheti el: Maastricht (1992) előtt az alapszerződésekben nem szerepel a kultúra. Kizárólag az oktatásnak szentelnek figyelmet, de csak egy gazdasági tényező, a munkaerő képzése, mozgásának szabályozása szempontjából. A maastrichti szerződés IX. cím 128-as cikkelye (amely az 1999-es amszterdami szerződésben a 151. számot kapta) az európai értékközösség részeként „emeli be" a kultúrát az európai közösség tevékenységi területei közé s azóta is ez jelenti

az EU kulturális megmozdulásainak törvényes alapját. Három fő célt jelöl meg:

- a tagállamok kultúrái kibontakoztatásának elősegítését, nemzeti és regionális sokszínűségük tisztelete mellett előtérbe állítva a közös kulturális örökséget,
- a legújabb alkotó tevékenységek támogatását,
- a tagállamok egymás közötti, valamint harmadik országokkal és megfelelő nemzetközi szervezetekkel folytatott kulturális együttműködésének elősegítését.

A cikkely negyedik bekezdése szerint minden szintű politikai döntésnél tekintettel kell lenni a kulturális szempontokra. Evvel kapcsolatban szankciót nem jelölnek meg, így ez sokkal inkább ajánlás, mint kötelező jogszabály. A kultúra támogatása a szolidaritási elv megvalósulásának eleme, a közvetlenül ilyen célú pénzügyi ráfordítások azonban nem haladják meg az EU költségvetés egy-két tized százalékát. 1996 és 1999 között a Kaleidoscope, az Ariane és Raphael program, 2000 óta a Kultúra 2000 keretprogram nyújt lehetőséget közvetlenül kulturális támogatások elnyerésére és magyar perspektívából nézve e százalékosan csekély öszszegek is igencsak érdemlegesek.

A látszat azonban bizonyos fokig csal, mivel már Maastricht előtt különböző keretek között támogatott az Európai Bizottság könyvkiadási, múzeumfejlesztési, az építészeti örökség védelmét elősegítő programokat, a nyolcvanas évek elejétől rendszeresen kijelölték a Kultúra Európai Fővárosait, két évtizede zajlanak az Európai Kulturális Hónapok.

A legutóbbi „kodifikációs fordulópont" az Európai Parlament 2000. szeptember 5-i 2000/2323 határozata az Európai Unión belüli kulturális együttműködésről, amely – nyilván nem függetlenül az EU akkor beláthatóvá vált határidőn belüli bővítésétől – kiemeli, hogy a tág értelemben vett emberi identitás legalapvetőbb

pillére (bedrock) a kultúra. Hangsúlyozza, hogy az európai tudat, az európai identitás formálódásának fontos eleme a kontinens különböző kultúráinak kommunikációja és Európa az egész világ számára a kulturális viszonyítási pont, a mérce. Ebből levonja azt a gyakorlati következtetést, hogy az európai kultúra támogatandó „önmagában való érték" (asset in its own right), de elősegítheti a gazdasági fejlődést, a foglalkoztatást is.

Ezek a megfontolások tükröződnek abban a (Magyarországon elsősorban Zongor Attila publikációiból ismert) kialakult gyakorlatban, hogy mind az ún. transznacionális források, mind a Strukturális Alapok keretei között nyújtott nem közvetlenül kulturális célokra odaítélt támogatásokba igen sok kulturális elem építhető be. A témánkkal kapcsolatban rendkívül sok naprakész információt tartalmazó Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében (szerkesztette Éger György és Kiss J. László, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004) című kötet számos példát hoz fel arra, hogy görög, osztrák vagy francia pályázók milyen jelentős kulturális célok megvalósítására szereztek így forrásokat.

Az európai kultúra egyik legnagyobb német egyéniségét idéztem bevezetőmben, hadd idézzem befejezésül az európai művelődés egyik legnagyobb magyar személyisége, Eötvös József gondolatát.

„Nézetem szerint három ismertetőjelről ítélni meg különböző korszakok míveltségét, úgymint:

1. azon hatalom mennyiségéről, mellyel az ember az anyagi világ erői fölött bír,
2. arról, hogy a míveltség bizonyos foka mennyire általános az emberek között,
3. hogy mennyiben ismerik el és tartják tiszteletben az emberi méltóságot."

(*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* II. kötet, kiadja Ráth Mór, Pest 1871. 580.)

20. és 21. századi tapasztalataink alapján is mérvadó lehet ez a definíció. Az integráció során az ezekbe az irányokba mutató tudományos, művészeti, politikai kultúrával kapcsolatos teljesítményeink épülhetnek be az európai kulturális hagyományba és erősíthetik ugyanakkor nemzettudatunkat és arra épülő nemzeti cselekvési képességünket.

Elménk térképei
Kelet és Nyugat a rendszerváltás utáni Közép-Európában

„Amikor a történész azt kérdezi, hogy »miért szúrta le Brutus Caesart?«, akkor arra gondol, hogy »mit gondolt Brutus, ami miatt úgy döntött, hogy leszúrja Caesart«"
Robin G. Collingwood: A történelem eszméje
(Gondolat, Budapest, 1987, 427.)

A Német Birodalom összeomlása és a keletkezőben lévő ázsiai, afrikai és talán dél-amerikai nacionalizmusok hatására csak két nagyhatalom marad majd a világban, amely képes egymással szembeszegülni: az Egyesült Államok és Oroszország. A történelem és a földrajz törvényei folytán ez a két ország rá fog kényszerülni, hogy összemérje erejét akár katonai formában, akár a gazdaság és az ideológia terén. Ugyanezek a törvények azt is elkerülhetetlenné teszik majd, hogy mindkét hatalom Európa ellenségévé váljon. Végül éppily bizonyos az is, hogy előbb vagy utóbb mindkét hatalom szükségét érzi majd, hogy Európa egyetlen fennmaradó nagy nemzete, a német nép támogatását keresse.
Adolf Hitler, 1945, idézi John Lewis Giddis: We Now Know.
Rethinking Cold War History[509]

A tudományos világ folyamatos mozgásban van, akár a természettudományok, akár a társadalomtudományok, akár a bölcsészet területét nézzük. Az életnek ebben a szférájában már eltűnőben vannak az államhatárok. Keleten és Nyugaton immár egyaránt természetes, hogy a diákok egy félévet itt, egy másik félévet ott járnak egyetemre, ki-ki egyszerre dolgozik a világ különböző részein működő projektcsoportokban, a szerzők interneten érintkeznek a kiadókkal, vagy hogy papír használata nélkül adjuk le kézirătainkat különféle eldugott rejtekhelyeinkről. Amikor a kelet-közép-euró-

509 Clarendon Press, Oxford, 1997. 1.

pai értelmiségieknek az a nemzedéke, amelyhez én is tartozom – az úgynevezett *„hatvannyolcas nemzedék”*[510]– a hetvenes évek elején elkezdte a pályáját, egy ilyen életforma körülbelül annyira tűnt kivihetőnek, mint az, hogy valakinek a Holdon vagy a Marson legyen hétvégi háza. Pusztán tudományos és technikai szempontból szemlélve valóban reálisabbnak tűnt, hogy előbb-utóbb az élet valóban kiterjed e távoli bolygókra. A kérdés inkább csak az volt, vajon miféle útlevéllel és vízummal lehet majd odautazni és egyáltalán mennyire teszik ezt majd lehetővé a hidegháború kétpólusú világrendjének politikai feszültségei. Elménket ekkoriban két fő politikai tapasztalat formálta, mindkettő 1968-ban történt: a nyugati diáklázadások és Csehszlovákia szovjet megszállása.

Az alábbi dolgozatban egy olyan, látszólag egyszerű kérdéssel szeretnék foglalkozni, amely ugyanakkor – miként egyetlen csepp tengervíz tükrözi az óceán összetételét – a kelet- és közép-európai értelmiség gondolkodásának átalakulását ragadja meg: nevezetesen azt, miként változott meg Kelet és Nyugat fogalmainak tartalma az említett csoport elméjében.

A homogén Kelet szemben a homogén Nyugattal

Középiskolai és egyetemi diákéveink idején gondolkodásunkban – mind politikai, mind kulturális értelemben – egy kétpólusú világ élt, amely Keletre és Nyugatra oszlott. Általában Amerikát tekintettük a Nyugat élenjáró, vezető, meghatározó erejének, mind a Szovjetunióval való politikai és katonai szembenállása terén, mind gazdasági és technológiai fejlettség tekintetében, mind kulturális értelemben. A hivatalos nyugatellenes propaganda ugyancsak Amerikát állította a Nyugat középpontjába, csak a hangsúly volt

510 Vö. www.single-generation.de/kohorten/68er.htm

negatív: az amerikai imperializmus az ő szemükben az ellenség kvintesszenciája volt. A korai antisztálinista és reformkommunista ellenállás hasonlóan kevés figyelmet fordított arra, hogy különbséget tegyen Nyugat-Európa és az USA között. Számos képviselőjük kereste Nyugaton a szellemi ösztönzést, mivel a hivatalos marxista-leninista-sztálinista Új Hit (ahogyan Czesław Miłosz nevezte a hivatalos kommunista ideológiát) nem kínált elegendő tápot ezeknek az igényeknek. Az ötvenes és hatvanas években számos reformkommunista szemében – csakúgy, mint a hetvenes és nyolcvanas évek másként gondolkodói számára – az Amerika vezette Nyugat nem a magántulajdonra épülő társadalmi és politikai berendezkedés egyik lehetséges modelljét jelentette, hanem izgalmas szellemi ingerek pezsgő forrását. Azon, hogy Nyugat, nem az IBM-et, a GE-t, a nagy nemzetközi vállalatokat értettük, és nem is Adenauert, De Gaulle-t, Nixont, sőt, még csak nem is Kennedyt, hanem sokkal inkább olyan neveket, mint Polanski, Hemingway, Sartre, Simone de Beauvoir, Pasolini, Amerigo Tot, Adorno tanítványai, a Frankfurti Iskola, Marcuse, Fellini, Brigitte Bardot, Sophia Loren, Lawrence Olivier, Kerouac, Salinger *Zabhegyezőj*e, Steinbeck, Stanley Kubrick (különösen a *Mechanikus narancs*), azt, hogy Paszternak *Doktor Zsivágó*ja Nobel-díjat kapott, olyan híres musicaleket, mint a *Hair*, a *West Side Story*, vagy David Ojsztrahot és Leonard Bernsteint.[511]

Az értelmiségi berkeken kívül igen sokakat megfogott a Szabad Európa Rádió retorikája. Ennek nyomán egy olyan szabad és gazdag nyugat-európai életforma – a reálistól igen távol álló – képe alakult ki a gondolataikban, ahol minden sokkal jobb minőségű, mint keleten, és minden kifogástalanul működik. A csúcsminőségen a nyugati minőséget kellett érteni. A kelet-európai tömb kul-

511 Vö. Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években.* Noran, Budapest, 2003.

túra iránt kevésbé érdeklődő átlagpolgárai nem a politikai vagy a gazdasági rendszerrel azonosították „a Nyugatot"; figyelmük középpontjában inkább a fogyasztás állt: a Coca-Cola, a farmernadrág vagy a nyugati autók.

A hidegháború egész ideje alatt mind Moszkva és a helyi kommunista pártok külpolitikai stratégiái, mind pedig a legtöbb kommunista és antikommunista ellenzéki retorika arra az alapfeltevésre épült, hogy a helyi sajátosságoktól függetlenül a Nyugatot a legmagasabb szinten az Egyesült Államok képviseli, a Keletet pedig a Szovjetunió. A nemzetközi politikai élet és tapasztalat legfontosabb eseményei a szovjet–amerikai csúcstalálkozók voltak, ami azt mutatta, hogy az ezen a szinten hozott döntések valóban lényegében befolyásolják a világ egészének sorsát. Az USA vezette Nyugat szemében a Szovjetunió vezette Kelet volt „a másik", és viszont.

Ez annak ellenére is igaz volt, hogy rohamosan kezdtek megmutatkozni más nemzetközi törésvonalak is: a gyarmatbirodalmak felgyorsult felbomlása nyomán megjelent a világpolitika színpadán a Harmadik Világ, a szovjetek helyzetét pedig a kínai–orosz szembenállás gyengítette.

Keleti fenntartások a Nyugattal szemben a kétpólusú világban

Másfelől azonban a hidegháború korszakában mind a kommunista, mind az antikommunista értelmiség egy jó része meglehetős gyanakvással szemlélte a Nyugatot, amely – a háború okozta súlyos anyagi és emberéletbeli veszteségek ellenére – nem élte át azt a pusztítást, amelyet Kelet-Európa elszenvedett. Sokuk szemében – sokunk szemében – a Nyugat iránti hódolat mellett ott élt a vágyakozás a marxista-leninista módszer, a világ komplex jelenségeinek dialektikus, átfogó megértése iránt is.

Innen szeretném elindítani azt az érvelést, amely megkísérli elmagyarázni, hogy ez a kétpólusú világkép miként adta át a helyét az elménkben élő térkép fokozatos átrajzolásának. Amikor Czesław Miłosz 1951-ben kiadta a *Rabul ejtett értelem* című könyvét, negyvenéves volt és éppen akkor szakított a kommunista rendszerrel. A Módszer – érvelt – szinte bűvös vonzerőt gyakorol a mai emberre, mert – korábban példátlan módon – hangsúlyozza a jelenségek cseppfolyósságát és kölcsönös összefüggéseit. A Módszerben van valami rejtelmes is, de ez „csak növeli varázserejét."[512] Amikor a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején egyetemre jártam Budapesten, nagy divat volt a szellem világában visszanyúlni a „valódi", nem leninista és főként nem sztálinista Marxhoz (sokszor idéztük Marxnak azt a mondását, miszerint ő „nem marxista"), és igyekeztünk megérteni Lukácsot és Gramscit. Bár hódolattal adóztunk a Nyugat kultúrájának, Che Guevara is éppúgy imponált nekünk, újra felfedeztük Rosa Luxemburgot és tüntetéseket szerveztünk a görögországi diktatúra, valamint a Vietnamban harcoló amerikai imperialisták ellen. Ugyanakkor kétségtelenül rajongással töltöttek el a Metropolitan Operaházból származó felvételek ugyanúgy, mint a Beatles, a Rolling Stones és Tom Jones dalai vagy a Woodstockból érkező tudósítások. Gyilasz és Marcuse nehezen hozzáférhető műveit Paszternak, Szolzsenyicin, Orwell és Koestler könyveivel együtt adogattuk egymásnak. Az 1968-as események hatása alatt pedig sokan kezdtük azt hinni, hogy a modern világ valódi törésvonalai nem is annyira Kelet és Nyugat között húzódnak, mint inkább a különböző nemzedékek, Észak és Dél vagy, általánosabban, a hatalom birtokosai és a hatalomból kiszorultak között. Mi, a „hatvannyolcas értelmiségiek

512 Czesław Miłosz: *Captive Mind.* Vintage International Edition, New York, 1990. 51.

nemzedéke" őszintén hittünk abban, hogy „mire hatvannégy évesek leszünk",[513] megteremtjük az Új Világot.

Az örökkévalóság vége

A kétpólusú világrend frontvonalának mindkét oldalán jellemző volt, hogy a legtöbb befolyásos elme hitt e világrend örökkévalóságában; egészen 1968-ig. Természetesen az 1956-os magyarországi forradalom is erősen hatott a kelet- és közép-európai értelmiségiek gondolkodására és számos rabul ejtett elmét felszabadított, a hatvanas évek elejére azonban a düh és a csalódás helyét átvette a reménykedés. Kádár János pártfőtitkár 1961 decemberében kijelentette: „Aki nincs ellenünk, az velünk van."[514] Mivel az 1956-os események kétségen kívül bebizonyították, hogy a „rab nemzetek felszabadítását" ígérő eisenhoweri jelszó pusztán kampányretorika volt, nem pedig politikai akcióterv, a közép-európai értelmiségiek kezdték úgy gondolni, talán érdemes volna inkább reformok révén lakhatóvá tenni a kényszerűségből importált szovjetrendszert.

E remények java része szertefoszlott, amikor 1968-ban a szovjetek lerohanták Csehszlovákiát. A világnak ezen a táján ez az esemény legalább olyan mértékben formálta a gondolkodásunkat, mint a „nyugati" diákmozgalmak. Reményeink újabb hulláma Lengyelországgal volt kapcsolatos, de amikor 1981. december 13-án kihirdették a szükségállapotot, várakozásainkban ismét csalódnunk kellett. Az optimistábbak számára ugyanakkor az enyhülés hangulata ígéretesnek tűnt. Na de mit ígért?

513 Az ismert Beatles-szám szavaival.

514 *Népszabadság*, 1961. december 10. A kifejezés Méray Tibortól származik. Roger Gough: *A Good Comrade: Janos Kadar, Communism and Hungary*. I. B. Tauris, London–New York, 2006, 135.

A modernizáció ígérete

Számos kiemelkedő és nem túl kiemelkedő kelet- és közép-európai elmét már a 19. század óta valósággal rögeszmésen foglalkoztatott hazája és történelmi régiója elmaradottsága és fejletlensége. A változások nyomán nagy remények ébredtek bennünk, hogy végre talán utolérhetjük a Nyugatot. Az elmaradottságot tapasztalhattuk a politikai kultúra területén (képviseleti demokrácia, szekularizáció), a különféle gazdasági mutatókban (iparosodás szintje, egy főre eső GDP, az energia hatékony felhasználása, általános munkaerő-hatékonyság, közlekedés és távközlési hálózat stb.) és a kultúra területén (működő kulturális intézmények száma, írástudatlanság szintje, az alapszintű, közép- és felsőoktatásban részt vevő korcsoportok aránya stb.). A megosztott Lengyelország, a Habsburg-uralom alatt élő Csehország és Magyarország, valamint az oszmánok megszállta Balkán honszerető politikusainak és politikai gondolkodóinak egyik legalapvetőbb dilemmája az önrendelkezés és a modernizáció közötti egyensúly kérdése volt. Végül is – tisztán pragmatikus szempontból szemlélve a dolgot – egy nagyobb földrajzi és politikai egységben könnyebb lehet megbirkózni a modern közlekedési és távközlési rendszerekkel, sőt az élet bármely területének modernizálásával, mint kicsiny, egymással rivalizáló szuverén államok esetén. Másfelől azt is gyakran hangoztatták, hogy az elöregedett, premodern politikai és gazdasági struktúrák éppúgy útját állják a modernizációnak, mint a konzervatív, rugalmatlan nagy birodalmak megmerevedett társadalmi struktúrái. Ha sikerül is azonban lebontani ezeket az elaggott birodalmakat, és az új nemzetállamok valóban úgy döntenek, hogy jobban kedvükre van az együttműködés, mint a rivalizálás, még mindig előállhatott volna egy újabb dilemma: vajon a nyugati intézmények importálásával nem sodródik-e veszélybe a kisebb keleti államok integritása és kohéziója? Mindezekről a kérdésekről

remek áttekintést kínál a kiváló lengyel történész, Jerzy Jedlicky gondolatgazdag könyvében.[515] (Amit Jedlicky a lengyel értelmiségről ír, az kronológiai és földrajzi értelemben kitágítva egy jóval szélesebb körre is alkalmazható: a 19. századi lengyel értelmiség „úgy érezte, országa nem több, mint Európa egy szegény és elhanyagolt külvárosa, amely a metropolisz tövében megbújva az irigység, az ámulat és a gyanakvás vegyes érzelmeivel tekint arra."[516] A rabul ejtett elmék java része számára a szocializmus/kommunizmus azt ígérte (és ha rettenetes ár ellenében is, de minden jel szerint meg is adta), hogy egyfajta jóvátétel gyanánt átfogó modernizációt hoz létre: iparosítást, urbanizációt, mindenki számára könnyen elérhető közoktatást és egészségügyi ellátást. 1956, 1968, 1981, valamint a szovjet belpolitikáról és társadalmi életről érkező hírek (amelyeket a kommunistaellenes ellenzék és időnként antidogmatikus reformkommunisták szállítottak) segítettek megtörni a varázserőt, de a hivatalos kommunista program és eszmék elvetése nem mindig járt együtt új, használható alternatívák kidolgozásával.

A Közép-Európa-fogalom politikuma

A Kelet és Nyugat történelmi és politikai megfogalmazásainak kultúrtörténeti változásaiban a nyolcvanas évek újabb jelentős fejleményt hoztak: terjedni kezdett a Közép-Európa fogalom. Ez a fogalom – amely már jóval azelőtt létrejött, hogy Kundera 1984-ben megjelentette volna „Közép-Európa tragédiája" c. híres cikkét[517] – úgy határozta meg a régiót, hogy közben átlépte a hidegháború politikai és gondolati határait: magában foglalt „keleti" (cseh, lengyel és magyar) területeket, „nyugati" vidékeket (Ausztria és Olaszország egyes részeit) csakúgy, mint a félig-meddig független Jugoszlávia egyes alkotórészeit (Horvátország és Szlovénia). A fogalmat övező diskurzus részben közvetlenül, részben közvetve a hatvannyolcas nemzedék egyik legégetőbb problémájával is foglalkozott: azzal, hogy mennyire vagyunk mi magunk is felelősek a kommunizmus kialakulásáért. Más szóval azzal, hogy milyen szerepet játszottak a totalitárius rendszerek – különösen a kommunizmus – magyarországi kialakulásában a külső és belső tényezők. Vajon valóban csak a szovjet birodalomépítő lendület oktrojálta ránk a kommunizmust, vagy belső gyökerekből is táplálkozott a kommunista rendszer? Más szóval és tágabb perspektívából: fennáll-e valamiféle szerkezeti, történetileg meghatározott hasonlóság a szovjet tömb országainak társadalmai között? Szűcs Jenő már 1979-ben feltette a kérdést,[518] vajon a puszta véletlennek köszönhető-e, hogy a vasfüggöny egészen pontosan azt a vonalat követi, amely 1500 után kettéválasztotta Európát és a második jobbágyság területeit határolta? A vallási felekezetek, építészeti stílusok és jogintézmények elterjedtségének vizsgálata nyomán arra is rámutatott, hogy a régi római limes ma is felismerhető Európa morfológiai térképén, s ezzel a kezdetektől előre jelezte, hogy a Nyugat fogalmán belül ki fog alakulni valamiféle „Közép-Európa" fogalma.

Eufória és csalódás: 1989–90 és az azt követő évek

Az 1989–90-es eseményeket követő eufória egy időre elleplezte, menyire bonyolult az az átmeneti folyamat, amelynek a térségben

515 Jerzy Jedlicky: *The Suburb of Europe. Nineteenth Century Polish Approaches to Western Civilization.* CEU Press, Budapest, 1999.

516 Jedlicky: *i. m.* 12.

517 A témakörről a legújabb, legteljesebb összefoglalás: Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

518 *Európa három történeti régiója.* Budapest, 1979.

végbe kell mennie. Senki sem vette kellően komolyan Ralf Dahrendorf elemzését,[519] amely meglepő tisztánlátással jellemezte a helyzetet (a demokratikus intézmények kiépítésére hat hónap is elég – szólt a jóslat –, a piacgazdaságot is ki lehet építeni hat hónap alatt, de a mélyen gyökerező attitűdök és mentalitások átformálásához legalább hatvan évre lesz szükség). Merre tartunk? – ez volt a legfontosabb kérdés a szovjet tömb összeomlása után. Ha most visszatekintek, Közép-Európa rendszerváltás utáni időszakának egyik legfontosabb feladathalmaza a gomba módra szaporodó új nemzetállamok problémájának megoldása volt (szovjet utódállamok, Csehszlovákia felbomlása és legfőképpen a jugoszláv szétesési folyamat). Általános meggyőződés volt, hogy a nem kívánatos kötelékek felbomlása és a nemzeti önrendelkezés automatikusan együtt jár majd az érintett társadalmak és országok demokratizálódásával. Jugoszlávia példája mutatta meg a legkirívóbban, hogy a helyzet másként alakult, de a demokratizálódás és a nemzeti program közötti feszültség a többi rendszerváltó közép- és kelet-európai országban is megfigyelhető volt. A legtöbb újonnan létrejött államban komoly szerephez jutott az idegengyűlölet, autoriter vezetők bukkantak föl és elterjedt a nemzeti kisebbségekkel szembeni méltatlan bánásmód. Világossá vált, hogy a még nagyobb katasztrófát csak valamiféle közvetlen vagy közvetett külső beavatkozás révén lehet megakadályozni. A tapasztalat azt is hamar megmutatta, hogy ezekben az országokban csak akkor várható konszolidáció, béke és biztonság, ha az EU és a NATO komoly pénzügyi, politikai és katonai erőfeszítéseket tesz a régióban. Kelet-Közép-Európában és e régión kívül is számos befolyásos politikus feltételezte, hogy mindez csak akkor történhet meg igazán, ha az egykori szovjet tömb valamennyi országa beépül a két fenti

519 Ralf Dahrendorf: *Reflections on the Revolution*. Crown, New York, 1990.

szervezetbe. Ezt az érintett országok politikai vezetői és legtöbb vezető értelmiségije axiómaként fogadta el.

A legnagyobb vonzerőt az EU gyakorolta, amely szólamaiban, sőt, gyakorlata sok elemében sikeresen hangolta össze az egységet a sokféleséggel, azaz úgy teremtett összetartó közösséget, hogy közben nem nyomta agyon a résztvevők egymástól eltérő azonosságtudatát. Mivel az Unió nem „olvasztótégely", politikai filozófiája kiválóan beleillett a tágabb értelemben vett posztmodern világértelmezésbe. Feltételezték, hogy ezt a nézetet a mai Amerikában is számos véleményformáló értelmiségi osztja. Gyakorta hivatkoztak Richard Rorty pragmatikus, ám mégis emberséges filozófiájára. Rorty posztmodern, antiplatonista teóriája elfogadta a szolidaritást mint etikai normáink mögött meghúzódó alapot, ugyanakkor tagadta a kanti értelemben vett, az ész számára hozzáférhető, axiomatikus, transzcendens igazságot. És épp ez a megközelítés nyerte el mindazon értelmiségiek tetszését, akik már régen csalódtak az osztályokon, fajokon, nemzeteken vagy valláson alapuló átfogó Módszerben.[520] Létezett ekkoriban egy közkeletű aggály is: hasonlóan azokhoz a gondolkodókhoz, akik a 19. század során érdeklődést mutattak vagy érdekeltséggel bírtak e régiót illetően, késő huszadik századi követőik is attól tartottak, káosz és anarchia köszönt be, ha a Nyugat magára hagyja a Keletet.

Megosztott Nyugat a megosztott Kelettel szemben

A NATO és Amerika közös balkáni beavatkozásának első fejezete még ígéretesnek tűnt. Ez a szakasz 1995 novemberében a daytoni

520 Vö. Bíró Béla: A „nagy történet" feltámadása? *Egyenlítő* I (2003) április, 27–30. Józef Niżnik–John T. Sanders (eds.): *Debating the State of Philosophy*. Praeger, Westport, Conn. 1996.

megállapodással zárult le. Dayton azt az üzenetet hordozta, hogy igenis lehetséges egy külső erőnek sikeresen beavatkozni egy ország életébe az emberi jogok és emberéletek védelmében, anélkül hogy ezzel egy idegen politikai rendszert oktrojálnának az elkövetőkre és az áldozatokra. A későbbi fejlemények azonban már inkább aggodalomra adtak okot, mint reménykedésre. Az elménkben élő térképek változásának nézőpontjából, más szóval Kelet és Nyugat fogalmainak változó tartalma szemszögéből négy eseményre érdemes rámutatni: az 1999 tavaszán Jugoszlávia ellen irányuló légicsapásokra, a World Trade Center elleni terrortámadásra, az iraki háború kezdetére és a tíz új EU-tagállam 2004. májusi belépésére.

Filozófiai értelemben a terrorizmus elleni háború az annyira áhított pluralizmus végét jelentette, és a sokunk számára riasztó protestáns-messianisztikus „nagynarratívák" feltámadásának adott táptalajt. Hadd magyarázzam el, mit értek ezen!

NATO-bővítés, az 1999-es légicsapások Jugoszlávia ellen

Magyarország Lengyelországgal, Csehországgal, Szlovákiával, Romániával és Bulgáriával együtt azért lépett be a NATO-ba, hogy kitöltsön egy biztonsági űrt és védelmet találjon. A washingtoni ünnepségek után röviddel már NATO-gépek bombázták Jugoszláviát, s – több más érték mellett – alig néhány kilométerre a magyar határtól elpusztították a Duna egyik legfontosabb hídját is. A jelentős magyar kisebbséggel rendelkező régióba elkezdtek áramlani a koszovói szerb menekültek, így a fizikai rombolást etnikai feszültségek súlyosbították. Az ezen a világtájon élő értelmiségieket igencsak megosztotta a helyzet. Az egyik legtekintélyesebb magyar értelmiségi, Konrád György számos magyar és német folyóiratban megjelent cikkben úgy érvelt: bár a Milošević-rezsim súlyos bűneire kétségtelen bizonyítékok állnak rendelkezésre, a

helyzeten csak ronthat, ha külső erők avatkoznak olyan ügybe, amelyet radikális nacionalizmusok fűtenek, és egy ilyen beavatkozás a radikális albán nacionalisták malmára hajtaná a vizet. Konrád szenvedélyesen visszautasította azokat az érveket, amelyek támogatták az intervenciót és úgy tekintettek rá, mint ami elejét vehetné egy esetleges nagyobb katasztrófának. Mások helyeselték az intervenciót és odáig is elmentek, hogy azt állítsák: mindkét világháborúhoz hasonlatosan most is csak Amerika állt ki válság idején a szabadságszerető európaiak mellett.[521]

A World Trade Center elleni terrortámadás

A szeptember 11-i terrortámadás hatalmas visszhangot keltett az egész világ gondolkodó emberei körében. Számos kelet-közép-európai értelmiségi úgy gondolta, az eseménnyel lezárult egy korszak, amely 1989-ben oly ígéretesen indult a berlini fal leomlásával és az egykori szovjet tömb országainak demokratikus választásaival. A kilencvenes évek során a Kelet- és Közép-Európában lezajló demokratikus változások, a Latin-Amerikában ezekkel párhuzamosan zajló hasonló folyamatok, a nemzetközi civilszervezetek tevékenységének újabb hulláma, amelyek azért dolgoztak, hogy a világ döntéshozóinak figyelmét felhívják az egykori „Harmadik Világban" fenyegető egészségügyi, társadalmi és környezeti problémákra, már reménysugarat kínáltak, hogy a Földet sikerülhet viszonylag lakható hellyé tenni. A szeptemberi terrortámadást követően azonban az önvédelmi stratégiák és a különféle megelőző intézkedések kerültek előtérbe.[522]

521 Bíró: *i. m.* 29.

522 Tamás Gáspár Miklós: A katasztrófa. *Magyar Hírlap,* 2001. szeptember 13; Andor László: Nekünk New York kell. *Eszmélet,* 52(2001), 138–157.

A helyzet kezelésében Európa roppant megosztottnak bizonyult mind politikai szinten, mind pedig a civil szervezetek körében. A terrortámadás rejtettebb okait kutatva a politikusok és tudósok egy jó része *strukturális különbségeket* igyekezett kimutatni az USA és Európa között.

Az iraki háború

Ez a tendencia az iraki háború kezdete, azaz 2003 tavasza után is folytatódott. Voltak azonban kiváló gondolkodók, akik ekkor már másként ítélték meg a külső beavatkozás jogosultságát, mint korábban. Így pl. Konrád György, aki négy évvel korábban még – mint említettem – erőteljesen bírálta a Jugoszlávia ellen irányuló légitámadásokat, most így érvelt: „Nekünk, közép-európai másként gondolkodóknak érdekünk, hogy a világban csökkenjen a diktatúrák száma. Ezért nem látjuk örömmel a kiújult antiimperialista propagandát ..., amely – éppúgy, mint a hidegháború idején – groteszk megértést mutat a különféle gyilkos diktatúrák iránt. Ezért nem támogatjuk az iraki despotát saját népével és a környező népekkel szemben. ... Ahogy a városoknak, úgy a világnak is szüksége van rendőrökre. A rend őreitől pedig biztonságot követelünk, nem pedig retorikát."[523] Hozzátette még, hogy az Amerika elleni gyűlölet nem más, mint egy újfajta antiszemitizmus. Nemcsak a háború ellenzőivel szemben érvelt, hanem mindazok ellenében is, akik – mint Günter Grass és sok más kelet-közép-európai értelmiségi – csak az ENSZ felhatalmazása alapján tartották legitimnek a beavatkozást, amennyiben sikerül egyértelműen bebizonyítani a tömegpusztító fegyverek létezését Irakban.

523 *Népszabadság*, 2003. március 1. Idézi Bíró: *i. m.* 29–30.

EU-bővítés

Az oly sok éve áhított nap, 2004. május 1. után tovább tágult a szakadék. Sokan nehezményezték a nemzetállami szuverenitás EU-tagsággal járó korlátozásait, az anyagi támogatáshoz pedig óriási bürokratikus terhek mellett és késve lehetett csak hozzájutni. Ami pedig már a jelen pillanatig vezeti el gondolatmenetünket: a térség társadalmi és gazdasági fejlődésének közép- és hosszabb távú perspektívái – legutóbb a lengyel rendszerváltó szakszervezet, a Szolidaritás fennállásának 25. és az 1989–90-es változások 15., majd 20. évfordulója alkalmából – szintén éles nyilvános viták tárgyául szolgáltak.

Ezekben a vitákban Amerikát gyakran úgy festik le, mint a kapitalizmus legvisszataszítóbb vonásainak – az imperialista terjeszkedésnek, a társadalmi és különösen a jóléti problémák iránt érzéketlenségnek, az emberi jogok semmibevételének – a megtestesítőjét. Jóval kevesebb figyelmet fordítanak a gazdasági hatékonyság és kulturális sokféleség imponáló mutatóira, amelyek kulturális és tudományos sikerekkel járnak együtt. Az európai Nyugat – a 15 tagú EU-mag – ezzel szemben úgy jelenik meg, mint a megszelídített kapitalizmus színtere, ahol a társadalmi szolidaritás jóval fontosabb tényező, mint az USA-ban. Ez az érv jelentős szerepet játszott az EU-csatlakozást megelőző hivatalos kampányokban is. Az egész értékelési rendszer és megközelítés – mutatis mutandis – összevethető az „emberarcú szocializmusról" a hetvenes években folytatott diskurzussal (amely a Szovjetunióban és Kelet-Németországban működő „valódi szocializmussal" állította ezt szembe).[524] Jelenleg az USA képviseli a kapitalizmus

524 Vö. Rudolf Bahro: *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus.* Europäische Verlagsanstalt, Köln, 1977.

brutális aspektusait, az EU pedig az „emberarcú kapitalizmus"[525] megtestesítője. Számos vezető (jobb- és baloldali) kelet-közép-európai politikus szemében a korszak eljövendő csillagai Kína, India, valamint kisebb távol-keleti és délkelet-ázsiai országok. Érdekes módon a társadalmi gondoskodás hiányát ritkán emlegetik, amikor e kisebb-nagyobb tigriseket dicsérik.

A Nyugat megsokszorozódása a Kelet szemében

15–20 évvel ezelőtt sokan hitték, hogy az Egyesült Államokban működő kapitalizmus nem különbözik jelentősen nyugat-európai megfelelőjétől. Ma már – azzal együtt, hogy az USA összes problémájával együtt politikai és gazdasági értelemben egyaránt élen jár – egyre világosabbá válik, hogy (amint Tony Judt írta a *New York Review of Books*ban[526]) Amerika és Európa nem csupán afféle állomásai egy gyári futószalagnak, ahol az európaiak egy bizonyos fáziskéséssel automatikusan megöröklik vagy megismétlik az amerikai tapasztalatokat.

Fontos kérdés, hogy a különböző idegen kultúrákhoz képest milyen hasonlóságok és különbségek rajzolják ki az európai, illetve amerikai identitást.[527] Általában többet tudunk meg, ha meghatározzuk, mi az, ami nem közös, mint ha megpróbálnánk az identitás összetevőinek egyfajta lajstromát felállítani. Jürgen Habermas felveti, hogy az Európán belüli összetartozás érzésének hasznára válna, ha a figyelmünket azokra az értékkülönbségekre összpontosítanánk, amelyek az óceán két partját elkülönítik egymástól. A különféle globális fenyegetések árnyékában azonban

525 Vö. Lengyel László: Trónfosztás? *Népszabadság*, 2006. november 525, 5.

526 52/2. 2005. február 10.

527 Berend T. Iván: Az önszabályozó piac bálványa. *Népszabadság*, 2001. május 5.

ez a forgatókönyv aligha kecsegtet sikerrel. Különös módon kelet-közép-európai szemszögből az USA egy bizonyos tekintetben több hasonlóságot mutat Oroszországgal, mint Nyugat-Európával. Tony Judt ezeket a feltételezett hasonlóságokat a következőképp összegzi fentebb említett cikkében: „gyanakvás a másként gondolkodókkal szemben, félelem a külföldi befolyástól, tudatlanság az országán kívüli, távoli vidékeket illetően, s a katonai erő előtérbe helyezése az e területekkel kapcsolatos érintkezésben." Az amerikai és az európai értékrendet összevető más érvelések előterében a halálbüntetés Amerikában igen elterjedt használata áll (amely az EU-tagállamokban nem megengedett), és még egy olyan tényező, amely az idő előrehaladtával egyre fontosabbnak tűnik: Isten és a vallás szerepe az amerikai politikában. Számos kelet-közép-európai azonban máig is a jeffersoni kompromisszum országát látja az USA-ban (Richard Rorty szavaival élve: a vallásszabadság biztosítékait elcserélték a hívők azon hajlandóságára, hogy ne vigyék bele a vallási kérdéseket a politikai kérdésekbe). Amerikától tanultuk meg, mit értsünk azon, hogy emberi jogok, civil társadalom, rasszizmusellenesség vagy feminizmus, hogy mi az önrendelkezés és a környezetvédelem. Azt gondolom, mindazt, amivel Amerikának tartozunk, részben meghálálhatnánk, ha – Timothy Garton Ash *Kölcsönös Függési Nyilatkozat*a szellemében – „Amerika azt várná Európától, hogy jóindulatú ellensúlyozó, ellenőrző szerepet játsszon az ő magányos nagyhatalmi főszerepe mellett."[528] A fentieken kívül a közelmúltban Kelet- és Közép-Európában lezajlott

528 Judt: *i. m.* A kiáltvány címe eredetiben: Declaration of Interdependence. A kölcsönös függőség gondolatát (amelynek eszmetörténeti gyökerei a második világháború utolsó éveire, Will Durant kezdeményezésére vezethetők vissza) évezredünk elején Benjamin R. Barber nyomán képviselte sok megszólalásában a neves brit politológus. 2003 óta minden év szeptember 12-én (a 20001. szeptember 11-i New York-i terrortámadásra emlékezve) nemzetközi civil szervezetek váltakozó színhelyeken rendezik meg a „kölcsönös függőség napját". Az előzményekre Miszlivetz Ferenc barátom hívta fel a figyelmemet.

vitákban a Nyugatot nem csupán az USA és Nyugat-Európa nagyon hangsúlyos szembeállítása révén definiálják, hanem az Európai Unión belül egymásnak feszülő ellentétes politikai, gazdasági és katonai érdekeken keresztül is.

Következtetések

A szovjet hatalmi tömb összeomlásának egyik nyilvánvaló eszmetörténeti következménye az volt, hogy megszűnt a Kelet egységes fogalma. Az elmékben élő térképen a határok átrajzolásának első komoly lépése az volt, amikor az 1980-as években – amint már említettem – terjedni kezdett Közép-Európa fogalma. 1989–90 után a különböző országokban eltérő tempóban zajló rendszerváltás, az EU-ba és a NATO-ba való belépés eltérő ütemezése, valamint a pártpolitikai játéktér hasonlóságai és eltérései sokkal változatosabb és sokszínűbb képet rajzoltak a kontinens e keleti feléről, mint ami a hidegháború idején közismert volt. Kelet- és Közép-Európa képzett elméi ma talán minden korábbinál nagyobb meghökkenéssel néznek a világba. Immár nem Miłosz *Módszer*e tartja őket megigézve, hanem az európai integráció eszméje és vívmányai. Nem a Nyugat valamiféle ködös eszméje, hanem Európa fogalma vált az olyan totalitárius vagy egyes esetekben despota kommunista uralmi rendszerek ellenpontjává, amelyek egy idő után gazdasági romlást, vagy legalábbis általános stagnálást hoztak az egykori szovjet tömb országaira. Ugyanakkor világos, hogy az USA gazdasági és katonai ereje, politikai befolyása és óriási kulturális tartalékai nélkül reménytelen szembeszállnunk a globális problémákkal. A korábbi elvont, homogén Nyugat-fogalom helyét átvette egy különbségekből és versengésből összeálló, jóval reálisabb összkép.

Az elmúlt másfél évtized során nemcsak Kelet- és Közép-Európa politikai térképét kellett átrajzolni: a térség mentális és intellektuális képe is jelentős változásokon esett át. Ma már nem gondolkodhatunk világosan körülírt, homogén pólusokban: nincs már kulturálisan vagy politikailag vonzó Nyugat és totalitárius, antidemokratikus Kelet. A nemzedékemhez tartozó kelet-közép-európai értelmiségiek elméjében élő térkép jóval 1989–90 előtt elkezdett átrajzolódni, de a „csodák éve" után kétségkívül felgyorsult ez a folyamat és egyelőre még tapogatózunk, hol találhatnánk olyan iránytűt, amellyel eligazodunk ezen az új térképen.

Frank Orsolya fordítása

A kötetben közölt tanulmányok első megjelenési helye

Birodalmi egység és magyar szuverenitás. A dualizmus kori magyar közigazgatás politikumáról. In Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Szerkesztette: Erdődy Gábor és Pók Attila. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 137–148.

Radikális és liberális demokraták Magyarországon a 20. század első felében. Történelmi Szemle 2007/4, 593–603.

A progresszió stációi. Jászi Oszkár Kossuth-képe. In Ormos Mária (szerk.) Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Osiris, Budapest, 2003. 170–183.

Lukács György ifjúkori budapesti műhelyeiről. Európai Szemle 1999/3, 137–145.

A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. In Krausz Tamás–Vértes Judit (szerk.) 1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a Kelet-Európai forradalmak. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Történeti Tanszék, Budapest, 2010, 25–34.

A magyarság mint európai bűnbak: hiba, bűn és büntetés. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. XXVIII. Budapest, 2008. 65–73.

A dualista Monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel. In Gerő András (szerk.): A Monarchia kora – ma. ÚMK, Budapest, 2007. 93–108.

Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon. Mozgó Világ 2003/7, 23–28.

Bűnbakkeresés és a második világháború. In 1945 a világtörténelemben. Szerkesztette: Feitl István és Földes György. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 258–265.

A javíthatatlan girondisták. A radikális demokrácia alternatívája a II. világháború utáni Magyarországon. Világosság 1999/3, 47–54.

A bűnbakok haszna és kára. Vázlatos gondolatok a baloldali magyar értelmiség 1945 utáni útkereséséről. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.) Találjuk ki...! Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére. MTA Poltikai Tudományok Intézete–Savaria University Press, Budapest–Szombathely, 2008. 232–243.

Álom az államról. Grünwald Béla. Utószóként in Grünwald Béla: A régi Magyarország 1711–1825. Szerk.: Poór János. Osiris, Budapest, 2001. 415–442.

A magyar politika- és társadalomtudomány alkimistája: Méray-Horváth Károly. In Szentpéteri, József (szerk.): Szürke eminenciások. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. 132–135.

Szakértelem és elkötelezettség. Leopold von Ranke magyarországi értelmezéseiről. In Krausz Tamás–Szvák Gyula (szerk.): Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Pannonica, Budapest, 2003. 177–183.

Fejtő Ferenc ördögei. Még nem jelent meg nyomtatásban.

Miért nem volt történészvita a rendszerváltás utáni Magyarországon? In Molnár Judit (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 594–606.

Az integráció az európai történészek szemével. Rubicon 2003/3–4, 109–115.

Magyar kulturális örökség és európai integráció. Európa 2002. 5(2004)/1, 36–39.

Elménk térképei. Kelet és Nyugat a rendszerváltás utáni Közép-Európában. Az angolul íródott szöveg nyomtatásban megjelent angolul: Remapping the Mind: East and West in Post-Communist East and Central Europe. Central European Political Science Review, Volume 6. Number 21–22. Fall-Winter 2005 (2007)75–87., valamint in Studia Universitatis Babeş-Bolyai-Studia Europaea Issue no. 2/2007.49–62. Magyarul a Találjuk ki Közép-Európát c. honlapon: www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/776/1/7.

Köszönetnyilvánítás

Őszinte hálával tartozom mindazoknak, aki az elmúlt két évtizedben lehetővé tették, hogy gondolkozzam és írjak a haladás hiteléről. A nyugodt és inspiráló munkahelyi légkörért az MTA Történettudományi Intézetét és vezetőjét, Glatz Ferencet illeti szakmai és emberi köszönet. Igen sok gondolatom született a Szász Zoltánnal folytatott beszélgetések során és máig hat rám a pályakezdésemet formáló H. Balázs Éva, Pamlényi Ervin, Berend T. Iván, Litván György, Mucsi Ferenc, Pach Zsigmond Pál és Ránki György munkássága. A Deák Istvánhoz és Gloriahoz fűződő barátság életem meghatározó szakmai és emberi élménye.

Hálával tartozom a tanulmányaimat közzétevő folyóiratok és tanulmánykötetek szerkesztőinek. Néhány rövidebb szövegrészlet, utalás, idézet több írásomban is megjelenik: a gondolatmenetek feszességének megőrzése céljából nem módosítottam ezeket a helyeket.

A legnagyobb hála a tollamat halála után több mint egy évtizeddel is igazgató édesapámat, Pók Lajost, a feladataim megoldását ma is töretlen energiával segítő édesanyámat, P. Somlai Alice-t és mindig mindenben mellettem álló feleségemet, Pók Andreát illeti.

Budapest, 2010. április

Pók Attila

Névmutató

NÉVMUTATÓ

Pók Attila történész 1950-ben született, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese.

Fő kutatási területe az 1867–1945 közötti magyar eszmetörténet, elsősorban a politikai mozgalmak ideológiái, valamint történetírás és politika kölcsönhatásai foglalkoztatják.

Az egykori szocialista országokban a második világháború utáni években született és a felnőtté, értelmiségivé válásban az 1968. év eseményei által meghatározóan befolyásolt nemzedék tagjai (akik közé e könyv szerzője is tartozik) számára igen egyszerűnek látszott a gyakran feltett kérdés: Van-e előre? A pártközpontban serénykedő reformer, a szép kilátású könyvtári olvasóteremben a jövőt tervező „ellenzéki", az akadémiai kutatóintézet folyosóján tiltva tűrt szamizdatot terjesztő, az esti Rakpart klubi rendezvényre készülő segédmunkatárs vitában álltak egymással, de nem voltak tanácstalanok. Tudni hitték, hogy az adott társadalmi-gazdasági rendszernél van érdemben jobb modell, van előre vezető út, csak meg kell találni. A rendszerváltás forgatagában zajló politikai és történeti-politikai viták sem vonták kétségbe a haladás fogalmát, akkor sem, hogyha annak tartalmát a konzervativizmus megújításában, elfelejtett vagy a kollektív emlékezetből erőszakkal kitörlésre ítélt események, személyiségek újrafelidézésében látták. Az azóta eltelt két évtized tapasztalatai nem igazolták ezeket a várakozásokat, s sokan sokféle irányból keresték, keresik a kudarcok magyarázatait. E kötet tanulmányai ebben a légkörben születtek, közvetve-közvetlenül a „haladás hitelét" kutatják, különös tekintettel a magukat a „progresszió" letéteményeseinek tartó személyiségekre, irányzatokra és e személyiségek, irányzatok befolyásos kritikusaira. Az elemzések leggyakrabban használt fogalmai a bűnbak és a bűnbakkeresés.

ISBN 978-963-05-8827-0

www. akademiaikiado.hu

PÓK A haladás hitele

PÓK ATTILA

A haladás hitele

PROGRESSZIÓ, BŰNBAKOK, ÖSSZEESKÜVŐK

AKADÉMIAI KIADÓ